

E-ISSN 2786-622X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КОНСЕНСУС CONSENSUS

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2

2026

КОНСЕНСУС

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Головний редактор:

ДМИТРО КУДІНОВ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Редакторська колегія:

МІЛЕНА АНГЕЛОВА

Новий Болгарський університет

МАЛГОЖАТА КАРКОЧА

Лодзинський університет

ІРИНА КРУПЕНЯ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ТЕТЯНА КУЗНЕЦЬ

Уманський національний університет

ДМИТРО НЕФЬОДОВ

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

В'ЯЧЕСЛАВ ОЛПЦЬКИЙ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ВЛАДИЛЕНА СОКИРСЬКА

Уманський національний університет

ОЛЕКСАНДР ЧУЧАЛІН

Уманський національний університет

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б»
(наказ МОНУ № 928 від 11.06.2026)

АРХЕОЛОГІЯ

- Район «Городок» як частина посаду давньоруського Новгород-Сіверського
КЕДУН ІВАН 7

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Участь представників роду Солонин у військових кампаніях другої половини 17 – початку 20 століть
КЛИМЕНКО ОЛЕГ 16
- Українське козацтво у поглядах польської історичної науки кінця 19 – початку 20 ст.
МОЦАК СВІТЛАНА, ГОРОБЕЦЬ ІГОР 26
- Міністерство закордонних справ Директорії УНР: створення та основні напрямки діяльності (1918–1920 рр.)
БЛІЧЕНКО ЛІДІЯ 39
- Житлова політика в Україні у 1920–1930-х роках: формування радянської моделі житлового забезпечення
МАКОДРАЙ ПАВЛО 48
- Трансформація класичної гімназійної освіти в Тернополі у міжвоєнний період (1919–1939 рр.): на прикладі гімназії ім. Ю. Словацького
ВАСИЛИШИН СТЕПАН 64
- Сучасна історіографія Голодомору в контексті європейської політики пам'яті: внесок польських дослідників
КРУПЕНЯ ІРИНА, ЛЕВЧЕНКО АЛІНА 76
- Збірка «Ромен цвіте» (1943 р.): маловідоме джерело з історії нацистської пропаганди на окупованій Сумщині
КОРОЛЬ ВІТАЛІЙ, ШУТЬ ТЕТЯНА 89
- Історіографія радянського руху опору в Україні в роки Другої світової війни (1941–1944 рр.): теоретико-методологічні засади дослідження
КАЛАБУРЗА МИКИТА 101

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Еволюція політики умовності Європейського Союзу щодо Західних
Балкан

116

ЧУМАЧЕНКО ОЛЕНА

ARCHAEOLOGY

Horodok District As Part of the Posad of Ancient Rus' Novhorod-Siverskyi

KEDUN IVAN

7

UKRAINIAN HISTORY

Participation of Members of the Solonin Family in Military Campaigns From the Second Half of the 17th century to the Early 20th century

16

KLYMENKO OLEG

Ukrainian Cossacks in the Views of Polish Historical Scholarship at the Turn of the 19th – Early 20th Century

26

MOTSAK SVETLANA, HOROBETS IGOR

Ministry of Foreign Affairs of the UNR Directorate: Creation and Main Directories of Activity (1918–1920)

39

BILICHENKO LIDIYA

Housing Policy in Ukraine in the 1920s–1930s: the Formation of the Soviet Model of Housing Provision

48

MAKODRAI PAVLO

Transformation of Classical Gymnasium Education in Ternopil During the Interwar Period (1919–1939): the Case of the Juliusz Słowacki Gymnasium

64

VASYLYSHYN STEPAN

Contemporary Historiography of the Holodomor in the Context of European Memory Politics: the Contribution of Polish Researchers

76

KRUPENYA IRYNA, LEVCHENKO ALINA

The Almanac 'Romen Tsvite' (1943): a Little-Known Source on the History of Nazi Propaganda in the Occupied Sumy Region

89

KOROL VITALII, SHUT TETIANA

Historiography of the Soviet Resistance Movement in Ukraine During the Second World War (1941–1944): Theoretical and Methodological Foundations of the Research

101

KALABURZA MYKYTA

WORLD'S HISTORY

Evolution of the European Union's Conditionality Policy Toward the Western
Balkan

116

CHUMACHENKO OLENA

apxeonoria

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-02/007-015>

УДК (UDC) 94 (477.51-21) «10/13»

HORODOK DISTRICT AS PART OF THE POSAD OF ANCIENT RUS' NOVHOROD-SIVERSKYI

Ivan Kedun*

Abstract

The article is devoted to the earliest populated part of the posad of Novhorod-Siverskyi, located in the area of the modern Assumption Church.

The aim of the study is to determine the role of the settlement territory in the *Horodok* tract in the urban development processes of Novhorod-Siverskyi during the Ancient Rus' period.

The methodological basis of the research is grounded in the verification of previous interpretations through the use of materials from recent archaeological surveys and excavations.

The scientific novelty of the study lies in the fact that a number of previously published materials interpret the system of posads of the Ancient Rus' city of Novhorod-Siverskyi differently. At present, there is no unified opinion regarding the affiliation of the studied territory to the city's posad. In particular, discussions continue concerning the period of settlement of the *Horodok* tract and its role in the system of urban suburbs.

Conclusions. The presence of a cultural layer dating to the 10th–11th centuries makes it possible to assert that the territory was inhabited during the 10th–11th centuries. Most probably, almost immediately this territory became part of the unified organism of the Novhorod-Siverskyi agglomeration, later turning into a part of the Outer Town (*Okolnyi Horod*). The territory was enclosed by a system of fortifications and became part of the city. It retained the status of a fortified urban district until the end of the existence of the city fortifications.

Keywords: *Horodok* tract, Novhorod-Siverskyi, Romny culture, Ancient Rus' city, posad, urban fortifications

* Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History and International Relations, Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn, Ukraine E-mail: kedunis@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1200-2188>

РАЙОН «ГОРОДОК» ЯК ЧАСТИНА ПОСАДУ ДАВНЬОРУСЬКОГО НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО

Іван Кедун*

Анотація

Стаття присвячена найраніше звеселеній частині посаду Новгород-Сіверського, що знаходилася в районі сучасної Успенської церкви.

Метою роботи є визначення ролі території поселення в урочищі «Городок» в урбаністичних процесах міста Новгород-Сіверського у давньоруський час.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на перевірці попередніх інтерпретацій із залученням матеріалів останніх археологічних розвідок і розкопок.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що низка матеріалів, опублікованих раніше, по-різному інтерпретує систему посадів давньоруського міста Новгород-Сіверського. На сьогодні єдиної думки про приналежність досліджуваної території до посаду міста Новгород-Сіверського не існує. Зокрема точаться дискусії про період заселення ур. «Городок» та його роль в системі посадів міста.

Висновки. Наявність культурного шару 10–11 ст. дозволяє стверджувати про заселення територій в 10–11 ст. Найбільш імовірно, що фактично одразу згадувана територія входить до єдиного організму Новгород-Сіверської агломерації, з часом стаючи частиною Окольного міста. Територія обноситься системою укріплень і стає частиною міста. Статус укріпленої частини міста територія зберігає до кінця існування міських укріплень.

Ключові слова: урочище «Городок», Новгород-Сіверський, роменська культура, давньоруське місто, посад, міські укріплення

Цитування: Кедун, І. (2026). Район «Городок» як частина посаду давньоруського Новгород-Сіверського. *Консенсус*, 2, 7–15. <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-02/007-015>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/223>

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, Україна. Е-mail: kedunis@ukr.net.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1200-2188>

Постановка проблеми. Місто Новгород-Сіверський є одним із ключових стратегічних центрів Лівобережної України, генезис якого безпосередньо пов'язаний із процесами державотворення в Київській Русі. Топографічні особливості міста зумовлені його розташуванням на високому правому березі р. Десна, де домінуючою точкою є останець корінного берега – дитинець (урочище Замкова гора, Замок). Структурна модель міста відповідає класичній давньоруській схемі: укріплений дитинець, Окольний град із власною лінією фортифікації та розгалужена система посадів.

Аналіз наукових досліджень. Більшість вчених погоджується з тим, що Новгород-Сіверський, як і інші давньоруські міста, виник на місці протоагломерації роменського поселення¹. А.В. Куза припускав, що місто сформувалося з декількох роменських поселень, одне з яких було розташоване на території замку².

Варто зауважити, що цю точку зору підтримали й інші дослідники, зокрема О.П. Моця та В.П. Коваленко³. Втім рання історія міста розглядалась лише в загальних рисах, і ряд питань його історії викликають дискусії. Однією з таких проблем є його топографія.

Детально рання історія міста розглядалась лише О.М. Поляковим та О.В. Григорьевим. Втім і їх версії на даному етапі не витримують критики.

Посад давньоруського міста складався з кількох заселених площадок, що сформувались на домінуючих висотах, розділених ярами: ур. Городок (Кляштор), «острог», район сучасної базарної площі («Завальна частина») та Заручав'я.

Східна частина посаду включає територію двох пагорбів, що зі Сходу прилягають до дитинця. Вперше розвідку на східній частині було проведено І.І. Єдомахою у 1959 р.⁴ Дослідник перший виділив «територію між замком та Успенським собором» як східну частину посаду міста. При цьому він зауважив, що давньоруські матеріали знаходяться тут з перервами, що, на його думку, свідчить про меншу заселеність цієї частини міста⁵. Пізніше територія обстежувалась спільною експедицією під керівництвом А.В. Кузи у 1980 р. та автором цієї статті у 2009 р.⁶ Загальна потужність давньоруського шару на цій частині Окольного граду сягає 0,5 м, причому на окремих ділянках простежуються залишки роменського

¹ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. *Археология СССР*. 1982. Т. 14. С. 136.

² Кедун І.С. Лист А.В. Кузи директору Новгород-Сіверського краєзнавчого музею про результати археологічних досліджень міста. *«Слово о полку Ігоревім» та його епоха* (Словознавство. Вип. II): Матеріали XIII міжнародної наукової конференції. Київ–Суми–Путивль: видавництво СумДУ, 2008. С. 83–87.

³ Куза А.В., Коваленко А.В., Моця А.П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «Слова о полку Игореве». *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*: тезисы докладов. Чернигов, 1985. С. 58–60.

⁴ Едомаха И.И. Отчёт об археологической разведке в городе Новгород-Северский. *НА ІА НАНУ*, Ф. експедицій, № 1960/63. С. 2.

⁵ Там само. С. 5.

⁶ Кедун І.С. Дослідження в Ніжині та Новгороді-Сіверському в 2009 р. *АДУ*. К, 2009. С. 187–188.

шару потужністю 0,05 м, що залягають на материку⁷. Характерною особливістю описаних шарів є фактична відсутність у них археологічних матеріалів. Весь керамічний матеріал містився переважно у заповненні об'єктів.

У ході досліджень ХХ ст. була сформована версія, що територія ур. Городок являла собою частину посаду давньоруського міста.

Власну версію ранньої історії міста намагається обґрунтувати О.М. Поляков. Він вважає, що місто побудовано русичами 1015 р. на Замковій горі після розгрому більш давнього центру сіверян в ур. Городок. Таке твердження автор обґрунтовує посиланням на пізні писемні джерела, в яких, серед іншого, засвідчено загибель міста Севськ (за О.М. Поляковим – Сіверськ в ур. Городок) 1015 р.⁸ Зокрема, він посилається на матеріали О.Ф. Шафонського, що нібито створені на підставі «...каких-то местных записей, хранившихся в Новгород-Северском монастыре»⁹. Втім відомо, що бібліотека та архів монастиря були втрачені ще 1630 р., коли посланці Смоленського унійного архієпископа Л. Кревзи вигнали звідти православних ченців¹⁰. Однак, треба відзначити, що така версія має своїх прихильників у сучасній російській історіографії¹¹. Проте жодних археологічних підтверджень своєї версії О.М. Поляков не наводить. Разом з тим, відомі на сьогодні матеріали польових досліджень характеризують описану ділянку як найменш заселену, що не відповідає типовій насиченості культурного шару давньоруського міста (Севськ за О.М. Поляковим).

Дещо по-іншому розвиток міста бачить О.В. Григор'єв. Він вважає, що вже в роменський період Новгород-Сіверський набуває характеру ранньоміського центру із значною заселеною площею, вираженою дочасною соціально-топографічною структурою, спеціалізованим виробництвом, кам'яними спорудами тощо. При цьому роменський період існування Новгород-Сіверського дослідник визначає в межах 10 – першої половини 11 ст. Він також вважає, що в ході включення до адміністративної системи давньоруської держави місто було зруйновано і на момент Любецького з'їзду переживає період занепаду. Тобто, на його думку, вже в роменський період ур. Городок було частиною посаду сіверянського міста. На користь цього автор наводить тезу про єдиний відомий донедавна виробничий роменський комплекс Новгород-Сіверського. Це, як вказує сам О.В. Григор'єв – ями (за О.В. Григор'євим – печі) для виробництва дьогтю, тобто – смолокурні, досліджені на території ур. Городок¹².

⁷ Моця А.П., Куза А.В., Коваленко В.П. Отчёт о раскопках в Новгород-Северске и Новгород-Северском районе Черниговской области в 1980 г. *НА ІА НАНУ*, Ф. експедицій, № 1980/125. С. 29.

⁸ Поляков А.Н. В граде Игоре: Новгород-Северский в конце X – начале XIII веков. СПб., 2001. С. 13.

⁹ Поляков А.Н. К вопросу о возникновении Новгорода-Северского. *Вестник Оренбургского государственного университета*. 2000. № 3. С. 6.

¹⁰ Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). К.: Темпора, 2006. С. 72.

¹¹ Михайлова И.Б. Малые города Южной Руси в VIII – начале XIII в. СПб, 2010. С. 176–178.

¹² Григор'єв А.В. Северская земля в VIII – начале IX века по археологическим данным. Тула: Гриф и Ко, 2000. 263 с.

Однак, висновок О.В. Григор'єва щодо протоміського характеру Новгород-Сіверського роменської доби здається недостатньо обґрунтованим. Втім не виключено, що подальші дослідження в ур. «Городок» можуть скорегувати наші уявлення. Разом з тим реміснича діяльність, особливо – пожежонебезпечна, цілком може пояснювати фрагментарну заселеність даної ділянки.

Метою роботи є визначення ролі території поселення в урочищі «Городок» в урбаністичних процесах міста Новгород-Сіверського у давньоруський час.

Виклад основного матеріалу. Як видно зі стратиграфії, дана частина посаду була заселена в період кінця 10 – початку 11 ст. Проте, на сьогодні не зафіксовано жодної житлової споруди сіверянського періоду, натомість досліджено ряд господарських комплексів 10 ст. Окрім цього, в ході розкопок 1980 р. на краю тераси з боку р. Десна було виявлено рештки ескарпу висотою 1,4 м, перекритого змивами культурного шару 10–13 ст. За свідченнями О.В. Григор'єва, спорудження ескарпу можна віднести до роменського часу. Зауважимо, що ескарповані схили помітні і досі. Поруч з ескарпом, у верхній частині схилу тераси, було знайдено яму (яма 1 розкоп 2 1980 р.), що датована кінцем 10 – початком 11 ст. Автори польового звіту припускають можливість її інтерпретації як додаткового виходу до річки з території міста (хвіртка). Найбільш вірогідно, що дана хвіртка належала до ремісничих комплексів і мала суто господарське призначення. Її використання в якості потерни вважаємо виключеним, адже потерна – це додатковий, малопомітний, в більшості випадків замаскований вихід за територію міста, пов'язаний з його фортифікацією¹³. Необхідність у ній виникає в разі наявності потужних наземних укріплень, а на зазначеній території в 10 – на початку 11 ст. їх існування не доведене. Втім питання укріплень роменського часу на сьогодні лишається відкритим. Вирішення цього питання можливе лише за умови проведення додаткових археологічних досліджень.

Доповнюють наші знання про східну частину посаду залишки вище згаданих трьох смолокурень (ям для виробництва смоли або дьогтю), відкритих також в ході робіт 1980 р. (ями 2,5 та 6, розкоп 2 1980 р.)¹⁴. Вони розміщувалися на відстані 0,7–1,1 м одна від одної в один ряд.

Усі три об'єкти мають характерну конструкцію добре відому за матеріалами розкопок на території Подесення (Автуничі, Ліскове)¹⁵. Це циліндричні округлі в плані (діаметром – близько 0,9 м; глибиною – 0,6 м) ями з під'ямником (діаметр – 0,4 м; глибина – 0,4 м), що був заповнений вугіллям. Під ним простежується шар обпеченої материкової глини (за звітом – под). Конструктивною особливістю об'єктів є те, що в нижній частині верхньої ями з чотирьох сторін простежувались

¹³ Моргунов Ю.Ю. Деревянно-земляные укрепления Южной Руси X-XIII веков. М.: Наука, 2009. 133 с.

¹⁴ Моця А.П., Куза А.В., Коваленко В.П. Отчёт о раскопках в Новгород-Северске и Новгород-Северском районе Черниговской области в 1980 г. *НА ІА НАНУ*, Ф. експедицій, № 1980/125. С. 29.

¹⁵ Петраускас А. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст. К.: КНТ, 2006. С. 140–146.

залишки канавок, спрямованих до дна нижньої ями. При цьому верхня частина канавок обвуглена, а в нижній камері слідів вогню не зафіксовано¹⁶.

Оскільки в заповненні ям та поряд з ними було знайдено чисельні уламки криці та шлаків, автори розкопок інтерпретували їх як залишки металургійних ямних горнів. Пізніше, в дослідженні О.В. Григор'єва, вони характеризуються як дегтярні печі. Напевно, помилка авторів розкопок пов'язана з недостатньою вивченістю подібних комплексів на час досліджень. Натомість наявність криці та металевих шлаків є популярною традицією в регіоні. Тут обпалена руда використовувалась у господарських цілях досить часто, наприклад для обкладання вогнищ в житлах, про що свідчать розкопки за участі автора статті на дитинці.

Поруч зі смолокурнями досліджено рештки ще одного господарського комплексу (яма 4, розкоп 2 1980 р.), призначення якого не вдалося встановити¹⁷. Він являв собою споруду заглиблену в материк до 0,25 м, розміром 2 x 1,5 м. Рештки котловану заповнені шаром попелу. Заповнення в північній частині перекрито шаром горілого дерева. Останній прошарок автори досліджень пояснюють як залишки навісу.

Ще одну господарську яму (яма 3 розкоп 2 2009 р.) виявлено під час розкопок автора. Вона була округлої форми. Стінки похилі, дно рівне. Яма південною частиною виходила за межі розкопу, тому її розмір не встановлено. У нижньому горизонті знайдено кераміку виключно 10 ст.

В цілому, є певні підстави припустити, що на зазначеній ділянці посаду розташовувався господарчий комплекс, пов'язаний з лісохімічними промислами. Його можна інтерпретувати як той, що знаходиться на спеціально улаштованому майданчику, можливо – за межами основної території поселення. Таке розташування пожежонебезпечних комплексів, пов'язаних із лісохімічним промислом, є типовим¹⁸.

На підставі виявлених матеріалів період його функціонування можна віднести до 10–11 ст. При цьому археологічні знахідки представлені перш за все ліпною роменською та ранньогончарною керамікою. Речовий інвентар нечисленний.

Стратиграфічний горизонт 11–13 ст. є більш потужним (до 0,5 м), проте він також мало насичений археологічними матеріалами¹⁹. На сьогодні на цій ділянці посаду не зафіксовано жодного об'єкту цього часу. Незначну потужність відкладин цього часу можна пояснити тим, що забудова в даному районі не була щільною, оскільки тут знаходилось пожежонебезпечне виробництво, котре зазвичай розташовувалось на віддаленні від житлових споруд. Ймовірно традиція

¹⁶ Моця А.П., Куза А.В., Коваленко В.П. Отчёт о раскопках в Новгород-Северске и Новгород-Северском районе Черниговской области в 1980 г.... С. 29.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Петраускас А. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я... С. 140–147.

¹⁹ Моця А.П., Куза А.В., Коваленко В.П. Отчёт о раскопках в Новгород-Северске... С. 31.

ремісничого районування збереглися з попередніх часів. Також у процесі досліджень, в тому числі й автора статті, на території урочища виявлений культурний шар та ряд господарських об'єктів 18 ст.

На далі ймовірно зазначена територія розвивалась як укріплена частина міста, про що свідчать пізні описи міських укріплень. Зокрема, місто потрапляє на сторінки Опису малоросійських міст датований 1654 р., де наводиться досить детальний опис укріплень. Основна фортеця розташована на замковій горі (давньоруському дитинці) і складалась з земляного валу та побудованих на ньому дерев'яних стін, по кутах розташовано 4 башти. Вїзд захищався воротами. Друга лінія укріплень, являла собою частокол і згадується в джерелах як великий та малий остроги. При цьому в джерелі зазначається, що у великому острозі розташована Успенська церква. Зауважимо, що це єдиний детальний опис фортеці, що дійшов до нас в писемних джерелах²⁰.

Зазначимо, що, за Ф. Гумилевським, Успенський собор розташовувався на місці старослов'янського ідола і був побудований на честь введення християнства ще за княжих часів: «онъ был устроен из камня, и щедро наделён был всякими принадлежностями, но дикие татары разрушили и город и храм его соборный до основания»²¹. Цю версію відстоює в своїх працях С.С. Воїнов, який наводить на її підтвердження думку Г.Ф. Міллера: «ни город без церкви, ни церковь без города не может быть построена»²². Також О.М. Поляков припускав про розташування поблизу Успенської церкви «Вечевой площади» (давньоруського часу), але жодних доказів такого твердження дослідник також не наводить²³.

Проте, ні в ході розкопок в районі Успенського собору, ні тривала господарська експлуатація ділянок поруч не виявили до сьогодні жодних матеріалів, що слугували б підтвердженням повідомлення Гумилевського. Втім на сьогодні Успенський собор знаходиться на території ур. «Городок». Час будівництва цього собору сучасні вчені відносять до 18 ст., що правда часто зауважують ймовірно його розташування на місці давньої дерев'яної церкви.

Приналежність описаного урочища до укріпленої території підтверджується і на планах 18 ст.

Висновки. Таким чином, наявність культурного шару 10–11 ст. дозволяє стверджувати про заселення територій в 10–11 ст. Найбільш ймовірно, що фактично одразу згадувана територія входить до єдиного організму Новгород-Сіверської

²⁰ Кедун І.С. Новгород-Сіверська фортеця: основні віхи історії. *Ніжинська старовина*. 2016. № 22 (25). С. 151.

²¹ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Тип. Шапиры, 1873. Кн. 3. Мужские монастыри. 392 с.; Кн. 5: Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. Чернигов: Зем. тип., 1874. 444, 4, 5 с., 1 л. табл.; Кн. 6: Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. Чернигов: Зем. тип., 1874. С. 3.

²² Воїнов С. Новгород-Сіверський: Стольний град. *Сіверянський літопис*. 1998. № 3. С. 58.

²³ Поляков А.Н. В граде Игорева: Новгород-Северский в конце X – начале XIII веков. СПб., 2001. С. 69.

агломерації. Ймовірно в давньоруський час на зазначеній території розташовувався ремісничий квартал, з часом стаючи частиною Окольного міста. Статус укріпленої частини міста територія зберігає до кінця існування міських укріплень. Надалі перетворюється в міську ділянку, зайняту приватною забудовою, якою є і до сьогодні.

REFERENCES

- Edomakha, I. (1960). Otchet ob arkheolohicheskoi razvedke v horode Novhorod-Severskyi [Report on archaeological survey in the city of Novgorod-Seversky]. NA IA NANU, F. ekspedytsii, № 63, 2 [in Russian].
- Filaret (Humylevskiy). (1873–1874). Ystoryko-statystycheskoe opysanye Chernyhovskoi eparkhyi [Historical and statistical description of the Chernihiv diocese]. Chernyhov, 3 [in Russian].
- Hryhorev, A. (2000). Severskaia zemlia v VIII – nachale IX veka po arkheolohicheskym dannym [Seversk land in the 8th – early 9th centuries according to archaeological data]. Tula: Hryf y Ko, 263 [in Russian].
- Kedun, I. (2008). Lyst, A.V. Kuzy dyrektoru Novhorod-Siverskoho kraieznavchoho muzeiu pro rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen mista [A.V. Kuza's letter to the director of the Novgorod-Siversky Regional History Museum about the results of archaeological research in the city]. «Slovo o polku Ihorevim» ta yoho epokha (Slovoznavstvo. Vyp. II): Materialy XIII mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, II, 83–87 [in Ukrainian].
- Kedun, I. (2009). Doslidzhennia v Nizhyni ta Novhorodi-Siverskomu v 2009 r. [Research in Nizhyn and Novhorod-Siverskyi in 2009]. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini, 187–188 [in Ukrainian].
- Kedun, I. (2016). Novhorod-Siverska fortress: main milestones of history. Nizhynska starovyna, 22(25), 151. [in Ukrainian].
- Kulakovskiy, P. (2006). Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648) [Chernihiv-Sivershchyna within the Polish-Lithuanian Commonwealth (1618–1648)]. Kyiv: Tempora, 72 [in Ukrainian].
- Kuza, A., Kovalenko, V., Motsia, A. (1985). Chernyhov y Novhorod-Severskyi v epokhu «Slova o polku yhoreve» [Chernigov and Novgorod-Seversky in the era of "Words to Igor's militia"]. Ystoryko-arkheolohicheskyyi semynar «Chernyhov y eho okruha v IX-XIII vv.»: tezysy dokladov, 58–60 [in Russian].
- Mykhailova, I. (2010). Malye horoda Yuzhnoi Rusy v VIII – nachale XIII v. [Small towns of Southern Rus in the 8th – early 13th centuries]. SPb., 176–178 [in Russian].
- Morhunov, Yu. (2009). Derevianno-zemlianye ukreplenya Yuzhnoi Rusy X–XIII vekov [Wood-and-earth fortifications of Southern Rus in the 10th–13th centuries]. Moscow: Nauka, 133 [in Russian].
- Motsia, A., Kuza, A., Kovalenko, V. (1980). Otchet o raskopkakh v Novhorod-Severske y Novhorod-Severskom raione Chernyhovskoi oblasti v 1980 h. [Report on excavations in Novgorod-Seversky and Novgorod-Seversky district of Chernihiv region in 1980]. NA IA NANU, F. ekspedytsii, № 1980/125, 29–31 [in Russian].
- Petrauskas, A. (2006). Remesla ta promysly silskoho naselennia Serednoho Podniprovya v IX–XIII st. [Crafts and trades of the rural population of the Middle Dnieper region in the 9th–13th centuries]. Kyiv: KNT, 140–147 [in Ukrainian].
- Poliakov, A. (2000). K voprosu o vozniknovenyy Novhoroda-Severskoho [On the question of the

- emergence of Novgorod-Seversky]. Vestnyk Orenburhskoho hosudarstvennoho unyversyteta, 3, 6 [in Russian].
- Poliakov, A. (2001). V hrade Yhoreve: Novhorod-Severskyi v kontse X – nachale XIII vekov [In the city of Igor: Novgorod-Seversky in the late X – early XIII centuries]. SPb., 150 s. [in Russian].
- Sedov, V. (1982). Vostochnye slaviane v VI–XIII vv. [Eastern Slavs in the 6th–13th centuries]. Arkheolohiia SSSR, 14, 136 [in Russian].
- Voinov, S. (1998). Novhorod-Siverskyi: Stolnyi hrad [Novgorod-Siverskyi: The capital city]. Siverianskyi litopys, 3, 58 [in Ukrainian].

Отримано 29.04.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 07.05.2026

Прийнято до друку 20.05.2026

Submitted 29.04.2026

Received in revised form 07.05.2026

Accepted for publication 20.05.2026

Історія України

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-02/016-025>

УДК (UDC) 94 (477) «16/19»

PARTICIPATION OF MEMBERS OF THE SOLONIN FAMILY IN MILITARY CAMPAIGNS FROM THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY TO THE EARLY 20TH CENTURY

Oleg Klymenko*

Abstract

The relevance of this article stems from the need to explore academic issues related to the participation of members of the Ukrainian socio-political elite in military campaigns conducted by the Muscovite state and the Russian Empire during the second half of the 17th century through the early 20th century. In light of this, questions regarding the participation in military campaigns of representatives of the Cossack-officer and noble Solonin family – who held a prominent place among the domestic elite of the early modern era and the modern period – become particularly relevant.

The purpose of this article is to examine the participation of members of the Solonin aristocratic family in military campaigns from the second half of the 17th century to the early 20th century, and to analyze the nature of their involvement in the context of the Russian Empire's foreign policy.

Scientific novelty. This article provides the first comprehensive and holistic account of the participation of members of the Solonin family – a clan of Cossack officers and nobles – in the military campaigns waged by the Muscovite state and the Russian Empire during the second half of the 17th century through the early 20th century. Based on documentary evidence, including archival sources introduced into scholarly circulation for the first time, the article highlights little-known facts regarding the participation of members of the family in the wars waged by the Russian Empire during this period.

Conclusions. In the course of preparing this article, it was established that members of the Solonin family – a Cossack-officer clan – participated in the vast majority of the wars waged by the Russian Empire during the second half of the 17th and 18th centuries, specifically during the era of the Ukrainian Cossack State: the Russo-Turkish Wars of 1686–1700, 1735–1739, 1768–1774, and 1787–1791; the Persian campaigns of the 1720s; and the Seven Years' War of 1756–1763. During the era of the Russian Empire, members of the family who were in military service took part in military operations against Napoleonic France, the Patriotic War of 1812, and the Russian army's foreign campaigns; the Russo-Turkish Wars of 1828–1829 and 1877–1878; military operations in the Caucasus, the Russo-Japanese War of 1904–1905, the suppression of the Polish uprisings of 1794 and 1830–1831, and the Hungarian uprising of 1848–1849. For the most part, these military campaigns were aimed at the territorial expansion of the Russian Empire and the suppression of national liberation movements. Participation in these military operations became a guarantee of further career advancement for members of the Solonin family, for which they were honored with state awards and military ranks.

Keywords: Ukrainian Cossack State, Russian Empire, Cossack leadership, the Solonin family, military campaigns

* postgraduate student of the educational and professional program 032 «History and Archaeology» of the National University «Chernihiv Collegium» named after T.H. Shevchenko, Chernihiv, Ukraine.
E-mail: olegic243@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3122-1562>

УЧАСТЬ ПРЕДСТАВНИКОВ РОДУ СОЛОНИН У ВІЙСЬКОВИХ КАМПАНІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 17 – ПОЧАТКУ 20 СТОЛІТЬ

Олег Клименко*

Анотація

Актуальність статті зумовлена необхідністю розробки наукових проблем, пов'язаних з участю представників вітчизняної соціально-політичної еліти у військових кампаніях, котрі проводила Московська держава і Російська імперія у другій половині 17 – на початку 20 ст. У зв'язку з цією обставиною актуальності набувають питання висвітлення участі у військових походах представників козацько-старшинського і дворянського роду Солонин, котрі займали помітне місце у складі вітчизняної еліти ранньомодерної доби та нового часу.

Мета статті – характеристика участі членів аристократичного роду Солонин у військових кампаніях другої половини 17 – початку 20 ст., з'ясування їх характеру у контексті зовнішньої політики Російської імперії.

Наукова новизна. У статті вперше цілісно і комплексно схарактеризовано участь представників козацько-старшинського і дворянського роду Солонин у військових кампаніях, які Московська держава і Російська імперія вела впродовж другої половини 17 – початку 20 ст. На основі документальних фактів, в тому числі архівних джерел, які вперше запроваджуються до наукового обігу, висвітлені маловідомі факти участі членів роду у війнах, які Російська імперія проводила у цей період.

Висновки. У процесі підготовки статті було встановлено, що представники козацько-старшинського роду Солонин у другій половині 17 – 18 ст. за доби Української козацької держави брали участь у переважній більшості війн, які проводила Російська імперія – російсько-турецьких війнах 1686–1700 рр., 1735–1739 рр., 1768–1774 рр., 1787–1791 рр., Перських походах 1720-х рр., Семилітній війні 1756–1763 рр. За доби Російської імперії члени роду, які перебували на військовій службі, брали участь у військових діях проти наполеонівської Франції, Вітчизняній війні 1812 р. та закордонних походах російської армії, російсько-турецьких війнах 1828–1829 та 1877–1878 рр., військових діях на Кавказі, російсько-японській війні 1904–1905 рр., придушенні польських повстань 1794 р., 1830–1831 рр. та угорського повстання 1848–1849 рр. У переважній більшості ці військові кампанії були спрямовані на територіальне розширення Російської імперії, придушення національно-визвольних рухів. Участь у цих військових діях стала для членів родини Солонин запорукою подальшого службового зростання, за що вони були відзначені державними нагородами і отриманням військових звань.

Ключові слова: Українська козацька держава, Російська імперія, козацька старшина, рід Солонин, військові кампанії

Цитування: Клименко, О. (2026). Участь представників роду Солонин у військових кампаніях другої половини 17 – початку 20 століть. *Консенсус*, 2, 16–25.

<https://doi.org/10.31110/consensus/2026-02/016-025>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/224>

* здобувач третього рівня освіти, ОПП 032 «Історія та археологія» Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка, Чернігів, Україна. E-mail: olegic243@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3122-1562>

Постановка проблеми. Козацько-старшинський, а згодом і дворянський рід Солонин нараховував дев'ять поколінь, чия діяльність припала на добу існування Української козацької держави та Російської імперії. Їхня активна діяльність у складі козацької старшини і на військовій службі у складі російської армії співпала з періодом завоювницької політики, яку здійснювала Російська імперія. Відтак члени родини Солонин неминуче були залучені до участі в різноманітних військових діях, у яких брало участь козацьке військо і регулярні збройні сили Російської імперії. Об'єктивно переважна більшість військових кампаній, до яких були залучені члени роду, мала завоювницький характер, була спрямована на територіальне розширення Російської імперії і придушення національно-визвольних рухів народів, які перебували у її складі. Тим не менше, участь у цих кампаніях слугувала для членів роду Солонин своєрідним соціальним ліфтом, який давав змогу розбудовувати кар'єру як на військовій, так і на цивільній службі.

Аналіз досліджень і публікацій. На сьогодні військова діяльність членів роду Солонин не була об'єктом окремого дослідження у вітчизняній історіографії. Окремі сюжети, пов'язані з їхньою військовою діяльністю і участю в різноманітних військових кампаніях, містяться у фундаментальному дослідженні «Малоросійський родословник» В.Л. Модзалевського¹. Окремі сюжети, які висвітлюють військову діяльність членів роду, присутні у студіях В. Дубровського², М. Костомарова³, В. Кривошеї⁴, І. Кривошеї⁵. Значний інформаційний потенціал мають документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, зосереджені у фондах 51 (Генеральна військова канцелярія) та 54 (Друга Малоросійська колегія). Зокрема, цінні відомості містять формулярні списки членів роду, в яких обов'язково мала зазначатися інформація щодо мобілізації та участі в різноманітних військових кампаніях другої половини 18 ст. Зазначені джерела дають змогу комплексно висвітлити участь членів роду у військових діях кінця 17 – початку 20 ст.

Виклад основного матеріалу. Перші зафіксовані у джерелах факти участі членів роду Солонин у військових кампаніях припали на кінець 17 ст., а саме на події московсько-турецької війни 1686–1700 рр. До цього масштабного конфлікту у рамках широкої коаліції держав Священної Ліги було залучено й українське козацтво. Так, київський полковник Костянтин Дмитрович Солонина і значний військовий

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев: Типо-Литография «С.В. Кульженко», 1912. Т. 4. IV; 832; 26 с.

² Дубровский В. Про Гилянський похід 1725 року. *Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського*. Київ, 1928. Т. 1. С. 227–233.

³ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1885. Т. 16: Мазепа и мазепинцы. Изд. 2-е. XIV, 752 с.

⁴ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ: Стило, 2010. 792 с.

⁵ Кривошея І. Мілітарна мандрівка: бунчукове товариство в Сулацькому поході (1725–1727) в дзеркалі щоденника генерального підскарбія Якова Марковича. *Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*. Tom VIII. „Migracje. Podróże w dziejach”. Monografia oparta o materiały z VII Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego. Wolin 26–28 lipca 2014 / pod redakcją Macieja Franza, Karolia Kościelniaka, Zbigniewa Pilarczyka. Toruń: Wydawnictwo Adama Marszałka, 2015. S. 180–198.

товариш Яків Дмитрович Солонина у 1687 і 1689 рр. брали участь у Першому і Другому Кримських походах⁶. Як відомо, з огляду на військові прорахунки перший із цих походів завершився великими втратами і невдачею. Тому полковник К. Солонина в числі інших невдоволених представників старшини став активним учасником змови проти І. Самойловича і підписав донос із звинуваченням гетьмана у державній зраді⁷.

Майбутній бунчуковий товариш Федір Васильович Солонина під час подій Північної війни у 1709 р. брав участь у Полтавській битві. Надалі, під час походу російської армії на Правобережжя, метою якого було переслідування військ І. Мазепи і Карла XII, він перебував у розпорядженні генерала Рена і брав участь у бойових діях під Трипіллям. Надалі в рамках військових дій Ф. Солонина був відряджений до забезпечення російських військ, зокрема, до перевезення підрозділів військ через Дніпро⁸.

У 1725 р. розпочався Гілянський похід, котрий був складовою частиною протистояння Російської імперії з Персією на Кавказі. До участі в цьому поході масово залучалися й представники українського козацтва та козацької старшини. Зокрема, Малоросійська колегія вимагала відрядження команди з 2000 козаків під командуванням бунчукових і значкових товаришів із різних полків. Проте мобілізація відбувалася зі значним зволіканням, а багато представників старшини намагалися ухилитися від участі в поході під різними приводами. Так, із промеморії, котру командував російською армією, генерал-фельдмаршал М. Голіцин надіслав 27 серпня 1725 р. до Малоросійської колегії, випливає, що бунчуковий товариш Київського полку Василь Солонина ухилився від участі у Гілянському поході, а натомість вислав свого сина Степана. В. Солонині вдалося уникнути арешту і штрафу в розмірі 100 руб., проте, на підставі указу Малоросійської колегії від 31 січня 1726 р. з нього взяли підписку, що в разі потреби він зобов'язується прибути для несення служби⁹. Крім того, до участі у Гілянському поході протягом 1725–1727 рр. був залучений бунчуковий товариш Кирило Солонина¹⁰.

Бунчуковий товариш Олександр Данилович Солонина протягом 1725–1726 рр. перебував у Низовому поході, що являв собою частину масштабних військових дій, спрямованих проти Османської імперії. У цьому поході він взяв у борг у ніжинського полкового судді Семена Чуйкевича 100 руб. Як випливає з матеріалів розслідування справи, протягом тривалого часу він не віддавав цей борг. У зв'язку з цією обставиною гетьман Д. Апостол 24 лютого 1731 р. видав лист до київського, переяславського і ніжинського полковників з проханням посприяти С. Чуйкевичу у

⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... С. 710.

⁷ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования... С. 400.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 14037 (Сказки бунчукових, військових та значкових товаришів полків Лівобережної України станом на 1756 р.) 1756 р. Арк. 116.

⁹ Дубровський В. Про Гілянський похід 1725 року... С. 227–229, 232.

¹⁰ Кривошея І. Мілітарна мандрівка: бунчукове товариство в Сулацькому поході... С. 185.

стягненні боргу з О. Солонини¹¹. Надалі О. Солонина перебував у Низовому поході до 1730 р. у складі команди відмобілізованих бунчукових товаришів. З 1 квітня до 1 листопада 1731 р. на підставі наказу Генеральної військової канцелярії бунчуковий товариш був відряджений на будівництво Української лінії.

Під час війни «за польську спадщину» 1733–1735 рр. О. Солонина протягом усього періоду кампанії перебував на чолі команди відмобілізованих козаків Київського полку¹². Бунчуковий товариш Федір Васильович Солонина також брав участь у військових діях протягом усіх трьох років цієї військової виправи¹³. Упродовж усього періоду бойових дій у рамках цієї кампанії бунчуковий товариш Григорій Данилович Солонина також перебував у лавах діючої армії.

Бунчуковий товариш Семен Петрович Солонина під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на підставі указу від 25 серпня 1735 р. виступив у похід у складі команди значкових товаришів¹⁴. Бунчуковий товариш Федір Васильович Солонина під час кампанії 1736 р. займався збиранням провіанту в Чернігівському полку для потреб російської армії та відправкою його до київських магазинів¹⁵.

Під час подій російсько-турецької війни бунчуковий товариш Йосип Данилович Солонина у березні 1737 р. був відряджений до Переяславського полку в розпорядження майора Шилова для проведення мобілізації козаків. Надалі, протягом 1737–1739 рр. він послідовно брав участь в Очаківському, Дністровському та Хотинському походах російської армії¹⁶. Гоголівський сотник Олександр Данилович Солонина у 1736 р. перебував у Кримському поході під час штурму фортеці Перекоп і бойових дій під містами Козлов і Бахчисарай. У 1737 р. він був мобілізований до Очаківського походу, де брав участь у бойових діях під стінами Очаківської фортеці. Наступного року, з 1 січня до 1 квітня, він перебував поблизу Дніпра для охорони кордонів від турецьких і татарських нападів, а з 1 квітня до кінця листопада виконував аналогічні функції вже поблизу Дністра. Починаючи з грудня 1738 і аж до 1740 р. О. Солонина на чолі загону козаків Київського полку перебував на Васильківському форпості між містечками Межигір'я і Стайки, де займався охороною кордонів від ймовірних ворожих нападів. Зрештою, з 1 квітня до 10 листопада 1741 р. сотник був залучений до розмежування кордонів між Російською та Османською імперіями між річками Дніпро і Південний Буг¹⁷.

¹¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 20303 (Лист гетьмана Данила Апостола до київського, переяславського і ніжинського полковників про надання допомоги ніжинському полковому судді Семену Чуйкевичу у стягненні зі спадкоємців бунчукових товаришів Стефана і Олександра Солонин та інших, боргів, зроблених ними у Низовому поході). 24 лютого 1731 р. Арк. 1.

¹² ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 2. Спр. 199 (Ведомость Киевской полковой канцелярии о чиновниках, полковой и сотенной старшине). Май – сентябрь 1772 г. Арк. 56.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 14037. Арк. 116.

¹⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... С. 715, 716.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 14037. Арк. 116.

¹⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... С. 715.

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 2. Спр. 199. Арк. 56.

Під час Семилітньої війни 1756–1763 рр. остерський сотник І. Солонина у 1759 р. початково займався набором і супроводом волів для потреб російської армії, котра воювала у Пруссії. Це завдання він виконував до 1760 р. і, вочевидь, добре себе зарекомендував, що випливає з атестату підполковника Шмакова. Проте вже одразу після закінчення цієї місії сотник був залучений до конкретних бойових дій. Протягом 1760–1762 рр. І. Солонина регулярно залучався до несення бойових чергувань на чолі команди козаків, а після того був призначений командиром над з'єднанням лівобережних козаків, виряджених до Пруссії, замість стародубського полкового обозного П. Скорупи. На цій посаді він брав участь у численних бойових діях і виправах. Під час бойових дій він за наказом наказного стародубського полковника і командувача українськими козаками П. Скорупи фактично виконував обов'язки полкового обозного, де *«содержал ту врученную ему команду в добром порядке»*. На новій посаді І. Солонина добропорядно виконував службові обов'язки, брав участь у бойових діях, за що, згідно наказу Військової колегії та генерал-майора Хомутова отримав грошову винагороду¹⁸. Крім того, перебуваючи в підпорядкуванні генерал-аншефа Фермора і генерал-майора Хомутова, І. Солонина залучався до розшуку і повернення російських втікачів, котрі переховувалися на території Речі Посполитої, і до виконання інших завдань. На Пруському фронті він безперервно перебував до 1765 р., тобто навіть після закінчення фази активних бойових дій¹⁹.

18 травня 1765 р. І. Солонина подав до Другої Малоросійської колегії донесення про прибуття з походу з Пруссії на чолі козаків Ніжинського полку. У ньому він докладно описав свою службу на фронтах Семилітньої війни і вказав, що козаки українських полків (224 козаки, сотник, 2 осавули, 2 хорунжі, 2 писарі, 4 отамани), які поверталися з військової кампанії, 18 березня 1765 р. переправилися через Дніпро поблизу прикордонного містечка Лоева і були відпущені у місця своєї звичної дислокації. На території Речі Посполитої залишилися лише 139 козаків, значковий товариш, 2 осавули й отаман, котрі перебували під командуванням прем'єр-майора Тулцельмана і були залучені до утримання армійських магазинів та виконання інших доручень. Проте сотник відзначив, що козаки не отримали належної платні за січень, а лише задовольнялися натуральним утриманням. Тому І. Солонина, зважаючи на те, що козаки, не отримуючи належної платні, дуже зубожіли, прохав Генеральну військову канцелярію про негайну ліквідацію заборгованості особовому складу його команди.

Проте під час подальшого листування виявилися такі малоприємні для козаків деталі, що платня за їх участь у поході була втричі меншою, ніж для солдат регулярних російських полків. 26 березня 1765 р. І. Солонина підписав атестат підполковника Федора Харламова, з якого випливало, що козацький сотник мав отримати за участь у поході 33 руб. і 33 коп., інші сотенні та неурядові старшини – 8 руб. 65 коп., а рядові козаки – 8 руб. 33 коп.

¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 2077 (Ведомость о полковой старшине Киевского полка). 1776 г. Арк. 3.

¹⁹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... С. 717.

Тому 4 червня було оприлюднене рішення військової колегії про те, що, оскільки козаки, які перебували у Прусьському поході, дуже зубожіли, то їх слід було звільнити від мобілізацій та інших відряджень на 2 роки, щоб вони могли покращити своє майнове становище. Керівництво Київського полку 31 травня також подало до Малоросійської колегії донесення з проханням посприяти щодо якнайшвидшого надання демобілізованим козакам належного розміру платні²⁰.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. сотник був відряджений для несення прикордонної служби на форпост на межі з Білоцерківським староством, де беззмінно перебував протягом 4 років²¹. Після закінчення бойових дій І. Солонина у серпні 1775 р. був відряджений для нагляду за забезпеченням усіма необхідними припасами пошту турецького посла на ділянці від Козельця до Василькова. У 1779 р. обозний на підставі указу Другої Малоросійської колегії на чолі команди з 500 козаків був відряджений до Казані у підпорядкування генерал-губернатора князя П. Мещерського для затримання правопорушників, де перебував до 1781 р. Потім, на підставі наказу казанського генерал-губернатора Бібікова, І. Солонина був відряджений у підпорядкування оренбурзького генерал-губернатора Якобі для боротьби з нападами киргизьких розбійників і був звільнений від виконання цього завдання 17 серпня 1781 р.²²

З учасників російсько-турецької війни 1768–1774 рр. варто згадати також морівського сотника Івана Григоровича Солонину, котрий перебував у військовому поході протягом 1769–1770 рр.²³ Військовий товариш Микола Федорович Солонина з серпня до жовтня 1771 р. в числі старшини і козаків Київського полку був мобілізований до участі в поході російської армії до р. Каверлуї²⁴.

За імперської доби члени роду Солонин, які продовжили перебування на військовій службі, змушені були брати участь у завойовницьких війнах, які вела Російська імперія. Перш за все, на межі 18–19 ст. вони були залучені до різноманітних військових кампаній завойовницького і карального характеру. Підпоручик Микола Іванович Солонина у 1783 і 1788 р. був мобілізований до походу в межі Речі Посполитої у зв'язку з активізацією завойовницької політики Російської імперії. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. він вже в чині поручика у 1788 р. брав участь у бойових діях у Молдавії та Бессарабії, 7 вересня 1789 р. – у битві на р. Селчі, 12 вересня – у сутичці біля м. Ізмаїла, а 4 листопада – при взятті м. Бендери²⁵.

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 156 (Іменний список козаків Ніжинського полку, які повернулися з Пруського походу під команду остерського сотника Івана Солонини). 1765 р. Арк. 1–6, 16.

²¹ ЦДІАК. Ф. 54. Оп. 2. Спр. 199. Арк. 37 зв.; Спр. 2077. Арк. 4–5.

²² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... С. 717.

²³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... С. 719; ЦДІАК. Ф. 54. Оп. 2. Спр. 199. Арк. 83.

²⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 127. Оп. 14. Спр. 140 (Формулярные списки о службе классных чиновников Черниговского генерального суда I департамента). 1807 г. Арк. 23.

²⁵ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 109 (Предписания Черниговского губернского правления и предводителя дворянства о перераспределении земских повинностей среди населения, включении в дворянское сословие малороссийских чинов, списки избранных маршалов на трехлетие с 1806 года и др.). 2 апреля 1803 г. – 25 декабря 1807 г. Арк. 484.

Вахмістри Костянтин Іванович та Ілля Іванович Солонини і кадет Київського кінно-егерського полку Андрій Йосипович Солонина починаючи з 11 травня 1792 р. брали участь у військових кампаніях, спрямованих на поділ Речі Посполитої і придушення повстання під проводом Тадеуша Костюшко. Ілля Вони. Зокрема, 17 травня 1794 р. взяли участь у битві під Холмом, в результаті якої було придушено повстання під проводом Тадеуша Костюшко. Андрій Солонина за участь у придушенні польського повстання отримав чин корнета.

Також представники роду брали участь у низці військових дій проти наполеонівської Франції у складі військ антинаполеонівських коаліцій. Ті ж таки Костянтин Іванович та Ілля Іванович Солонини у 1799 р. взяли участь в італійському і швейцарському поході під командуванням О.Суворова. Похід цей розпочався 20 червня 1799 р., а шлях російського війська проходив через Галичину, Моравію, Сілезію, Богемію, Баварію та Швабію. 24 вересня учасники походу переправились у Швейцарії через р. Рейн, а 25 і 26 вересня взяли участь у битві біля Констанци²⁶.

Колезький реєстратор Іван Григорович Солонина у 1807 р. під час війни Четвертої антифранцузької коаліції з наполеонівською Францією був призначений начальником над командою ополчення у складі 500 осіб. Він під час цієї кампанії командував ротою у складі артилерійського батальйону і був звільнений від виконання цього обов'язку 7 травня 1808 р. у зв'язку з закінченням військових дій. Надалі І. Солонина, вже перебуваючи в чині губерньського секретаря, під час Вітчизняної війни 1812 р. і закордонних походів російської армії протягом 1812–1814 рр. командував аналогічним загоном і був звільнений лише 14 листопада 1814 р. у зв'язку зі вступом російської армії до Парижу і завершенням бойових дій²⁷.

Капітан Павло Миколайович Солонина протягом військової служби брав участь у численних військових кампаніях. У 1807 р. він воював у складі військ Четвертої антифранцузької коаліції проти наполеонівських військ у Пруссії. Проте у зв'язку з завершенням військових дій після підписання Тільзйтського миру П. Солонина був мобілізований на фронті російсько-турецької війни, де відзначився у 1810 р. у бойових діях у Бессарабії, під Сілістрією і Шумною, а в 1812 р. під Хотиним. Під час закордонного походу російської армії в рамках бойових дій Шостої антифранцузької коаліції у 1813 р. він брав участь у бойових діях у польських і німецьких землях, а в 1815 р. – Сьомої коаліції, яка завершилася остаточною перемогою над наполеонівською Францією.

Прапорщик, а згодом капітан Микола Миколайович Солонина під час війни Четвертої антифранцузької коаліції з наполеонівською Францією у 1807 р. відзначився у бойових діях при Гутштадті, Гольдбергу і Фрідланді. Проте у зв'язку з початком російсько-шведської війни 1808–1809 рр. він був мобілізований до участі

²⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... С. 721, 722, 723; ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 166 (Документы о дворянских выборах). 1808 г. – 1810 г. Арк. 408, 433; Спр. 220 (Документы о выборе дворян на должность чиновников в присутственные места). 29 октября 1817 г. – 9 августа 1820 г. Арк. 121.

²⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... С. 724.

саме в цій кампанії, а після закінчення бойових дій деякий час перебував у складі учбової флотилії на Аландських островах. У 1812 р. під час Вітчизняної війни проти Наполеона М. Солонина взяв участь у бойових діях біля Полоцька, Чашників, Борисова і на р. Березині і при взятті м. Лабію, під час закордонного походу російської армії в 1813 р. – у битвах біля Бауцена, Дрездена і Петерсвальда, де отримав важке поранення, а в 1814 р. – біля Бар-Сюр-Об у Франції і під час вступу російської армії в Париж²⁸.

Прапорщик Йосип Ілліч Солонина (№ 57) брав участь у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. Корнет Захарій Костянтинович Солонина у 1831 р. у складі російського військового корпусу брав участь у придушенні польського повстання 1830–1831 рр., за що був нагороджений орденом святої Анни 4-го ступеню. З 14 березня 1836 р. до 10 листопада 1837 р. він у складі експедиційного загону Хоперського козачого полку був відряджений на Кавказ для ведення військових дій задля завоювання місцевих народів. Зрештою, у 1849 р. З. Солонина брав участь у придушенні угорського повстання, за що отримав звання майора²⁹.

Щодо військових кампаній другої половини 19 – початку 20 ст., то прапорщик 119 піхотного Коломенського полку Микола Михайлович Солонина брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., де відзначився в бойових діях біля фортеці Плевна. За участь у військових діях він був нагороджений орденами святої Анни 3-го ступеню і святого Станіслава 2-го і 3-го ступеню. В російсько-японській війні 1904–1905 рр. брав участь капітан 120-го піхотного Серпуховського полку Володимир Миколайович Солонина, за що був нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ступеню³⁰.

Отже, протягом усього періоду своєї активної діяльності представники декількох поколінь роду Солонин брали участь у різноманітних військових кампаніях. У переважній більшості вони відбувалися внаслідок залучення лівобережних козаків до участі в завойовницьких походах, котрі здійснювала Російська імперія. Відтак в основному члени роду Солонин залучалися до боротьби з турецько-татарською загрозою, діяли на фронтах Північної та ряду інших війн. Протягом кінця 18 – початку 20 ст. вони брали участь, з одного боку, у відсічі наполеонівської агресії, російсько-турецьких війнах, спрямованих на ліквідацію загрози з боку Османської імперії. З іншого боку, члени родини Солонин неминуче змушені були брати участь в агресивних військових діях Російської імперії – завоюванні Кавказу, придушенні польських, угорського повстань, участі в російсько-японській війні. Здобутий військовий досвід слугував для них підґрунтям для подальшої розбудови військової та цивільної кар'єри.

²⁸ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... С. 724, 725.

²⁹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... С. 726, 728.

³⁰ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... С. 731, 734.

REFERENCES

- Dubrovskiy, V. (1928). Pro Hylianskyi pokhid 1725 roku [On the 1725 Campaign in Gilyan]. *Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akad. M.S. Hrushevskoho – Jubilee Collection in Honor of Academician M.S. Hrushevsky*. Kyiv, T. 1, 227–233 [in Ukrainian].
- Kostomarov, N. (1885). Ystorycheskye monohrafiy y yssledovanyia [Historical Monographs and Studies]. Sankt–Peterburh: Typohrafiia M.M. Stasiulevycha. T. 16.: Mazepa y mazepyntsy [Mazepa and the Mazepists]. Yzd. 2–e. [in Russian].
- Kryvosheia, V. (2010). Kozatska starshyna Hetmanshchyny: Entsyklopediia [Cossack foreman of Hetmanship: Encyclopedia]. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
- Kryvosheia, I. (2015). Militarna mandrivka: bunchukove tovarystvo v Sulatskomu pokhodi (1725–1727) v dzerkali shchodennyka heneralnoho pidskarbiia Yakova Markovycha [Military Journey: The Bunchuk Society in the Sulac Campaign (1725–1727) as Reflected in the Diary of General Treasurer Yakov Markovich]. *Migracje. Podróże w dziejach. Monografia oparta o materiały z VII Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego. Wolin 26–28 lipca 2014 – «Migrations. Journeys in History». A monograph based on materials from the 7th International Scientific Session on the History of the Baltic Sea Peoples. Wolin, July 26–28, 2014.* / pod redakcją Macieja Franza, Karolia Kościelniaka, Zbigniewa Pilarczyka. Toruń: Wydawnictwo Adama Marszałeka, 2015, 180–198. [in Ukrainian].
- Modzalevskiy, V. (1914) Malorossyyskiy rodoslovnyk [The Genealogy of Little Russia]. Kiev: Tipo-Litohrafiia «S.V. Kulzhenko», T. 4. [in Russian].

Отримано 20.05.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 24.05.2026

Прийнято до друку 29.05.2026

Submitted 20.05.2026

Received in revised form 24.05.2026

Accepted for publication 29.05.2026

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-02/026-038>

УДК (UDC) 94 (438.2) : 930 (091)

UKRAINIAN COSSACKS IN THE VIEWS OF POLISH HISTORICAL SCHOLARSHIP AT THE TURN OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Svetlana Motsak*

Igor Horobets**

Abstract

The article analyzes the approaches and assessments of Polish historians of the late 19th – early 20th century regarding Ukrainian Cossacks. Particular attention is paid to the interpretation of the causes of Cossack uprisings, the role of Bohdan Khmelnytsky, and the socio-political consequences of Cossack struggles. The influence of national, social, and religious factors on the formation of the Polish historiographical concept of the Cossacks is considered, and different schools of Polish historical scholarship are compared.

Purpose of the Article. The purpose of this study is to identify the specifics of Polish historians' views of the late 19th – early 20th century on Ukrainian Cossacks and Cossack uprisings, as well as to analyze their impact on the formation of the historiographical discourse regarding Poland and Ukraine during this period.

Methodological Basis. The research is based on historical and historiographical analysis, including Polish scholarly works of the late 19th – early 20th century, archival materials, and the application of methods of systemic analysis, historical-comparative approach, and critical source interpretation.

Scientific Novelty. The article systematizes, for the first time, the perspectives of Polish historians from different schools and ideological orientations regarding Ukrainian Cossacks of the late 19th – early 20th century. A comprehensive analysis of interpretations of Cossack uprisings, the role of hetmans, and evaluations of the socio-political consequences for the Polish-Lithuanian Commonwealth is conducted, which clarifies the specifics of Polish historiography and its influence on the modern perception of the Cossack issue.

Conclusions. Polish historians of the late 19th – early 20th century mainly treated Ukrainian Cossacks as an internal problem of the Polish-Lithuanian Commonwealth, emphasizing socio-economic and political factors of the uprisings. At the same time, most authors ignored the national and religious aspects of the Cossack struggles, and the role of Bohdan Khmelnytsky was assessed ambivalently, combining military abilities with personal ambitions and revenge. The analysis shows the dominance of positivist and neo-romantic interpretations in Polish historiography, which influenced the formation of a stereotypical image of the Cossacks in Polish scholarship.

Keywords: Ukrainian Cossacks, Polish historiography, 17th century, Bohdan Khmelnytsky, Cossack uprisings, socio-political causes, historiographical schools, late 19th – early 20th century

* PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: mocakci@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3941-9143>

** Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History, International Relations and Methodology of Historical Research, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: gorobech.igor@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2416-7898>

**УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У ПОГЛЯДАХ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
КІНЦЯ 19 – ПОЧАТКУ 20 СТ.****Світлана Моцак*****Ігор Горобець******Анотація**

У статті проаналізовано підходи та оцінки польських істориків кінця 19 – початку 20 ст. щодо українського козацтва. Особлива увага приділена трактуванню причин козацьких повстань, ролі Богдана Хмельницького та соціально-політичних наслідків козацьких змагань. Розглянуто вплив національних, соціальних та релігійних факторів на формування польської історіографічної концепції козацтва, а також порівняно різні школи польської історичної науки.

Метою статті є виявлення специфіки поглядів польських істориків кінця 19 – початку 20 ст. на українське козацтво та козацькі повстання, а також аналіз їх впливу на формування історіографічного дискурсу щодо Польщі та України у зазначений період.

Методологічна основа дослідження базується на історико-історіографічному та порівняльному аналізі джерел, включно з польськими науковими працями кінця 19 – початку 20 ст., архівними матеріалами, а також на застосуванні методів системного аналізу, історико-порівняльного підходу та критичного осмислення джерел.

Наукова новизна публікації. У статті здійснено спробу систематизації поглядів польських істориків різних шкіл та ідеологічних спрямувань щодо українського козацтва кінця 19 – початку 20 ст. Проведено комплексний аналіз трактувань козацьких повстань, ролі гетьманів та оцінки соціально-політичних наслідків для Речі Посполитої, що дозволяє уточнити специфіку польської історіографії та її вплив на сучасне сприйняття козацької проблематики.

Висновки. Польські історики кінця 19 – початку 20 ст. трактували українське козацтво переважно як внутрішню проблему Речі Посполитої, надаючи значної уваги соціально-економічним та політичним чинникам повстань. Водночас більшість авторів ігнорували національний та релігійний аспекти козацьких змагань, а роль Богдана Хмельницького оцінювали амбівалентно, поєднуючи військові здібності з особистими амбіціями та помстою. Аналіз свідчить про домінування позитивістських та неоромантичних інтерпретацій у польській історіографії, що вплинуло на формування стереотипного образу козацтва в польській науці.

Ключові слова: українське козацтво, польська історіографія, 17 ст., Богдан Хмельницький, козацькі повстання, соціально-політичні причини, історіографічні школи, кінець 19 – поч. 20 ст.

Цитування: Моцак, С., & Горобець, І. (2026). Українське козацтво у поглядах польської історичної науки кінця 19 – початку 20 ст. *Консенсус*, 2, 26–38. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-02/026-038>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/225>

* кандидат педагогічних наук, доцент, завідувачка кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна. E-mail: mocakci@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3941-9143>

** кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна. E-mail: gorobech.igor@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2416-7898>

Постановка проблеми. Українське козацтво відіграє визначну роль у формуванні національної ідентичності та політичної свідомості українського народу, а його історичне тлумачення було предметом зацікавлення не лише українських, а й польських істориків. У польській історичній науці кінця 19 – початку 20 ст. козацтво розглядалося у контексті польсько-українських взаємин, державотворчих процесів у Речі Посполитій, а також як складова соціально-політичної структури регіону. Проте дослідження цього періоду виявляють певну фрагментарність і відсутність системності у представленні українського козацтва.

В історіографії того часу польські науковці демонстрували різноманітні підходи до аналізу козацтва: від суто політичного та військового аспекту до культурно-соціального, при цьому їхні оцінки часто були детерміновані політичними, ідеологічними та національними позиціями авторів. Особливу увагу привертає вплив домінуючих польських політичних течій та ідеологічних напрямів на інтерпретацію історичних подій, пов'язаних із козацтвом.

Незважаючи на наявність окремих ґрунтовних праць, системного аналізу поглядів польських істориків на українське козацтво в зазначений історичний період досі не виконано. Це обумовлює необхідність комплексного дослідження, що дозволить не лише реконструювати польський дискурс щодо українського козацтва, а й окреслити особливості методологічних і ідеологічних підходів польських учених до аналізу української історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Козацький період традиційно перебуває у центрі уваги польських українознавчих досліджень. Наявну літературу можна умовно розподілити на кілька груп за тематичною ознакою.

До першої групи належать праці, що містять загальну характеристику історії польського народу в розглянутий період, аналіз його взаємин з українцями, а також дослідження розвитку культурологічних та політичних ідей, які панували в польському суспільстві та так чи інакше торкалися української проблематики. Серед них слід відзначити ґрунтовні роботи польських істориків В. Рошковського¹, А. Чубінського², а також українських дослідників Л. Зашкільняка³ та М. Крикуна⁴.

Особливу увагу заслуговують праці, що висвітлюють польсько-українські взаємини. Зокрема, це книги українських авторів М. Кучерепи⁵, В. Комара⁶, М. Швагуляка⁷ та польських істориків А. Айненкеля⁸, В. Паруха⁹, Р. Тожецького¹⁰.

¹ Roszkowski W. Najnowsza historia Polski 1914–1945. Warszawa: Świat Książki, 2003. 688 s.

² Czubiński A. Historia Polski XX wieku. Poznań, 2000. 478 p.

³ Zashkilniak L. Poland and Ukraine in the 20th Century: Historiographical Aspects. Lviv, 2005. 312 p.

⁴ Krykun M. Administrative and Territorial Structure of Right-Bank Ukraine in the 15th–18th Centuries. Lviv, 1993. 224 p.

⁵ Kucherepa M. Ukrainian-Polish Relations in the 20th Century. Lutsk, 2008. 496 p.

⁶ Komar V. Ukrainian-Polish Relations: History and Modernity. Ivano-Frankivsk, 2011. 368 p.

⁷ Shvahuliak M. Polish-Ukrainian Relations in the First Half of the 20th Century. Lviv, 2000. 284 p.

⁸ Ajnenkiel A. Historia sejmu polskiego. Warsaw, 1989. 412 p.

⁹ Paruch W. Myśl polityczna obozu pilsudczykowskiego 1926–1939. Lublin, 2005. 482 p.

¹⁰ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków, 1989. 404 p.

Значним є внесок робіт, присвячених аналізу ідеологічних концепцій основних польських політичних таборів, зокрема прихильників «санації», а також дослідження того, як політичні ідеології впливали на реконструкцію історичного минулого. До них належать праці С. Мікулича¹¹, М. Корната¹², Т. Сімонової¹³.

До другої групи відносяться історіографічні студії, що досліджують стан польської історичної науки, функціонування академічних інституцій та історичних шкіл, а також розвиток історіографічних ідей. Значну частину цих досліджень становлять біоісторіографічні тексти про життя та діяльність польських учених. Важливими є праці українських авторів Л. Лазурка¹⁴, Є. Сінкевича¹⁵ та польських дослідників Є. Матерницького¹⁶, М. Серейського¹⁷.

Третя група охоплює дослідження з історії України в працях польських науковців. Серед них вирізняються праці О. Рудої¹⁸ та А. Стемпніка¹⁹.

Аналіз наявної літератури свідчить про значну фрагментарність висвітлення проблем козацтва як у польських, так і в українських дослідженнях. Наразі відсутній системний аналіз специфіки підходів польських учених до історії козацтва, що залишає простір для подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

Метою статті є виявлення специфіки поглядів польських істориків кінця 19 – початку 20 ст. на українське козацтво та козацькі повстання, а також аналіз їх впливу на формування історіографічного дискурсу щодо Польщі та України у зазначений період.

Виклад основного матеріалу. Польська історіографія приділяла значну увагу проблемі формування та розвитку козацьких спільнот. Більшість представників краківського наукового середовища датували появу козацтва початком 16 ст. До кола таких дослідників належав Ю. Шуйський²⁰, праці якого істотно вплинули на інтерпретацію історії козацтва в межах краківської історичної школи. Учений розглядав козаків як соціально різномірну групу людей, що походили з різних регіонів і соціальних верств. Оселяючись у степових районах українських земель, вони формували військові загони, які вели боротьбу з татарськими нападами як самостійно, так і у складі військових сил Речі Посполитої.

Інший представник цієї школи, В. Закшевський²¹, висловлював думку, що назва «запорозькі» або «низові козаки» набула поширення лише наприкінці 16 ст. і

¹¹ Mikulicz S. *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warsaw, 1971. 287 p.

¹² Kornat M. *Polska szkoła sowietologiczna 1930–1939*. Kraków, 2003. 468 p.

¹³ Simonova T. *Polish Historiography of the Ukrainian Question*. Kyiv, 2010. 256 p.

¹⁴ Lazurko L. *Ukrainian Issues in Polish Historiography*. Lviv, 2015. 318 p.

¹⁵ Sinkevych Ye. *Polish Historical Scholarship of the 19th – 20th Centuries*. Mykolaiv, 2003. 294 p.

¹⁶ Maternicki J. *Historia i historycy*. Warsaw, 1995. 356 p.

¹⁷ Serejski M. *Europa a rozbiory Polski*. Warsaw, 1970. 412 p.

¹⁸ Ruda O. *Ukrainian Cossacks in Polish Historiography of the Late 19th – Early 20th Century*. Lviv, 2011. 284 p.

¹⁹ Stepnik A. *Historia i mit Kozaczyzny w polskiej historiografii XIX i XX wieku*. Lublin, 2010. 326 p.

²⁰ Szujski J. *Dzieje Polski*. T. 1–4. Kraków, 1862–1866. 1500 p.

²¹ Zakrzewski S. *Bolesław Chrobry Wielki*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1925. 439 s.

використовувалася для позначення нерегулярних військових формувань. На його переконання, такі спільноти склалися переважно з русинів-українців, серед яких значну частину становили втікачі з різних соціальних середовищ. Їхня діяльність пов'язувалася не лише з протистоянням татарським загонам, а й із нападами на місцеве населення. Разом із тим автор наголошував, що витoki цих формувань слід шукати значно раніше – приблизно за століття до утвердження назви – у степових районах нижньої течії Дніпра, відомих як Низ.

Відмінну інтерпретацію запропонував М. Бобжинський²². На його думку, виникнення козацтва було зумовлене особливостями суспільно-політичного устрою Речі Посполитої. Така позиція впливала з його критичного ставлення до польської колонізаційної та цивілізаційної політики на східних територіях. Історик вважав, що в 16 ст. руські землі поступово перетворювалися на осередки свавілля місцевих можновладців, що сприяло формуванню соціальної напруги та стало передумовою конфліктів наступного століття.

Піднесення ролі козацтва та поступове визнання його особливого становища в державі краківські історики пов'язували передусім із участю козаків у захисті південно-східних рубежів Речі Посполитої. Початок таких процесів вони відносили до 1530-х років і діяльності черкаського старости Євстафія Дашкевича, а також представників магнатських родів Вишневецьких, Зборовських та інших. Дослідник Ю. Шуйський²³ підкреслював, що політична нестабільність 16 ст. і недалекоглядна політика польської влади сприяли зміцненню козацького середовища. На його думку, процеси внутрішньої організації козацьких формувань призвели до їхнього поступового відокремлення від традиційних суспільних і державних структур Речі Посполитої, що водночас стало чинником формування своєї культури Наддніпрянської України.

Помітне місце в дослідженні українського козацтва посідали й представники так званої «народницької» інтерпретації польської історії. Варшавський історик В. Смоленський²⁴ зазначав, що слово «козак» має татарське походження і означає вільну, незалежну людину, позбавлену власності та сталого соціального статусу. На його думку, серед козаків були вихідці з різних народів і соціальних станів – поляки, угорці, італійці та русини-українці. Територією їхнього проживання ставали малозаселені степові простори так званої «українної Русі». Водночас, використовуючи цей термін, дослідник не проводив прямого зв'язку між історією цих земель і спадщиною Київської Русі. Він підкреслював, що на момент об'єднання Литви й Польщі ці території були малозаселеними степовими територіями, і подібна ситуація зберігалася ще й на початку 16 ст. Згодом старости королівських замків почали оселяти тут козаків, використовуючи їх у системі оборони від татарських нападів.

²² Bobrzyński M. *Dzieje Polski w zarysie*. Kraków: Gebethner i Wolff, 1879. 495 s.

²³ Szujski J. *Dzieje Polski*. T. 1–4. Kraków, 1862–1866. 1500 p.

²⁴ Smoleński W. *Dzieje narodu polskiego*. Warszawa, 1897. 596 s.

Як зауважує сучасний польський історик А. Стемпнік²⁵, саме В. Смоленський одним із перших у польській історіографії охарактеризував козаків як колонізаторів українського степового простору.

Натомість львівські історики кінця 19 ст. виявляли значно менший інтерес до козацької проблематики. Для них питання козацтва було лише одним із аспектів ширшої проблеми етнічних взаємин у межах колишньої Речі Посполитої. Зокрема, А. Левицький²⁶ трактував козаків як особливий тип військової спільноти, що сформувалася на малозаселених степових територіях між Дністром, Бугом і Дніпром – у регіоні, який у джерелах називався Диким полем, Низом або Запоріжжям. Дослідник підкреслював, що виникнення козацтва було зумовлене тогочасними соціально-економічними умовами та недостатнім забезпеченням оборони українських прикордонних територій з боку Речі Посполитої. Разом із тим він висловлював думку, що Запорозька Січ певною мірою сформувалася під впливом польської культурної традиції, однак стихійні соціальні процеси спричинили занепад первісних військово-лицарських засад і сприяли поширенню анархічних явищ. За спостереженням історика, серед козаків перебували вихідці різних національностей і конфесій – поляки, угорці, італійці, татари, хоча чисельно переважали русини з різних соціальних верств.

На початку 20 ст. інтерпретації польських істориків щодо українського козацтва зазнали певних змін. Під впливом неоромантичних ідей, а також актуальної політичної ситуації дослідники дедалі частіше розглядали козацьку проблематику як внутрішній аспект історії Речі Посполитої. Помітний вплив на формування нових підходів справили праці А. Яблоновського²⁷. Учений вважав, що від кінця 15 ст. татарський термін «козак» почав поширюватися на степових територіях Київського воєводства. На його думку, спільнота, до якої застосовувалася ця назва, існувала в цих регіонах протягом тривалого часу й складалася з нащадків так званих «чорноклобуків», значною мірою русифікованих, до яких згодом приєднувалися вихідці з інших слов'янських племен.

На переконання А. Яблоновського²⁸, оформлення козацтва як окремої соціальної групи на українських землях відбулося на початку 16 ст., у період правління Сигізмунда I. Історик наголошував, що первісно назва «козак» була поширена переважно на Запоріжжі, однак поступово її почали застосовувати до ширших груп населення на українських територіях, позначаючи нову соціальну верству поряд із боярством та міщанством. Зростання впливу козацтва він пояснював поєднанням кількох чинників. З одного боку, місцева адміністрація та центральна влада Речі Посполитої залучали козаків до військової служби, а з іншого

²⁵ Stepnik A. *Studia nad historia Polski*. Warsaw. 1910.

²⁶ Lewicki A. *Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych*. Kraków, 1884. 304 s.

²⁷ Jabłonowski A. *Źródła dziejowe*. T. 5: *Lustracje królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1877. 226 s.

²⁸ Jabłonowski A. *Źródła dziejowe*. T. 5... P. 118

– значна кількість селян тікала на Січ, прагнучи уникнути феодальних повинностей. Запровадження козацького реєстру дослідник пов'язував із необхідністю обмежити неконтрольовані військові виступи козаків, які своїми походами ускладнювали дипломатичні відносини Речі Посполитої з сусідніми державами. Саме тому він оцінював реєстрову систему як засіб упорядкування козацького середовища та стримування його стихійної активності.

Значно критичнішу оцінку козацтва подавав Францішек Равіта-Гавронський²⁹. У його працях козацтво постає як явище деструктивного характеру, схильне до нестабільності й зради. Історик підкреслював тюркське походження козаків та відносив початки формування козацьких загонів до першої половини 16 ст. За його твердженням, у цьому середовищі поширювалися пияцтво, розбійництво та грабіжництво. Відтак він виправдовував антикозацьку політику польських монархів, вважаючи, що виникнення самостійного козацького стану, зорієнтованого передусім на військову діяльність, становило загрозу для стабільності Речі Посполитої. Така інтерпретація применшувала роль козацтва та українського населення й водночас суперечила задекларованій дослідником ідеї захисту традицій державності Речі Посполитої.

Негативна характеристика козаччини в його працях поглиблювала історіографічне протиставлення польської та української традицій і сприяла формуванню конфліктного образу взаємин між обома народами³⁰.

Іншу позицію займав львівський історик Францішек Папє³¹, який підкреслював, що більшість козаків мала руське походження. На його думку, козацтво становило населення нижньої Наддніпрянщини, до якого долучалися вихідці з різних регіонів Європи та Азії. Відмовившись від традиційного землеробського способу життя, ці люди займалися прикордонною службою або шукали військової здобичі та пригод. Дослідник зазначав, що віддаленість козацьких спільнот від державних структур Речі Посполитої сприяла формуванню серед них незалежних і часто непокірних настроїв, унаслідок чого спроби підпорядкувати їх центральній владі не дали очікуваних результатів.

Питання походження українського козацтва розглядалося також у працях С. Закшевського³². Він підкреслював, що козацтво не було унікальним явищем, притаманним лише українським землям у межах Польщі, а мало аналогії в інших державах, зокрема в Московії. На його думку, розвиток козацького руху та його взаємини з польською державою тісно пов'язані з політикою Польщі й Литви щодо прикордонних територій.

Представники національно-демократичного напрямку польської історіографії схилялися до виразно пропольської інтерпретації козацької проблематики.

²⁹ Rawita-Gawroński F. Kozacyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. Zarys polityczno-historyczny. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1922. 238 s.

³⁰ Ibid. P. 145.

³¹ Papee F. Historia miasta Lwowa w zarysie. Lwow. 1894. 214 p.

³² Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wielki. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1925. 439 s.

Значний інтерес у польських дослідників викликала й історія козацтва першої половини 17 ст. У працях представників різних історичних шкіл козацький рух переважно оцінювався критично й нерідко характеризувався як «бунт» або соціальний конфлікт, зумовлений насамперед економічними чинниками. Дослідник М. Бобжинський³³, подібно до Ю. Шуйського³⁴, вважав війни польської влади з козаками серйозною політичною помилкою. Він стверджував, що польська еліта обрала найменш ефективну стратегію у вирішенні козацького питання. На його думку, українське населення сприймало козацькі виступи як боротьбу за захист власної свободи та православної віри, тоді як польський уряд і власники великих маєтків на українських землях, керуючись вузькими становими інтересами, прагнули придушити ці процеси, навіть попри загрозу послаблення самої Речі Посполитої.

Подібну увагу до урядової політики як причини козацьких виступів приділяв і В. Закшевський³⁵. Він зазначав, що хоча повстання неодноразово придушувалися, вони не завершувалися тривалим миром, оскільки ухвалені владою рішення часто залишалися невиконаними. Водночас, на відміну від Ю. Шуйського та М. Бобжинського, дослідник не вважав релігійний чинник визначальним у козацькій боротьбі, підкреслюючи, що запорожці не відзначалися особливою побожністю і під час військових походів здійснювали напади як на мусульманські святині, так і на християнські храми різних конфесій.

Представники варшавської історичної школи розглядали польсько-українські конфлікти в ширшому контексті міжетнічних відносин у багатонаціональних державах. Вони наголошували передусім на соціально-економічних причинах протистояння, покладаючи відповідальність за загострення ситуації на шляхетські кола та церковні структури. На відміну від краківських дослідників, варшавські історики більшою мірою підкреслювали значення релігійного чинника на українських землях 16–17 ст.

Львівські дослідники кінця 19 – початку 20 ст. пояснювали причини козацьких виступів дещо інакше. Вони схильні були покладати відповідальність не на сам державний устрій Речі Посполитої, а на діяльність окремих представників магнатської влади. На їхню думку, антикозацькі заходи уряду були значною мірою вимушеною реакцією на військові походи козаків, які підривали міжнародний авторитет держави. Дослідник А. Левицький³⁶, подібно до варшавських істориків, вважав головні причини козацького невдоволення у соціально-економічних умовах регіону. Він звертав увагу на вплив фільварково-панщинної системи, політику магнатів на південно-східних територіях, а також діяльність урядників і намісників, що викликало спротив серед козацького населення.

³³ Bobrzyński M. *Dzieje Polski w zarysie*. Kraków: Gebethner i Wolff, 1879. 495 s.

³⁴ Szujski J. *Dzieje Polski*. T. 1–4. Kraków, 1862–1866. 1500 p.

³⁵ Zakrzewski S. *Bolesław Chrobry Wielki*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1925. 439 s.

³⁶ Lewicki A. *Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych*. Kraków, 1884. 304 s.

У ранніх працях кінця 1880-х років Ф.Папе³⁷ також пов'язував спалахи козацьких повстань із прагненням козаків до матеріального збагачення та до більшої незалежності від польської державної влади. У своїх оцінках він займав дещо критичнішу позицію порівняно з попередніми істориками й, подібно до багатьох польських дослідників, називав козацькі виступи «бунтами». Водночас учений критикував козацьких ватажків за те, що вони нерідко спрямовували свої дії не проти зовнішніх ворогів, а проти місцевого населення, вдаючись до грабежів і насильства щодо як українців, так і поляків.

Однією з характерних рис польської історіографії початку 20 ст. було переважно однобічне, пропольське трактування козацьких повстань 16 – першої половини 17 ст. Подібна інтерпретація простежується у працях більшості дослідників цього періоду. Найближчими до традиційних підходів істориків кінця 19 ст. залишалися представники консервативного напрямку. Дослідники критично оцінювали діяльність польських магнатів і монархів, особливо політику короля Сигізмунда III, вважаючи її недостатньо продуманою щодо південно-східних територій держави. Дослідник звертав увагу на те, що значна частина шляхти на руських землях розглядала посилення королівської влади як загрозу власним привілеям, унаслідок чого будь-які спроби монарха впорядкувати козацьке питання наштовхувалися на опір з боку місцевої еліти.

Дослідник А.Соколовський³⁸ підкреслював необхідність сеймових постанов, спрямованих на обмеження втеч українського селянства до запорозьких земель. На його думку, такі заходи були важливими як для зміцнення держави, так і для стабілізації соціально-економічної ситуації в регіоні, хоча водночас вони викликали невдоволення серед українського населення.

На важливості обмеження козацьких свобод як однієї з причин повстань першої половини 17 ст. наголошував А.Прохаска³⁹. Подібно до А.Левицького та Ф.Папе, він вважав антикозацькі заходи уряду обґрунтованими та необхідними. Водночас, на відміну від представників старшого покоління львівських істориків, А.Прохаска серед факторів козацьких виступів називав і зовнішній вплив. На його думку, певну роль у підбурюванні козаків відігравали сусідні держави, зокрема австрійський імператор Рудольф II Габсбург.

Подібну інтерпретацію подій поділяв і В.Собеський⁴⁰, який розглядав козацькі повстання як наслідок втручання іноземних сил, насамперед Австрії. Він зазначав, що організатор одного з виступів – Северин Наливайко – мав зв'язки з австрійськими політичними колами. Як і більшість представників так званого «оптимістичного» напрямку польської історіографії, дослідник відкидав ідею національного характеру козацьких повстань 16–17 ст.

³⁷ Papee F. Historia miasta Lwowa w zarysie. Lwow. 1894. 214 p.

³⁸ Sokolowski A. Dzieje Polski ilustrowane. T. 1. Vienna: Nakładem Maurycego Perlesa, 1896. 310 s.

³⁹ Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. Kraków, 1927. 356 p.

⁴⁰ Sobieski W. Religious Hatred of the Masses during the Reign of Sigismund III. Kraków, 1902. 390 p.

Історики, які дотримувалися «народницької» концепції польського минулого, намагалися розглядати історію Речі Посполитої як приклад спільного й відносно гармонійного розвитку різних народів у межах однієї держави. Саме тому у своїх працях вони часто уникали надмірного акцентування на конфліктах між ними. Водночас А. Шельонґовський⁴¹ підкреслював, що козацькі рухи мали не лише соціальне й політичне підґрунтя, але після укладення Берестейської унії набули також виразного релігійно-культурного характеру.

Більшою мірою політичними, ніж суто науковими мотивами визначалися оцінки подій у працях Т. Корзона⁴². Він прагнув представити історію Речі Посполитої 16 – першої половини 17 ст. таким чином, щоб зняти з неї звинувачення у пригнобленні українського населення. Натомість Францішек Равіта-Ґавронський⁴³ пояснював козацькі виступи особливостями характеру українців. На його думку, схильність козаків до повстань була зумовлена етнопсихологічними рисами, що сформувалися у ранньому суспільному середовищі й сприяли вороже налаштованому ставленню до інших народів.

У польській історіографії значну увагу приділяли аналізу польсько-українських взаємин у період визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Ця подія стала одним із центральних сюжетів у дослідженнях, присвячених історії козацтва. Як зазначає сучасний польський історик А. Стемпнік, на формування інтерпретацій козацьких воєн 17 ст. певний вплив мали українська та російська історіографічні традиції⁴⁴. Українські історики розглядали війну Богдана Хмельницького передусім як боротьбу українського народу проти польського панування, тоді як російські дослідники трактували її як протистояння двох слов'янських політичних сил за контроль над українськими землями. Польські історики прагнули сформулювати власний історичний дискурс, який би протистояв цим підходам.

Більшість представників краківської історичної школи, попри певні розбіжності у трактуванні подій, вважали визвольну війну середини 17 ст. наслідком нерозв'язаності козацького питання та недосконалості суспільно-політичного устрою шляхетської Речі Посполитої.

Значний вплив на осмислення цієї проблематики справили праці Ю. Шуйського⁴⁵. Дослідник називав події під проводом Богдана Хмельницького «внутрішньою козацько-руською революцією» та пояснював їх комплексом причин. Серед них він виділяв слабкість і хаотичність державних інституцій, надмірну експлуатацію українських земель, посилення влади магнатів, а також культурно-релігійні суперечності. Історик підкреслював, що з 1620-х років православ'я дедалі більше асоціювалося з козацьким середовищем і поступово перетворювалося на

⁴¹ Szelągowski, A. Kwestya ruska w świetle historyi. Warszawa, 1911. 105 p.

⁴² Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). T. I–VI. Kraków–Warszawa, 1897. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/publication/4159>

⁴³ Rawita–Gawronski F. Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej. Lwow. 1903.

⁴⁴ Stepnik A. Studia nad historia Polski. Warsaw. 1910. 248 p.

⁴⁵ Szujski J. Dzieje Polski. Kraków, 1862–1866. 1500 p.

релігію тих, хто виступав проти існуючого порядку. Саме цей фактор, на його думку, згодом сприяв формуванню союзу козаків із Московським царством. Водночас він вважав, що під впливом релігійної пропаганди та масових виступів селянства повстання швидко вийшло з-під контролю Богдана Хмельницького і набуло значних масштабів. Характерно, що, наслідуючи традиції польської романтичної історіографії, Ю. Шуйський акцентував увагу на шляхетському походженні гетьмана.

Іншу інтерпретацію запропонував М. Бобжинський⁴⁶, який розглядав козацьку війну середини 17 ст. крізь призму концепції «боротьби за існування». На його думку, виступи козаків створили для українського населення можливість колективного захисту власної свободи. Подібно до інших дослідників, він виділяв політичні, соціальні та релігійні передумови конфлікту, однак не зводив його до звичайного «бунту». Навпаки, історик вважав його наслідком глибоких суперечностей, що існували в суспільному житті Речі Посполитої. Повсталі, за його твердженням, прагнули відновити права, які раніше були їм надані, однак зіткнулися з опором шляхетської еліти, насамперед магнатів, що домінували в політичній системі держави.

У працях М. Бобжинського значне місце займала критика соціально-політичних та економічних відносин, характерних для шляхетської Речі Посполитої.

У польській історіографії 19 – початку 20 ст. постать Богдана Хмельницького та причини козацького повстання середини 17 ст. оцінювалися неоднозначно, що відображало як наукові підходи тогочасних дослідників, так і політичні та ідеологічні орієнтири епохи. Представники різних історичних шкіл по-різному трактували мотиви дії гетьмана, соціальну природу козацького руху та роль державної політики Речі Посполитої у загостренні українсько-польського конфлікту.

Краківський історик М. Бобжинський характеризував постать Хмельницького амбівалентно. У своїх працях М. Бобжинський порівнював діяльність Хмельницького з політикою польських монархів, передусім Владислав IV Вази, якого історик нерідко критикував за нерішучість і неспроможність оперативно врегулювати конфлікт на українських землях.

Інший представник польської історичної науки, В. Закшевський, пояснював витоки козацького повстання передусім соціально-економічними причинами. На відміну від частини польських учених, В. Закшевський припускав, що кінцевою метою Богдана Хмельницького могло бути здобуття незалежності України⁴⁷.

Помітний внесок у дослідження історії 17 ст. зробив також В. Чермак. Значну частину джерельної бази він сформував на основі матеріалів архівів Рима та Венеції, а також великого масиву документів польських архівосховищ, включно з дипломатичною документацією. На його думку, козацтво виступило проти королівської та магнатської влади з прагненням забезпечити собі політичні права та вільніші умови існування⁴⁸.

⁴⁶ Bobrzyński M. *Dzieje Polski w zarysie*. Kraków: Gebethner i Wolff, 1879. 495 s.

⁴⁷ Zakrzewski S. *Bolesław Chrobry Wielki*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1925. 439 s.

⁴⁸ Czermak W. *Ostatnie lata Jana Kazimierza*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1898. 463 s.

Дослідники львівського історичного середовища кінця 19 ст. критично оцінювали як методи боротьби козацтва, так і силові дії польської влади щодо придушення повстання. Прихильники ідеї федеративної перебудови польської держави прагнули інтерпретувати події таким чином, щоб зменшити гостроту польсько-українських суперечностей.

Загалом польські історики початку 20 ст. розглядали козацькі війни 17 ст. як внутрішній конфлікт багатонаціональної Речі Посполитої. Вони заперечували інтерпретації українських істориків народницького напрямку, які трактували ці події як боротьбу між аристократією та демократичними силами. Водночас сам характер козацького руху був значно складнішим: до його складу входила частина дрібної шляхти, а сформована згодом козацька держава також мала становий характер, що у 18 ст. сприяло перетворенню старшини на нову земельну еліту.

Певною мірою інший підхід демонстрував О. Яблоновський⁴⁹. Учений наголошував, що після приєднання руських земель у 1569 р. польська влада не змогла повною мірою інтегрувати їх у державну систему, що сприяло формуванню окремих політичних і соціальних структур на східних кордонах. У діяльності Богдана Хмельницького та Івана Виговського він убачав спроби створення власної української державності.

Краківський дослідник С. Смолька⁵⁰ оцінював українську історію з позицій культурної переваги польського середовища. Битву під Берестечком 1651 р. історик інтерпретував як символічне зіткнення двох різних цивілізаційних світів, а серед причин повстання також називав особистий конфлікт гетьмана.

Висновки. Таким чином, польська історіографія 19 – початку 20 ст. виробила широкий спектр інтерпретацій козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького. Їх об'єднувало прагнення пояснити події середини 17 ст. переважно як кризу Речі Посполитої, однак розбіжності стосувалися визначення ролі соціальних, політичних, релігійних і національних чинників, а також оцінки особистості самого гетьмана.

У польській історіографії кінця 19 – початку 20 ст. козацькі визвольні змагання під проводом Богдана Хмельницького трактувалися переважно як чинник дестабілізації держави та загроза її економічним і політичним інтересам. Попри відмінності у трактуванні причин і наслідків конфлікту, більшість із них наголошували на його масштабному впливі на політичний, економічний і суспільний розвиток держави.

REFERENCES

- Bobrzyński, M. (1879). *Dzieje Polski w zarysie*. Kraków: Gebethner i Wolff. 495 s. [in Polish].
Czermak, W. (1898). *Ostatnie lata Jana Kazimierza*. Kraków: Akademia Umiejętności. 463 s. [in Polish].

⁴⁹ Jablonowski A. *Zrodla dziejowe*. T. 5. Warsaw. 1877. P. 94

⁵⁰ Smolka S. *Mieszko Stary i jego wiek*. Kraków, 1881. 516 p.

- Jabłonowski, A. (1877). *Źródła dziejowe*. T. 5: Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Warszawa: Gebethner i Wolff. 226 s. Retrieved from: <https://www.wbc.poznan.pl/publication/1870/edition/3115> [in Polish].
- Korzon, T. (1897). *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*. T. I–VI. Kraków–Warszawa. Retrieved from: <https://www.wbc.poznan.pl/publication/4159> [in Polish].
- Lewicki, A. (1884). *Żarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych*. Kraków. 304 s. [in Polish].
- Rawita-Gawroński, F. (1922). *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. Żarys polityczno-historyczny*. Warszawa: Gebethner i Wolff. 238 s. [in Polish].
- Roszkowski, W. (2003). *Najnowsza historia Polski 1914–1945*. Warszawa: Świat Książki. 688 s. [in Polish].
- Smoleński, W. (1897). *Dzieje narodu polskiego*. Warszawa. 596 s. [in Polish]
- Sokołowski, A. (1896). *Dzieje Polski ilustrowane*. T. 1. Vienna: Nakładem Maurycego Perlesa. 310 s. [in Polish].
- Zakrzewski, S. (1925). *Bolesław Chrobry Wielki*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 439 s. Retrieved from: <https://polona.pl/item-view/edbace40-687a-410b-b8bo-c5ed5e9fce51> [in Polish].

Отримано 15.05.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 24.05.2026

Прийнято до друку 27.05.2026

Submitted 15.05.2026

Received in revised form 24.05.2026

Accepted for publication 27.05.2026

MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF THE UNR DIRECTORATE: CREATION AND MAIN DIRECTORIES OF ACTIVITY (1918–1920)

Lidiia Bilichenko*

Abstract

The purpose of the study is to investigate the establishment and functioning of the Ministry of Foreign Affairs of the UNR Directory during 1918–1920.

The methodological basis of the work is the principles of historicism, objectivity, systematicity, scientificity, comprehensiveness and specificity. Their combined application allowed us to consider the studied processes and phenomena according to the dynamics of their development, abstracted from individual views and beliefs, trying to achieve the most complete and diverse disclosure of the stated problem. The principles and approaches listed above are universal foundations of any scientific research, therefore they are used comprehensively throughout the work. On their basis, an appropriate methodological base was formed, which combines general scientific, interdisciplinary and special-historical methods of cognition.

Scientific novelty. The scientific novelty of the work lies in the involvement of previously unpublished documents of the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine.

Conclusions. It was established that the Ministry of Foreign Affairs of the UNR Directory was a key body that ensured international recognition of Ukraine and the struggle for its independence in the face of armed foreign aggression. It was found that V. Chekhivsky was appointed Minister of Foreign Affairs of the first government. From August 1919, the position of Minister of Foreign Affairs of the UNR was held by A. Livytsky, who in October 1919 was appointed Head of the UNR Diplomatic Mission in Poland. After lengthy negotiations with the Polish side, the Warsaw Treaty of 1920 was concluded on April 21 of the following year. It was concluded that thanks to the activities of the Ministry of Foreign Affairs during 1918–1920, the UNR Directory was able to expand its foreign policy ties. In particular, it sent its Extraordinary Diplomatic Missions to Sweden, Norway, Poland, Switzerland, Great Britain, the Vatican, Italy, Finland, Denmark, Greece, Belgium, the Netherlands, the USA, Romania, and the countries of the Caucasus (Georgia, Azerbaijan).

Keywords: Ministry of Foreign Affairs, UNR Directory, diplomacy, foreign policy, international relations, embassies, consulates

* Master of History, graduate Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine.
E-mail: bilichenkolidiia@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9204-8295>

**МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ ДИРЕКТОРІЇ УНР: СТВОРЕННЯ
ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ (1918–1920 РР.)****Лідія Біліченко*****Анотація**

Мета дослідження – дослідити заснування та функціонування Міністерства закордонних справ Директорії УНР упродовж 1918–1920 рр.

Методологічною базою роботи є принципи історизму, об'єктивності, системності, науковості, всебічності та конкретності. Їх сукупне застосування дозволило розглядати досліджувані процеси та явища згідно динаміки їхнього розвитку, абстраговано від індивідуальних поглядів і переконань, намагаючись досягти максимально повного та різнопланового розкриття заявленої проблеми. Вище перераховані принципи та підходи є універсальними засадами будь-якого наукового дослідження, тому застосовуються комплексно у всій роботі. На їх основі була сформована відповідна методологічна база, в якій поєднуються загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціально-історичні методи пізнання.

Наукова новизна. Наукова новизна роботи полягає у залученні досі неопублікованих документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Висновки. Встановлено, що Міністерство закордонних справ Директорії УНР було ключовим органом, що забезпечував міжнародне визнання України та боротьбу за її незалежність в умовах збройної іноземної агресії. З'ясовано, що Міністром закордонних справ першого складу уряду було призначено В. Чехівського. Від серпня 1919 р. посаду міністра закордонних справ УНР займав А. Лівіцький, який у жовтні 1919 р. був призначений головою Дипломатичної місії УНР в Польщі. Після тривалих переговорів з польською стороною 21 квітня наступного року було укладено Варшавський договір 1920 р. Зроблено висновок, що завдяки діяльності Міністерства закордонних справ протягом 1918–1920 рр., Директорія УНР змогла розширити свої зовнішньополітичні зв'язки. Зокрема, вона відправила свої Надзвичайні дипломатичні місії до Швеції, Норвегії, Польщі, Швейцарії, Великої Британії, Ватикану, Італії, Фінляндії, Данії, Греції, Бельгії, Голландії, США, Румунії та країн Кавказу (Грузія, Азербайджан).

Ключові слова: Міністерство закордонних справ, Директорія УНР, дипломатія, зовнішня політика, міжнародні відносини, посольства, консульства

Цитування: Біліченко, Л. (2026). Міністерство закордонних справ Директорії УНР: створення та основні напрямки діяльності (1918–1920 рр.). *Консенсус*, 2, 39–47.

<https://doi.org/10.3110/consensus/2026-02/039-047>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/226>

* магістр історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

E-mail: bilichenkolidiia@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9204-8295>

Постановка проблеми. Уночі проти 14 листопада 1918 р. в Києві відбулося таємне засідання Українського національного союзу, де розглядалося питання про збройний виступ проти режиму П. Скоропадського. Присутні відхилили ідею негайного відновлення Української Центральної Ради. На цьому засіданні було обрано тимчасовий верховний орган Української Народної Республіки – Директорію у складі В. Винниченка (голова), С. Петлюри, Ф. Швеця, А. Макаренка та П. Андрієвського. Директорія створювалася з конкретною метою – для ліквідації гетьманського режиму. Після здійснення цієї мети передбачалося по-новому визначити форму державної організації УНР.

Незабаром після вступу до Києва повстанських військ до столиці 19 грудня 1918 р. урочисто вїхала Директорія. 26 грудня в Декларації – програмному документі нової влади – було проголошено відновлення Української Народної Республіки з республіканською формою державного устрою і призначено перший уряд на чолі з В. Чехівським – Раду Народних Міністрів. Міністром закордонних справ першого складу уряду теж було призначено В. Чехівського.

Основні напрямки діяльності Міністерства закордонних справ Директорії УНР (1918–1920) були спрямовані на міжнародне визнання незалежності України, створення мережі посольств і консульств, встановлення дипломатичних відносин, захист інтересів українських громадян за кордоном та інформаційну роботу щодо популяризації української справи.

Завдяки діяльності Міністерства закордонних справ протягом 1918–1920 рр., Директорія УНР змогла розширити свої зовнішньополітичні зв'язки. Зокрема, вона відправила свої Надзвичайні дипломатичні місії до Швеції, Норвегії, Польщі, Швейцарії, Великої Британії, Ватикану, Італії, Фінляндії, Данії, Греції, Бельгії, Голландії, США, Румунії та країн Кавказу (Грузія, Азербайджан).

Аналіз досліджень та публікацій. З проголошенням Незалежності України у 1991 р. відкрилися нові можливості дослідження історії українських зовнішньополітичних установ. Центральне місце серед дослідників у цьому напрямі займає Ірина Борисівна Матяш¹ – голова Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України. Ірина Борисівна є членом редколегій українських і зарубіжних наукових журналів та продовжуваних видань «Україна дипломатична», «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», «Archeion» (Республіка Польща, Варшава), «Археографічний щтогодник» (Республіка Білорусь, Мінськ), «Архивы и справоводство» (Республіка Білорусь, Мінськ), «Межкультурные коммуникации» (Тбілісі, Грузія), «Енциклопедичний вісник України», «Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого», «Сумський історико-архівний журнал» та ін. Серед робіт Ірини Матяш є

¹ Матяш І. Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність. Київ: Інститут історії України НАН України. 2019. 556 с.

монографічні видання, в яких досліджено історію консульської служби та іноземні дипломатичні представництва в Україні протягом 1917–1919 рр.

Вагомий внесок у дослідження зазначеної тематики внесли праці українських учених В.Ф. Верстюка², Д.В. Веденєєва³, С.В. Віднянського⁴, І.Б. Дацківа⁵, Р.Я. Пирога⁶ та Т.Г. Рендюка⁷.

Мета статті – дослідити створення та діяльність Міністерства закордонних справ Директорії УНР протягом 1918–1920 рр.

Виклад основного матеріалу. Після зречення влади гетьманом П. Скоропадським (14 грудня 1918 р.) проголошується відновлення Української Народної Республіки (УНР). Республіка з самого початку заявила про своє бажання всебічно розвивати міжнародні контакти і проводити незалежну зовнішню політику. Трудовий Конгрес (передпарламент) визначив концептуальні засади зовнішньополітичних взаємин України, внівши до п. 7 «Закону про форму влади на Україні» положення про те, ще «український народ хоче бути нейтральним і у дружніх стосунках з усіма іншими народами», всебічно розвивати ці стосунки, не має територіальних претензій до інших держав⁸.

Доба Директорії УНР відзначалася швидкими змінами урядових кабінетів. Міністром закордонних справ першого складу уряду було призначено В. Чехівського⁹. Одразу ж після призначення новим керівником був затверджений наказ колишнього міністра закордонних справ Афанасьєва за № 406 від 11 грудня про призначення добових грошей відрядженим до Міністерства урядовцям Міністерства фінансів: Сергію Валуєву, В'ячеславу Крилову, Миколі Пашенову та Юрію Майєру, які входили до складу таємної канцелярії¹⁰.

Також Міністерство закордонних справ видало повноваження, згідно з яким наділило правами свого урядовця та помічника діловода при Юридичному відділі

² Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник. Київ: Наук. думка, 1995. 687 с.

³ Веденєєв Д.В. Дипломатична служба Української держави. 1917–1923 роки: навч. посіб. / Нац. акад. Служби безпеки України. Київ, 2007. 260 с.

⁴ Віднянський С. Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості / редкол.: С. Віднянський та ін. Київ: Ген. дирекція з обслуговування інозем. представництв. 2016. 425 с.

⁵ Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 219–223.

⁶ Пиріг Р. Документальна спадщина Компартії України: проблеми інтеграції в систему державної архівної служби. *Константи: Альманах соціальних досліджень*. 1996. № 2. С. 5–10.

⁷ Рендюк Т.Г. Українці в Румунії та румуни в Україні: проблеми минулого та сучасне становище. Київ: Оріон-Принт, 2011. 293 с.

⁸ Веденєєв Д.В. Дипломатична служба Української держави. 1917–1923 роки: навч. посіб. / Нац. акад. Служби безпеки України. Київ, 2007. С. 18–22.

⁹ Лупандін О.І. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки та Української Держави [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла–Ми / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2009. 790 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ministerstvo_zakordonnykh_sprav (останній перегляд: 03.09.2025).

¹⁰ ЦДАВО. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 9.

Петра Марченка отримувати із канцелярії Директорії і Державного Секретарства всі постанови Директорії, які торкалися Міністерства.¹¹

Уряд Директорії УНР дуже відповідально поставився до формування штату співробітників Міністерства закордонних справ. Перш ніж ухвалити кандидатуру, міністерство наводило ретельні довідки щодо професійної діяльності майбутнього кандидата. Так, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігся документ-свідцтво щодо громадянина статського радника Фустова, в якому йшлося наступне: «...статський радник Микола Сергійович Фустов був уродженцем Харківської губернії. Закінчив по першому розряду курс Юридичного факультету Петербурзького університету. На службу вступив у 1898 р. в канцелярію Міністерства внутрішніх справ. Займав послідовно посади секретаря канцелярії та помічника діловода. З ліквідацією генерал-губернаторства отримав призначення члена земельної комісії, а потім комісара по селянським справам у Царство Польське. По евакуації закладів у Царстві Польському був призначений спочатку начальником санітарного, а вже потім евакуаційного відділів щодо біженців Південно-західного фронту...»¹². Таким чином, можемо зробити висновок, що урядовцями УНР дуже ретельно досліджувалася вся картина біографії претендента на посаду в міністерстві.

31 грудня 1918 р. до Міністерства закордонних справ надійшло прохання громадянина Олександра Максимовича Максимчука, у якому автор дуже просив надати йому якусь посаду при Міністерстві. Також він зазначив, що у військовий час був на посаді осавула у полку, а у згаданий нами час перебував на посаді козака у Пішому Охоронному Полку в Києві¹³. На жаль, чи було затверджено і знайдено якусь посаду для зазначеної особи, авторка монографії у документах не знайшла.

23 січня 1919 р. Г.М.Словачевський, який нещодавно закінчив консульські курси, був призначений на посаду урядовця особливих доручень при Міністерстві закордонних справ¹⁴.

Згідно з документом, який датується 20 грудня 1919 р., на службі у Міністерстві закордонних справ перебували: Катерина Лотоцька, Петро Козуба, Тетяна Авраменкова та Олександра Яковлева¹⁵.

За часи керівництва В. Чехівського зовнішньополітичним відомством уряд УНР намагався мирними засобами врегулювати відносини з РСФРР, війська якої вели бойові операції на території України. До Москви була вислана Надзвичайна дипломатична місія на чолі з С. Мазуренком. У ході переговорів (17 січня – 4 лютого 1919) були вироблені умови мирного договору. Але український уряд не проявив наполегливості в досягненні мети, і ця мирна конференція залишилася нереалізованим проектом.

¹¹ ЦДАВО. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 19.

¹² ЦДАВО. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7.

¹³ ЦДАВО. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 17.

¹⁴ ЦДАВО. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 29.

¹⁵ ЦДАВО. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 26.

Важливим напрямом зовнішньополітичної стратегії УНР в цей період було встановлення відносин із західними державами, від яких вона сподівалася отримати військову і фінансову допомогу в боротьбі з більшовиками. На початку січня 1919 р. Директорія УНР відрядила своїх представників до Великої Британії, Франції, США, Італії, Греції та ін. країн, а також на Паризьку мирну конференцію 1919–1920 рр.¹⁶

Основними напрямками діяльності Міністерства закордонних справ було ведення зовнішньої політики, встановлення дипломатичних зносин з іноземними державами, керівництво та контроль над українськими посольствами та консульствами за кордоном.

Одним із найважливіших напрямів діяльності Міністерства закордонних справ Директорії УНР була видача українським мігрантам паспортів УНР. У Центральному державному архіві містяться документи пана Якова Каллека (Рис. 1).

Рис. 1. Яків Каллек

(джерело: ЦДАВО. Ф. 4442с. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 17)

Займалося Міністерство закордонних справ і підтримкою українських студентів за кордоном. Так, до Міністерства звернувся Олександр Лагутенко з проханням щодо призначення йому стипендії для закінчення студій на філологічному факультеті Паризького університету. Окрім того, він також паралельно навчався при студії історії мистецтв у Віденському університеті¹⁷. Відповідно до довідки, сам Олександр Лагутенко народився 22 серпня 1891 р. у Києві. 24 серпня 1900 р. вступив до підготовчого класу Київської печерської гімназії, яку і закінчив 5 червня 1906 р. Восени того ж року вступив до університету Св. Володимира на фізико-математичний факультет. У кінці грудня 1918 р. подав прохання до Міністерства закордонних справ про зарахування його на службу 15 січня 1919 р., наказом Міністерства був

призначений на посаду аташе Дипломатичної місії УНР в Данії¹⁸.

Від 13 лютого до початку березня 1919 р. обов'язки міністра закордонних справ виконував К. Мацієвич. Найбільш вагомими підсумками короткострокової зовнішньополітичної діяльності уряду були: офіційне оголошення війни РСФРР,

¹⁶ Лупандін О.І. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки...

¹⁷ ЦДАВО. Ф. 3696с. Оп. 2. Спр. 30. Арк. 99.

¹⁸ Ibidem.

укладення угоди з французьким командуванням про надання Україні воєнної допомоги, а наприкінці лютого 1919 – військової угоди, за якою Директорія УНР зобов'язалася брати участь у боротьбі проти радянської влади разом із Францією і білогвардійськими військами.

У квітні – серпні 1919 р. МЗС УНР очолював В. Темницький. Внутрішньополітична ситуація, що склалася на той час в Україні, явище «отаманщини», яка характеризувалася нездатністю до організації, повною безпринципністю, безконтрольністю і безвідповідальністю випадкових людей, безперечно, істотно впливали на діяльність уряду. Ці основні риси в усій повноті було перенесено в зовнішньополітичну сферу. Українські дипломатичні місії складалися подеколи з людей, які не мали нічого спільного з дипломатією, що лише дискредитувало ідею української державності й УНР в очах західноєвропейських політиків.

Формування системи дипломатичних представництв урядом Директорії УНР мало одним зі своїх надзавдань організацію мережі інформаційних осередків для повного інформаційного забезпечення західного політичного і журналістського світу про внутрішню і зовнішню політику уряду Директорії УНР, події внутрішнього життя, розвиток подій на українсько-більшовицькому фронті. Треба також зазначити, що Міністерство закордонних справ у силу своєї специфічної діяльності не видавало окремого пресового бюлетеня, характерного для багатьох інших міністерств. Поодиноким прикладом інформаційно-видавничої діяльності Міністерства закордонних справ можна назвати пресрелізи пресового відділу канцелярії міністра, що розсилалися до посольств УНР у Німеччині та Надзвичайної дипломатичної місії в Італії, а потім дипломатичними каналами пересилалися до інших посольств та місій УНР¹⁹.

Від серпня 1919 р. посаду міністра закордонних справ УНР займав А. Лівіцький, який у жовтні 1919 р. був призначений головою Дипломатичної місії УНР в Польщі. Після тривалих переговорів з польською стороною 21 квітня наступного року було укладено Варшавський договір 1920 р.

Від кінця 1920 р. зовнішньополітична діяльність українського уряду, як і інші, продовжувалася за межами України (в еміграції). З того часу дипломатична діяльність УНР зводилася фактично до роботи українських дипломатичних і консульських представництв, установ українського Червоного Хреста, участі в різних міжнародних організаціях тощо²⁰. Так, наприкінці 1920 р. українські жінки у Лондоні та Парижі утворили Жіночі комітети, які мали за мету zorganizувати діяльність українських жінок за кордоном²¹.

¹⁹ Богуславський О. Організація зовнішньоінформаційної пресової діяльності Міністерства закордонних справ Директорії УНР в останній фазі визвольних змагань 1919–1920 рр. *Вісник Запорізьк. держ. ун-ту: філологічні науки*. 2001. № 4. С. 8–17.

²⁰ Лупандін О.І. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки...

²¹ ЦДАВО. Ф. 4441с. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 57.

Висновки. Таким чином, після зречення влади гетьманом П. Скоропадським (14 грудня 1918 р.) проголошується відновлення Української Народної Республіки (УНР). Доба Директорії УНР відзначалася швидкими змінами урядових кабінетів. Міністром закордонних справ першого складу уряду було призначено В. Чехівського. Основні напрями діяльності Міністерства закордонних справ було ведення зовнішньої політики, встановлення дипломатичних зносин з іноземними державами, керівництво та контроль над українськими посольствами та консульствами за кордоном, видача українським мігрантам паспортів УНР, надання українським студентам за кордоном стипендій тощо.

REFERENCES

- Bohuslavskyi, O. (2001). Orhanizatsiia zovnishnoinformatsiinoi presovoi diialnosti Ministerstva zakordonnykh sprav Dyrektorii UNR v ostannii fazi vyvvolnykh zmahan 1919–1920 rr. [Organization of foreign information press activities of the Ministry of Foreign Affairs of the UNR Directory in the last phase of the liberation struggle of 1919–1920]. *Visnyk Zaporizk. derzh. un-tu: filolohichni nauky*, 4, 8–17 [in Ukrainian].
- Datskiv, I. (2010). Dyplomatiia ukrainskykh derzhavnykh utvoren u zakhysti natsionalnykh interesiv 1917–1923 rr. [Diplomacy of Ukrainian state formations in the protection of national interests 1917–1923]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 219–223. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2010_3_17 [in Ukrainian].
- Lupandin, O. (2009). Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainskoi Narodnoi Respubliky ta Ukrainskoi Derzhavy [Ministry of Foreign Affairs of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State] [Elektronnyi resurs]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: T. 6: La-Mi / redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Naukova dumka, 790 p. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Ministerstvo_zakordonnykh_sprav [in Ukrainian].
- Matiash, I. (2019). *Inozemni predstavnytstva v Ukraini (1917–1919 rr.): derzhavna misiia ta povsiakdennist* [Foreign missions in Ukraine (1917–1919): state mission and everyday life]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 556 p. [in Ukrainian].
- Pyrih, R. (1996). Dokumentalna spadshchyna Kompartii Ukrainy: problemy intehratsii v systemu derzhavnoi arkhivnoi sluzhby [Documentary heritage of the Communist Party of Ukraine: problems of integration into the system of the state archival service]. *Konstanty: Almanakh sotsialnykh doslidzhen*, 2, 5–10 [in Ukrainian].
- Rendiuk, T. (2011). *Ukrainci v Rumunii ta rumuny v Ukraini: problemy mynuloho ta suchasne stanovyshe* [Ukrainians in Romania and Romanians in Ukraine: problems of the past and the current situation]. Kyiv: Orion-Prynt, 293 p. [in Ukrainian].
- Verstiuk, V., Dziuba, O., & Repryntsev, V. (1995). *Ukraina vid naidavnishykh chasiv do sohodennia: khronolohichniy dovidnyk* [Ukraine from ancient times to the present day: a chronological guide]. Kyiv: Nauk. Dumka. 687 p. [in Ukrainian].
- Viedienieiev, D. (2007). *Dyplomatychna sluzhba Ukrainskoi derzhavy. 1917–1923 roky* [Diplomatic Service of the Ukrainian State. 1917–1923] / Nats. akad. Sluzhby bezpeky Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
- Viedienieiev, D. (2019). Stanovlennia kulturnoi dyplomatii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky periodu Dyrektorii (1918–1920 rr.) [The formation of cultural diplomacy of the Ukrainian People's Republic during the Directory period (1918–1920)]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh*

kadriv kultury i mystetstv, 2, 18–22 [in Ukrainian].

Vidnianskyi, S. (2016). *Dyplomatychna ta konsulska sluzhba u vymiri osobystosti* [Diplomatic and consular service in the dimension of personality]. Kyiv: Hen. dyrektsiia z obsluhovuvannia inozem. Predstavnytstv, 425 p. [in Ukrainian].

Отримано 27.04.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 10.05.2026

Прийнято до друку 20.05.2026

Submitted 27.04.2026

Received in revised form 10.05.2026

Accepted for publication 20.05.2026

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-02/048-063>

УДК (UDC) 94 (477) "192/193" : 332.85

HOUSING POLICY IN UKRAINE IN THE 1920S–1930S: THE FORMATION OF THE SOVIET MODEL OF HOUSING PROVISION

Pavlo Makodrai*

Abstract

The article provides a comprehensive review of the formation and implementation of housing policy in Soviet Ukraine during the 1920s–1930s. It is substantiated that access to housing space during this period ceased to be a purely household indicator, turning into a strategic resource of state administration and a tool of social engineering.

The development of housing relations is considered, from radical nationalization during the times of war communism to tactical retreat during the NEP period and the final subordination of the housing sector to the needs of forced industrialization and Soviet ideology and the formation of the 'man-cog' system. The mechanisms of social stratification are highlighted, where housing was used as a means of manipulative influence, segregation of the population into 'their own' and 'their own', as well as an instrument of political terror through the practice of forced evictions of families of enemies of the people and class-hostile elements.

Special attention is paid to architectural and planning discussions between urbanists and deurbanists regarding the concept of socialist resettlement. Utopian projects of socialist cities, in particular New Kharkiv and Velikiy Zaporizhia, which aimed at a radical restructuring of everyday life through the socialization of life, are analyzed. It is emphasized that attempts to introduce communal houses and housing complexes faced harsh economic realities and infrastructural unpreparedness, which led to the degradation of living standards (lack of kitchens, heating with stoves).

The specifics of rural housing construction, which developed on the residual principle of financing, which led to the preservation of archaic forms of development and the deepening of the depressive state of the village, are considered.

It is determined that the Soviet decree of 1933 finally consolidated the role of cities as service appendages to industrial giants. It is summarized that the model of housing regulation formed during this period became the foundation of Soviet social policy for the following decades, consolidating the total dependence of the individual on the state in the housing sector.

Keywords: housing crisis, housing complex, collectivization, commune, garden city, city-forming enterprise, nationalization and municipalization of housing, repressive policy, social engineering, socialist city, socialization of everyday life, forced industrialization

* Postgraduate Student at the Department of History and Archeology, Faculty of Social and Humanities and Law, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Zaporizhzhia, Ukraine.
E-mail: paschai6@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0363-920X>

ЖИТЛОВА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 1920–1930-Х РОКАХ: ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ЖИТЛОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Павло Макодрай*

Анотація

У статті здійснено комплексний огляд формування та впровадження житлової політики в радянській Україні протягом 1920–1930-х рр. Обґрунтовано, що доступ до житлового простору в цей період перестав бути суто побутовим показником, перетворившись на стратегічний ресурс державного управління та інструмент соціальної інженерії.

Розглянуто розвиток житлових відносин, від радикальної націоналізації часів воєнного комунізму до тактичного відступу в період НЕПу та остаточного підпорядкування житлової сфери потребам форсованої індустріалізації і радянської ідеології та формуванню «людини-гвинтика» системи. Висвітлено механізми соціальної стратифікації, де житло використовувалося як засіб маніпулятивного впливу, сегрегації населення на «своїх» і «чужих», а також як інструмент політичного терору через практику примусових виселень родин ворогів народу та класово ворожих елементів.

Окрему увагу приділено архітектурно-планувальним дискусіям між урбаністами та дезурбаністами щодо концепції соціалістичного розселення. Проаналізовано утопічні проекти соцміст, зокрема Нового Харкова та Великого Запоріжжя, які мали на меті радикальну перебудову повсякдення через усупільнення побуту. Наголошено, що спроби впровадження будинків-комун і житлових комбінатів зіткнулися з жорсткими економічними реаліями та інфраструктурною невідповідністю, що призвело до деградації побутових стандартів (відсутності кухонь, опалення пічками-буржуйками).

Розглянуто специфіку сільського житлового будівництва, яке розвивалося за залишковим принципом фінансування, що призвело до консервації архаїчних форм забудови та поглиблення депресивного стану села.

Визначено, що радянська постанова 1933 р. остаточно закріпила роль міст як обслуговуючих придатків до промислових гігантів. Резюмовано, що сформована у цей період модель житлової регламентації стала фундаментом радянської соціальної політики на наступні десятиліття, закріпивши тотальну залежність індивіда від держави у житловій сфері.

Ключові слова: житлова криза, житловий комбінат, комуна, місто-сад, містоутворююче підприємство, націоналізація і муніципалізація житла, репресивна політика, соцмісто, усупільнення побуту

Цитування: Макодрай, П. (2026). Житлова політика в Україні у 1920–1930-х роках: формування радянської моделі житлового забезпечення. *Консенсус*, 2, 48–63.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2026-02/048-063>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/227>

* аспірант кафедри історії та археології, факультет суспільно-гуманітарних наук та права Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Запоріжжя, Україна. E-mail: paschai6@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0363-920X>

Постановка проблеми. Доступ до житлового простору є не лише базовим показником якості життя, а й вагомим чинником детермінації соціально-психологічного клімату в суспільстві. Оскільки житло є фундаментальною складовою повсякденності, воно має визначальний вплив на рівень соціальної стабільності та лояльності населення. У контексті державного управління житлова сфера постає стратегічним ресурсом: через механізми розподілу площі та жорстке регулювання побуту держава трансформує житлову політику на дієвий інструмент маніпулятивного впливу.

Важливою ознакою радянської моделі стало виведення житла з ринкових відносин та його перетворення з товару на державну пільгу. Така зміна статусу житлової площі дозволила владі використовувати контроль над життєвим простором як засіб ідеологічної корекції суспільної свідомості, перетворюючи право на дах над головою на інструмент формування політичної лояльності та моделювання соціальної поведінки громадян.

Житло становить фундаментальну основу поселенського середовища та соціально-побутової сфери, безпосередньо детермінуючи спосіб життя, стан здоров'я та культурний розвиток населення. Будучи найбільш консервативним елементом повсякденності, житлові умови виступають репрезентативним індикатором добробуту суспільства, зважаючи на високу капіталомісткість процесів будівництва та експлуатації нерухомості. Саме тому житлове питання набуло особливої гостроти в Україні у 1920–1930-х рр., залишаючись актуальним і в сучасному контексті під дефініцією «житлової проблеми», складного соціально-економічного виклику, розв'язання якого потребує системного державного втручання.

Історіографія проблеми. Досліджуваний період характеризується радикальними політико-економічними трансформаціями, що спричинили житлову кризу. Форсована індустріалізація та інтенсивні міграційні потоки з сільської місцевості до промислових центрів докорінно дестабілізували традиційну житлово-побутову структуру України, яка формувалася протягом століть. Ці урбанізаційні процеси вимагали негайного перегляду стратегій житлозабезпечення, що зрештою призвело до формування специфічної радянської моделі управління житловим фондом¹.

Як влучно відзначив М. Борисенко, «житлова криза стала чи не найгострішою проблемою усіх поколінь міського населення радянської України. Власне помешкання для багатьох громадян перетворювалося на ілюзорну надію, що жевріла під навалом пропагандистських запевнень комуністичної партії. До усіх проблем некомфортного життя «простої радянської людини» – постійних дефіцитів, репресій, політичних кампаній, державного здиригництва, додавалася

¹ Данієльєва Ю. Співіснування сільської та міської культур радянської України в контексті повсякденності (20–30-і роки XX століття): дис... к. іст. н. 07.00.01 – історія України / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Луганськ, 2011. 260 с.

необлаштованість власного побуту, що на фоні загальної бідності робило життя просто нестерпним»². Т. Чаговець не випадково назвала радянську соціальну політику 1920–1930-х рр. «соціальною утопією», яка базувалася на дискримінаційних та протекціоністських засадах. покликаних не вирішити справжню проблему житлового забезпечення як базову для людини, а створити слухняні та виховані у правильному ідеологічному руслі «побутового колективу»³. Відбувалася цілеспрямована «комунізація побуту населення», перетворення приватної сфери житла на соціально відкритий інститут. Паралельно йшов процес нищення приватної власності та права на приватну власність і можливість нею розпоряджатися; «він знищував домовласників і квартирновласників, ліквідував старі і створював нові типи освоєння житлового простору, протистояв приватному індивідуальному житлу»⁴.

Для багатьох наших сучасників події 1920-х – 1930-х рр. є набором певних уявлень та стереотипів, пов'язаних із «ревучими двадцятими», «Великою депресією», «Золотим віком Голлівуду» – це якщо вести мову про світовий історичний контекст. Тоді як в радянській Україні це були роки утвердження радянської влади шляхом т.зв. коренізації (радянської українізації), що швидко переросла у Великий терор та утвердження соцреалізму в усіх сферах культурного та мистецького життя. Сюди ж додамо політику одержавлення усіх сфер економіки, фізичне і моральне знищення української інтелігенції, селянства шляхом Голодоморів. Одним із методів радянської влади по формуванню «правильної радянської людини» була політика соціальної стратифікації, які чітко ділила людей на «своїх» і «чужих», «ворогів».

У радянській системі соціальна ієрархія вибудовувалася не природним шляхом, а через впровадження комуністичних догм, що перетворювало стратифікацію на інструмент політичного контролю та шантажу і тиску. З перших років більшовицької окупації в Україні привілейоване становище посіли представники партійної номенклатури, силових структур та червоноармійці. Натомість інші прошарки населення опинилися у скрутному становищі, фактично сформувавши підлеглий клас нової системи державного управління⁵. Наприклад, протягом 1934 – 1935 рр. великими містами України прокотилася чергова репресивна хвиля, направлена на пошук «українських націоналістів та контрреволюціонерів» та інших

² Борисенко М. Житлова криза та комунальна політика радянського уряду в Україні (1920–ті роки). *Етнічна історія народів Європи*. 2003. Вип. 15. С. 45–50. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2003_15_9 (дата звернення: 19.12.2025)

³ Чаговець Т. Політика радянської влади в житловому питанні та його вирішення в Харкові (1920–1934 рр.): дис... к.і.н. Спеціальність 07.00.01 – «Історія України» / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2019. 221 с.

⁴ Чаговець Т. Формування політики радянської влади в житловому питанні в 20-х роках XX ст. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 2019. Т. 22. № 1. С. 5–13 DOI: <https://doi.org/10.15421/17191>; URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1302> (дата звернення: 17.12.2025)

⁵ Михайлик А. Соціально-правові засади сталінщини в радянській Україні: історичний аспект. *Соціальна робота та психологія: освіта і наука*, 2025. Вип. 1. С. 53–59. DOI: <https://doi.org/10.32782/3041-1351/2025-1-9> URL: <https://journals.kpdi.in.ua/index.php/swp/article/view/240/233> (дата звернення: 17.12.2025)

«антирадянських елементів». Особливо зачепило Київ, куди на той час перенесли радянську столицю України. У сфері житла на практиці це означало виселення із помешкань та часто й заслання родин репресованих. Серед них були й неповнолітні діти. Т. Вронська та С. Кульчицький у своїй статті наводять цитату з листа П. Постишева, одного з організаторів Голодомору в Україні, до очільника республіканського ДПУ В. Балицького. У листі, датованому 28 березня 1934 р., автор вказує: «Треба обов'язково родини заарештованих контрреволюціонерів-націоналістів вигнати з квартир і обов'язково виселити їх за межі України, на Північ. З роботи членів родин заарештованих треба терміново зняти, з навчання – теж. Повторюю: треба якомога швидше вислати родини з України, а також і всіх тих, хто з ними жив в одних кублах. Хоча, може бути, на останніх досі фактичного матеріалу і немає, все одно – це, без сумніву, одна “шайка-лейка”»⁶.

Мета статті – здійснити комплексний історико-аналітичний аналіз формування та реалізації житлової політики в радянській Україні у 1920–1930-х рр., з'ясувати її роль як інструменту державного управління та соціальної інженерії, а також визначити вплив житлових практик на соціальну стратифікацію, трансформацію повсякденного життя населення й формування залежності індивіда від держави в умовах становлення тоталітарної системи.

Виклад основного матеріалу. Визначальним чинником суспільного статусу особи став не її інтелектуальний чи професійний потенціал, а те, ким і де вона була до «Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р.». Протягом 1920-х – 1930-х рр. в радянській Україні суспільство було штучно розмежоване на «колишніх експлуататорів» та «визволених трудящих». Завдяки масованій пропаганді більшовикам вдалося посіяти недовіру до представників старих еліт серед широких прошарків населення України. Фактично, відбувалася руйнація усталених соціальних та родинних зв'язків, спровокована радянською політикою підозр та звинувачень у «шпигунстві» та «контрреволюційній» і «антирадянській» діяльності. Позбавлення житла стало розповсюдженою формою економічного дискримінації та морально-психологічного тиску. Загалом, протягом 1920-х – 1930-х рр. був сформований фундамент радянської соціальної політики, яка у різних модифікаціях проіснувала фактично до розпаду СРСР⁷. Трансформація соціокультурного простору радянської України була зумовлена інтенсивною індоктринацією марксистської ідеології. Вона стала фундаментом для формування специфічної моделі житлової політики. У цей період житлове забезпечення розглядалося не лише як господарське завдання, а як інструмент соціальної інженерії, спрямований на побудову безкласового суспільства. В основі цієї стратегії лежав концепт «нової людини», який в ідеалі передбачав

⁶ Вронська Т., Кульчицький С. Радянська паспортна система. *Український історичний журнал*, 1999. № 4. С. 3–15.

⁷ Мурашова О. Соціальна політика радянської влади в Україні у 20-х рр. XX ст.: дис... к.і.н. Спеціальність 07.00.01 – Історія України / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2019. 236 с.

нівелювання індивідуальних рис та відмову від приватного простору чи його максимальне знецінення. Відповідно, архітектурно-планувальні рішення того часу, зокрема колективізація побуту та стандартизація житла, мали на меті повне підпорядкування життєдіяльності індивіда єдиному вектору соціалістичного будівництва, мінімізуючи особисту сферу на користь громадських зон та ідеологічного контролю⁸.

Потягом 1920-х рр. відбувалося системне зменшення житлової площі на одного жителя. У 1924 р. це було 6,8 м², тоді як у 1927 р. норму зменшено до 5,7 м². Забезпечення житлом у великих містах було у ще більш катастрофічному стані⁹. Міста УСРР протягом 1920-х рр. були охоплені житловою кризою, що своїми витоками сягала ще довоєнних років. Природне старіння житлового фонду, його руйнація в умовах війни, політика «воєнного комунізму» ще більше загострили ситуацію. Житловий фонд найбільшої руйнації зазнав у таких містах, як Сталіно (нинішній Донецьк), Одеса, Миколаїв. Менше постраждали Харків і Чернігів. Окрім того, відбувалися й соціально-демографічні зміни серед міського населення. У таких містах, як Херсон і Одеса, відбулося скорочення населення, тому житлової кризи в зазначені роки не спостерігалось. Суттєво зменшилася кількість населення у провінційних містечках Подільської та Волинської губерній. Тоді як у Харкові, Полтаві, Києві кількість населення зростала, що посилювало дефіцит житла, попри відносно незначні руйнації. Найскладнішою ситуація була на Донеччині, де наклалися один на одного і руйнація житлового фонду, і зростання кількості населення. Як свідчать дані перепису населення 1923 р., на одного мешканці припадало лише 65% житлової норми. У деяких містах цей показник ледь сягав 45%. Попри запровадження радянською владою політики НЕПу, у містах та містечках житлова криза поглиблювалася. Адже у пріоритеті була відбудова промислового виробництва, тоді як житлова інфраструктура розвивалася обмежено та не встигала за реальними потребами населення¹⁰.

Формування радянської моделі житлового забезпечення супроводжувалося жорсткою сегрегацією та витісненням приватного власника з міського простору. Зокрема, для надання цьому процесу правового вигляду була видана постанова уряду СРСР від 4 січня 1928 р., яка легітимізувала примусове виселення осіб, чий річний дохід перевищував 3 тис. карбованців, із будинків націоналізованого фонду. Ця норма передусім була спрямована проти непманів. Наслідки впровадження цієї політики у великих містах України мали масовий характер; людей виселяли тисячами. Протягом 1928-1930 рр. житловий фонд, що перебував у користуванні непманів,

⁸ Драмарецький Б., Толубець Н. «Культурна революція» початку 1920-х рр., як технологія формування радянського менталітету. *Емінак*, 2021. № 2 (34). С. 190–199. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.2\(34\).527](https://doi.org/10.33782/eminak2021.2(34).527) URL: <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/527> (дата звернення: 15.12.2025)

⁹ Михайлик А. Вказ. праця.

¹⁰ Мовчан О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 2007. Вип. 17. С. 229–277. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2007_17_229 (дата звернення: 10.12.2025)

скоротився на 41%. Такі виселення часто супроводжувався правовим нігілізмом: практикувалися виселення всіх мешканців квартири разом із власником, а президії окрвиконкомів нерідко скасовували судові рішення, що суперечили репресивній політиці влади. На початку 1930-х рр. радянська держава перейшла до наступного етапу, що передбачав фактичну ліквідацію вільного ринку нерухомості. Постанова № 185 НКЮ та Головупрккомгоспу при РНК УСРР «Про врегулювання привласнення денаціоналізованих будинків і права забудови приватних осіб» суттєво обмежила право громадян на продаж власних будинків. За наявності підозри у спекуляції місцева влада отримувала право директивно встановлювати ціну на об'єкти нерухомості, що нівелювало будь-які економічні стимули для приватних осіб і завершувало формування державної монополії у житловій сфері. Подібні заходи не лише нівелювали інститут приватної власності, а й створювали умови для тотальної залежності домовласників від волюнтаризму місцевих чиновників. Надання представникам владних структур права суб'єктивно визначати вартість нерухомості та контролювати угоди купівлі-продажу відкривало широке поле для зловживань службовим становищем. Фактично, відсутність чітких правових механізмів та прозорого ціноутворення перетворила житлове питання на інструмент особистого збагачення бюрократичного апарату, що стало характерною рисою формування ранньої радянської житлової моделі¹¹.

Гостра житлова криза початку 1920-х рр. змусила радянське керівництво тимчасово відійти від радикальних методів «вирішення житлових проблем». Нова влада опинилася перед необхідністю відновлення домоволодінь та їх підтримання у належному стані. З кінця 1921 р., коли вже був очевидним невдалий досвід централізованого управління експлуатацією житлового фонду, його експлуатація здійснювалася, по-перше, через залишення у власності держави, по-друге, передаванням у кооперативну власність, по-третє, поверненням у приватну власність. До 1923 р. виокремилася кілька форм власності домоволодіннями: націоналізація; муніципальне житло, в тому числі й для створення комун; муніципальне, яке здавали в оренду житловим- та житлово-будівельним товариствам; приватна власність окремих осіб або кооперативних організацій. Згідно з критеріями націоналізації, на основі циркуляру циркулярі ГУКГ (Головного управління комунального господарства) № 225, до таких об'єктів належали ті, щодо яких були видані окремі постанови центральної влади; будівлі, задіяні у виробничих циклах націоналізованих підприємств; споруди спеціального загальнодержавного призначення, такі як казарми, банки, заклади культури. Інші державні споруди вважалися муніципальними. Націоналізоване майно перебувало у віданні Наркоматів, муніципальне підпорядковувалося виконкомам. Класифікацію об'єктів здійснювали губернські комісії; потім її затверджувала РНК союзних республік. Перевести будівлю з однієї категорії в іншу можна було лише за рішенням РНК. Щодо

¹¹ Михайлик А. Вказ. праця.

націоналізованих об'єктів, то виконками мали лише контролюючі функції, наприклад, нагляд за технічним станом та зовнішнім виглядом.

Із впровадженням політики НЕПу пріоритетним напрямом діяльності комунальних структур став системний облік муніципального фонду. Це передбачало верифікацію підстав для проживання мешканців, оцінку потенціалу для подальшого «ущільнення», а також фіскальний контроль, зокрема, систематизацію збору орендної плати та платежів за послуги для фінансування експлуатаційних витрат і ремонтів. Згідно з інструкціями НКВС 1922 р., до муніципальної власності відносили об'єкти, вилучені місцевою владою до 22 травня 1922 р.; будівлі, передані під потреби держустанов; безгосподарне майно. Процес складання реєстрів затягнувся через необхідність детальної технічної оцінки кожної споруди. Лише до середини 1926 р. облік було завершено, що дало поштовх до створення Бюро технічної інвентаризації (БТІ). Саме на етапі масової інвентаризації відбулося остаточне юридичне та фактичне усвідомлення колишніми власниками втрати їхніх прав на майно.

Процес муніципалізації супроводжувався численними зверненнями громадян до ГУКГ через примусове виселення та позбавлення прав власності. Люди наголошували на зверхньому ставленні з боку місцевих посадовців, відмовах у наданні інформації та навіть погрозах репресіями за спроби оскарження рішень. Для розв'язання майнових суперечок НКВС видав інструкцію, яка обмежила коло законних власників: довідки зі старих нотаріальних архівів анулювалися, а право на будівлю визнавалося лише за тими особами, які безперервно володіли нею з періоду до 8 серпня 1921 р. і мали відповідне посвідчення від Комунвідділу. Це дозволило уніфікувати реєстрацію та перевести колишніх власників у статус звичайних орендарів, зобов'язаних сплачувати квартплату на загальних підставах. Початковою метою такої системи було забезпечення робітників та службовців доступним житлом за помірними тарифами. У цей період при місцевих відділах комунального господарства діяла система розподілу житла через механізм ордерів. Пріоритетне право на отримання кімнат мали робітники та службовці, оскільки головною метою муніципального фонду було соціальне вирішення житлового питання, а не отримання прибутку. Проте пряма експлуатація будівель комунальними органами виявилася фінансово обтяжливою для місцевих бюджетів.

Доходи від оренди часто спрямовувалися на сторонні потреби, тоді як самі будинки занепадали без належного ремонту. Низькі ставки квартирної плати не дозволяли домовим господарствам вийти на рівень самоокупності. Навіть спроба залишити в управлінні держави лише найбільш рентабельні та технічно справні об'єкти не виправила ситуацію: утримання роздутого адміністративного апарату при мізерних надходженнях було збитковим. З огляду на це, за державними органами було залишено лише функції загального регулювання та невеликий резервний фонд, тоді як основну частину нерухомості було вирішено передати в експлуатацію через систему широкої оренди. Такі заходи дозволили державі фактично перекласти тягар утримання нерухомості на плечі колишніх домовласників і заможних

квартиронаймачів, нав'язавши їм функцію «господарського опікунства». Результатом цієї стратегії стало відновлення значної частини житлового фонду міст без прямих державних капіталовкладень, хоча, як засвідчив подальший розвиток подій наприкінці 1920-х рр., ці гарантії виявилися тимчасовим тактичним відступом¹².

Протягом 1929–1930 рр. у Радянському Союзі розгорнулася масштабна полеміка щодо принципів соціалістичного розселення, стимульована розробкою першого п'ятирічного плану. Зміст обговорень виходив за межі суто архітектурних рішень. Вони охоплювали ідеологічні аспекти формування «нової людини» та трансформацію соціальних комунікацій. Це зумовило міждисциплінарний склад учасників, серед яких були економісти Л. Сабсович, М. Охітович, архітектори М. Гінзбург, брати Весніни, О. Щусев і представники партійної еліти Н. Крупська, А. Луначарський. Протистояння відбулося між урбаністами, які виступали за високу концентрацію промисловості та житла у соцмістах, і дезурбаністами, котрі пропонували розосереджене лінійне розселення. Важливим аспектом дискусії стало питання усупільнення побуту. Попри відсутність єдиної фінальної моделі соціалістичного міста, результатом дискусій стало виокремлення базових принципів радянського містобудівного проектування. Попри зовнішню суперечність архітектурно-планувальних рішень, концепції урбаністів і дезурбаністів базувалися на єдиному ідеологічному фундаменті. Ці розбіжності не мали антагоністичного характеру для соціалістичної урбаністики, оскільки обидва табори солідаризувалися у ключовому питанні: необхідності повної ліквідації старого побуту та відмови від капіталістичної моделі міського розвитку.

Пріоритетним завданням визнавалося освоєння нових територій поблизу індустріальних об'єктів, де соціалістичне розселення проектувалося з нуля на засадах радикального оновлення суспільних відносин. Взаємопроникнення ідей було настільки інтенсивним, що представники обох напрямів часто запозичували напрацювання один одного або працювали над спільними об'єктами. Показовим прикладом такої колаборації є проект Великого Запоріжжя. Інтенсифікація теоретичних дискусій щодо соціалістичного розселення у 1929–1930 рр. трансформувалася у масштабну кампанію з конкурсного проектування міст нового типу. Результатом цієї діяльності стали близько 50 проектів, що базувалися на концепціях усупільнення побуту та втілювали ідеї як урбаністичного, так і дезурбаністичного спрямування. Найбільш репрезентативними на загальносоюзному рівні стали плани забудови Магнітогорська, Сталінграда та Нижнього Новгорода. В українському контексті центральне місце посідав проект Великого Запоріжжя, а також низка поселень у промислових районах Донбасу та селище Новий Харків, що розроблялися як зразкові моделі соціалістичних міст. Містоформуючим чинником у радянській концепції розселення виступало промислове підприємство. Міста

¹² Чаговець Т. Вказ праця.

розглядалися як органічне доповнення до індустріальної бази, призначене для забезпечення її функціонування. Зокрема, Велике Запоріжжя було безпосередньо зумовлене спорудженням Дніпровської ГЕС і супутнього комбінату, а планувальна структура Нового Харкова повністю підпорядковувалася потребам Харківського тракторного заводу, який став головною віссю для розбивки вулично-дорожньої мережі. Соцміста проектувалися як класові пролетарські центри, де єдиним суб'єктом життєдіяльності виступав робітничий клас. Відповідно до цієї ідеологічної настанови, нові центри Донбасу мали радикально відійти від моделі капіталістичного міста з його торговельно-фінансовою інфраструктурою, перетворившись на культурний гуртожиток для пролетаріату. Стандартизація міського простору в 1920–1930-х рр. виступала інструментом соціальної інженерії. В ідеальному соціалістичному місті категорія престижності району втрачала сенс через абсолютну ідентичність матеріально-побутового середовища.

Проект Великого Запоріжжя слугує показовою ілюстрацією цієї спроби створити безкласовий та соціально вирівняний міський ландшафт. Попри офіційну критику концепції «міста-саду» як буржуазної наприкінці 1920-х рр., її елементи стали невід'ємною частиною планування радянських індустріальних центрів. Озеленення розглядалося як ключовий інструмент створення здорового середовища. Наприклад, у проектах Нової Горлівки під міський парк відводилося 100 га, а в структурі Великого Запоріжжя зелені насадження мали охоплювати від 50% до 70% території кварталів. Втім, ці амбітні плани щодо гармонійного поєднання індустрії та природи залишилися переважно на папері. Центральним елементом програм соцміст стала радикальна перебудова повсякдення через звільнення населення від тягара індивідуального господарства на користь колективних форм побуту. Основним інструментом цієї трансформації виступав житловий комбінат, або жилкомуна, такий собі цілісний архітектурний комплекс, розрахований на проживання до 5 000 осіб. Типологія таких об'єктів варіювалася від інтеграції побутової інфраструктури на перших поверхах житлових споруд до складних систем із розгалуженою мережею спеціалізованих корпусів з бібліотек, їдалень, дитячих установ.

Протягом 1930–1933 рр. амбітні плани щодо створення житлових комбінатів були реалізовані лише частково, набувши радше пропагандистського, аніж системного характеру. Практичне втілення усупільненого побуту супроводжувалося значним спрощенням житлових норм. Зокрема, у Новому Харкові сімейні помешкання мали гранично малу площу, що обмежувалася спальнею, передпокоюм, санвузлом та зоною для розігріву їжі, що фактично змушувало мешканців користуватися громадськими їдальнями. У Шостому селищі Великого Запоріжжя архітектор Овеснін спроектував масштабні об'єкти колективного побуту: будинок-блок, що об'єднував гуртожиток, готель, ресторан та пошту, а також будинок-комуну, призначений для іноземних фахівців та робітників. Попри новаторські архітектурні форми, ці споруди залишилися поодинокими прикладами

експериментального будівництва, що не змогли повністю замінити традиційні форми міського розселення.

Процес практичного втілення концепції усупільненого побуту зіткнувся із системними економічними та інфраструктурними перешкодами. Брак фінансування призвів до масової консервації будівництва. Зокрема, у Новому Харкові вже у 1930 р. було зупинено роботи на понад 30 об'єктах. У Великому Запоріжжі проектування житла без кухонь, розраховане на майбутню розбудову мережі громадського харчування, спричинило побутовий колапс. Мешканці були змушені адаптувати модерністські приміщення до традиційних потреб: використовувати примуси для приготування їжі та сушити білизну в кімнатах через відсутність передбачених проектом допоміжних служб. Недосконалість комунікацій та затримки у прокладанні тепломереж змушували людей встановлювати пічки-буржуйки та зберігати дрова безпосередньо у квартирах, оскільки архітектурні плани заперечували наявність господарчих подвір'їв. Таким чином, реальне повсякдення перших соцміст виявилось радикально далеким від теоретичних візій урбаністів щодо комфортного колективного співжиття.

В умовах форсованої індустріалізації капіталовкладення у житлову інфраструктуру почали сприйматися як неприпустима розкіш. Наркомат праці УСРР встановив, що вартість утримання одного робітника в будинку-комуні значно перевищує витрати у звичайному житлі, а сумарна вартість одного такого міста (5 млрд. крб.) майже в'ятеро перевищувала річний бюджет усього житлового будівництва СРСР у 1930 р. Крапку в дискусіях поставила постанова ЦК ВКП(б) від 16 травня 1930 р. «Про роботу щодо перебудови побуту». Постанова спричинила докорінний перегляд містобудівної політики, змусивши архітекторів відмовитися від концептуальних пошуків на користь жорсткого прагматизму. У процесі практичної реалізації первісні проекти соцміст зазнали радикальних трансформацій, що фактично нівелювало їхню вихідну концептуальну цілісність. Жоден із амбітних планів створення ідеального соціалістичного поселення не був втілений у повному обсязі. Замість цілісних урбаністичних систем було зведено лише окремі фрагменти забудови, які через економічні обмеження та зміну ідеологічного курсу втратили свій утопічний зміст.

Остаточне закріплення нових містобудівних орієнтирів відбулося з прийняттям постанови ЦВК та РНК СРСР «Про складання та затвердження проектів планування та соціалістичної реконструкції міст СРСР» від 27 червня 1933 р. Цей документ де-юре затвердив домінування індустріального будівництва над соціально-житловим, закріпивши за містами та селищами суто сервісну функцію обслуговування промисловості. Постанова стала засадничою для всієї радянської архітектурної практики довоєнного десятиліття. Таким чином, радикальна програма усупільнення побуту була витіснена на периферію державної політики. Замість обіцяного комфорту нового побуту, влада запропонувала робітництву концепцію жертвовності. Побутова невідповідність легітимізувалася як тимчасове явище,

необхідне задля досягнення стратегічної мети, тобто форсованого зведення промислових гігантів. Соціалістичне місто з простору соціальної емансипації остаточно перетворилося на додаток до заводського цеху¹³.

Якщо вести мову про житлову політику радянської влади в окреслений період у сільській місцевості, то й тут була своя специфіка насадження нових ідеологічних засад. В окреслений період для сільської забудови залишалося актуальним стихійність забудови та традиційне селянське житло. Крім того, роки воєнних та революційних потрясінь також негативно позначилися як на стані жител, так і загалом на інфраструктурі села та його комунікаційно-логістичних формах. Відсутність системного планування та базової інфраструктури, такої, як брукування доріг, організованого озеленення, поглиблювалася антисанітарним станом водойм і дворів.

Спільне використання відкритих водойм для господарських потреб, водопоєю худоби та особистої гігієни, разом із відсутністю дренажних систем і накопиченням стічних вод, створювало сприятливе середовище для поширення епідемічних захворювань, зокрема малярії. Таким чином, сільський житловий фонд 1920-х рр. перебував у стані глибокої депресії, що вимагало від держави не лише економічних преференцій, а й запровадження жорсткого санітарного нагляду. Критичний стан та застарілість сільського житлового фонду підтверджуються результатами вибіркового санітарно-демографічного обстеження 1923-1924 рр., яке охопило 214 населених пунктів України. Статистичний аналіз отриманих даних демонструє вкрай низьку динаміку оновлення житла: понад чверть обстежених об'єктів (25%) було зведено у перше десятиліття XX ст., а 20,6% у період 1911-1920 рр. Натомість на перші роки радянської влади (1921-1924 рр.) припадало лише 9,5% нових будівель, що свідчить про домінування дореволюційної забудови в структурі сільського розселення. Заходи радянської влади щодо модернізації сільського житлово-побутового середовища у 1920-х рр. мали переважно декларативно-пропагандистський характер. Ефективність реалізації державних директив на місцях залишалася низькою через інституційну спроможність низових ланок управління та поширення ідеологеми про швидке впровадження комунального побуту. Очікування переходу до колективних форм розселення створювало психологічний бар'єр для індивідуального будівництва, тобто пріоритетність усуньованого майбутнього нівелювала необхідність інвестицій у приватне житло. Водночас державна політика обмежувала доступ селянства до природних ресурсів, зокрема будівельного лісу, що консервувало архаїчні форми забудови.

Певне поліпшення ситуації спостерігалось лише в період НЕПу, коли зростання доходів господарств дозволило дещо підвищити якість осель, проте цей процес був короткотрасним і не розв'язав системних проблем, що накопичувалися

¹³ Кузіна К. Архітектурний рай чи тюрма для містян? Проекти соціалістичних міст радянської України (1929-1933 рр.). *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*, 30.10.2020 URL: <https://uamoderna.com/md/arxitekturna-utopiya-chi-tyurma-dlya-mistyan-proekti-soczialistichnix-mist-radvanskoi-ukraini-1929-1933-rr/> (дата звернення: 22.12.2025).

десятиліттями. Станом на кінець 1920-х рр. корінних трансформацій у сільському будівництві не відбулося: близько 95% житлового фонду становили хати із земляною долівкою та солом'яною стріхою. Спроби впровадження елементів нового побуту мали спорадичний характер і зводилися до поодиноких експериментів у комунах, де за зразком міської забудови зводилися кооперативні споруди або цегляні багатоквартирні будинки, як, наприклад, двоповерховий будинок у с. Тальне на Уманщині. Проте такі об'єкти залишалися винятками, що лише підкреслювали загальну стагнацію сільської житлової сфери на тлі масштабних ідеологічних проєктів.

У період першої п'ятирічки темпи сільського житлового будівництва залишалися вкрай низькими, не забезпечуючи навіть мінімальних потреб населення. Попри введення в експлуатацію 1619 тис. кв. м житла, якісні характеристики селянського побуту не зазнали суттєвих змін порівняно з попереднім десятиліттям. Зберігалася традиційна для доіндустріального суспільства скупченість, де в межах одного приміщення поєднувалися житлова, господарська та кухонна зони. У процесі суцільної колективізації ідеологема розв'язання соціально-побутових проблем села використовувалася як інструмент залучення селян до колгоспів.

Проте в реалізації державної політики панував залишковий принцип фінансування соціальної сфери. Характерним відображенням тогочасних пріоритетів стала позиція наркома землеробства Я. Яковлева на 16 з'їзді ВКП(б), який прямо наголошував на першочерговості інвестицій у виробничу інфраструктуру, зокрема, усупільнене тваринництво, над житловим будівництвом. Такі дії радянської влади призвели до погіршення умов проживання навіть у новостворених радгоспах і МТС. Сільські гуртожитки того часу часто не відповідали базовим технічним нормам, адже вони були позбавлені регулярного опалення та елементарного благоустрою.

Статичність якісних показників сільського житлового будівництва в роки першої п'ятирічки була зумовлена передусім критичним браком фінансових ресурсів у селянства, чії доходи майже повністю відчужувалися державою через податкові механізми та примусові позики. Дефіцит житла частково нівелювався за рахунок перерозподілу фонду, тобто експропріації помешкань заможних господарств. Проте це не стимулювало нове будівництво. Певне пожвавлення галузі спостерігалось лише у 1934–1936 рр., період так званого «колгоспного неонепоу», коли зростання доходів колгоспників дозволило модернізувати традиційне житло. Нові оселі вирізнялися використанням підмурівків, збільшенням площі скління та винесенням господарських споруд за межі житлового периметра, хоча конструктивна база та матеріали залишалися незмінними. Наприкінці 1930-х рр. житловий ландшафт зазнав примусових змін внаслідок кампанії зі знесення хуторів, що фактично завершилася лише у повоєнний час. Процеси благоустрою українського села набули певної системності лише з середини 1930-х років, зокрема після І Республіканської наради з питань впорядкування міст і сіл у 1935 р. Це дало імпульс до озеленення

вулиць, заміни солом'яних стріх та розвитку соціально-культурної інфраструктури. Окремим вектором модернізації стала електрифікація, що значно прискорилося після введення в експлуатацію Дніпровської ГЕС у 1932 р. Створення перших електромашинно-тракторних станцій (ЕМТС) у Запорізькій та Київській областях стало форпостом технологічного оновлення села. Проте ці зрушення мали виражений анклавний характер. Попри будівництво понад 3000 сільських електростанцій, переважна більшість господарств залишалася поза межами енергомереж. У той час як окремі регіони, зокрема Донбас та Придніпров'я, отримували доступ до електрики та радіофікації, основна частина сільського населення продовжувала користуватися архаїчними засобами освітлення, що негативно позначалося на санітарному стані житла. Отже, попри декларації більшовицької влади про радикальну реконструкцію села, розвиток соціальної інфраструктури здійснювався за залишковим принципом, що зумовило консервацію низького рівня якості життя селянства протягом усього окресленого періоду¹⁴. Окрім того, цілеспрямована політика радянської влади Голодомору як геноциду української нації кардинально змінила демографічне та соціальне й економічне обличчя українського села.

Висновки. Протягом 1920-х–1930-хх рр. в радянській Україні відбулися кардинальні й карколомні зміни суспільно-політичного та соціально-культурного характеру, що на десятиліття й покоління вплинули на життя людей. У період воєнного комунізму домінуючою парадигмою радянської політики у житловій сфері була радикальна ліквідація приватної власності на нерухомість та землю. Житло було позбавлене статусу товару та джерела прибутку. Масова націоналізація і муніципалізація житлового фонду, політика класового перерозподілу через масове заселення робітників у помешкання колишніх власників перетворили житлове питання на одне із найболючіших в СРСР. Протягом 1921–1924 рр. відбувалася певна економічна адаптація шляхом часткового повернення ринкових інструментів (квартплатня, визнання приватної та кооперативної власності). Таке послаблення було зумовлене необхідністю бодай трохи згладити гострі кути житлової кризи. Окрім того, відбувався певний інституційний розвиток шляхом оптимізації управління через систему будинкових комітетів та житлових відділів. Важливим чинником був і ідеологічний фактор. Люмпенізація житлових структур використовувалася як інструмент класової боротьби. Водночас розгорнувся процес творчих рішень, скерованих на містобудівні пошуки, які б відповідали уявлень про нові радянські парадигми, зокрема, йшлося про міста-сади та будинки-комуни. Протягом 1925–1927 рр. відбувалася стандартизація будівельних процесів, спроби впровадження тогочасних науково-технічних та технологічних досягнень, помножені на здешевлення житла.

У проектах будівництва акцент було зроблено на створення цілісних

¹⁴ Данілієва Ю. Вказ. праця.

комплексів із розвиненим комунально-побутовим обслуговуванням населення. Згортання НЕПу та перехід до форсованої індустріалізації наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. зумовили ще один вектор житлової політики. Йшлося про її підпорядкування потребам промислових гігантів. Пріоритет належав зведенню багатоповерхових селищ поблизу заводів та фабрик. Однак грандіозні архітектурно-інженерні проекти були втілені лише фрагментарно. Яскравим прикладом таких спроб в Україні стало Велике Запоріжжя і Новий Харків. Зокрема, місто Харків було трансформоване у великий індустріальний центр із чітко регламентованим радянським соціальним та культурним простором. Власне, у ці роки й були закладені та сформовані як ідеологічні, так соціально-економічні моделі радянської регламентації житлової політики, яка у різних модифікаціях проіснувала увесь період СРСР.

REFERENCES

- Borysenko, M. (2003). Zhytlova kryza ta komunal'na polityka radians'koho uriadu v Ukraini (1920-ti roky) [Housing crisis and communal policy of the Soviet government in Ukraine (1920s)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, Vypusk 15. S. 45–50. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2003_15_9 [in Ukrainian]
- Chahovets, T. (2019). Dysertatsiia «Polityka radians'koi vlady v zhytlovomu pytanni ta joho vyryshennia v Kharkovi (1920–1934 rr.)». *Spetsial'nist' 07.00.01 – «Istoriia Ukrainy» [Soviet policy on the housing issue and its solution in Kharkiv (1920–1934)]*. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V.N. Karazina, 221 s. [in Ukrainian]
- Chahovets, T. (2019). Formuvannia polityky radians'koi vlady v zhytlovomu pytanni v 20-kh rokakh XX st. [Formation of the policy of the Soviet government on housing issues in the 1920s]. *Naukovo-teoretychnyj al'manakh «Hrani»*. T. 22. № 1. S. 5–13 DOI: <https://doi.org/10.15421/17191> Retrieved from: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1302> [In Ukrainian]
- Danileva, Yu. (2011). *Spivisnuvannia sil's'koi ta mis'koi kul'tur radians'koi Ukrainy v konteksti povsiakdennosti (20–30-i roky KhKh stolittia) [Coexistence of rural and urban cultures of Soviet Ukraine in the context of everyday life (20–30s of the 20th century)]*. 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Dysertatsiia na здобuttia naukovooho stupenia kandydata istorichnykh nauk. Ministerstvo osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrainy, Skhidnoukrains'kyj natsional'nyj universytet imeni Volodymyra Dalia. Luhans'k, 260 s. [in Ukrainian]
- Dramaretskyj, B., Tolubets, N. (2021). «Kul'turna revoliutsiia» pochatku 1920-kh rr., iak tekhnolohiia formuvannia radians'koho mentalitetu [The "Cultural Revolution" of the early 1920s as a technology for forming the Soviet mentality]. *Eminak*, № 2 (34). S. 190–199. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.2\(34\).527](https://doi.org/10.33782/eminak2021.2(34).527) Retrieved from: <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/527> [in Ukrainian]
- Kuzina, K. (2020). Arkhitekturnyj raj chy tiumra dlia mistian? Proekty sotsialistychnykh mist radians'koi Ukrainy (1929–1933 rr.) [Architectural paradise or prison for city dwellers? Projects of socialist cities of Soviet Ukraine (1929–1933)]. *Ukraina moderna. Mizhnarodnyj intelektual'nyj chasopys*. Retrieved from: <https://uamoderna.com/md/arkhitekturna-utopiya-chi-tyurma-dlya-mistyan-proekti-soczialistichnix-mist-radianskoi-ukraini-1929-1933-rr/> [in Ukrainian]
- Mykhajlyk, A. (2025). Sotsial'no-pravovi zasady stalinschyny v radians'kij Ukraini: istorichnyj aspekt

- [Socio-legal foundations of Stalinism in Soviet Ukraine: a historical aspect]. *Sotsial'na robota ta psykholohiia: osvita i nauka*, Vypusk 1. S. 53-59. DOI: <https://doi.org/10.32782/3041-1351/2025-1-9> Retrieved from: <https://journals.kpdi.in.ua/index.php/swp/article/view/240/233> [in Ukrainian]
- Movchan, O. (2007). Zhytlovo-pobutovi umovy ta komunal'ne obsluhovuvannia robotnykiv USRR. 1920-ti rr [Housing and household conditions and communal services for workers of the Ukrainian SSR. 1920s]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, Vypusk 17. S. 229-277. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2007_17_229 [in Ukrainian]
- Murashova, O. (2019). *Dysertatsiia «Sotsial'na polityka radians'koi vlady v Ukraini u 20-kh rr. KhKh st» [Social policy of the Soviet government in Ukraine in the 1920s.]*. Spetsial'nist' 07. 00. 01 – Istoriiia Ukrainy. Vinnyts'kyj derzhavnyj pedahohichnyj universytet imeni Mykhajla Kotsiubyns'koho, Vinnytsia, 236 c. [in Ukrainian]
- Vronska, T., Kulchytskyj, S. (1999). Radians'ka pasportna systema [Soviet passport system]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, № 4. S. 3-15. [in Ukrainian]

Отримано 10.05.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 24.05.2026

Прийнято до друку 29.05.2026

Submitted 10.05.2026

Received in revised form 24.05.2026

Accepted for publication 29.05.2026

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-02/064-075>

УДК (UDC) 94 (438 : 477.84) "1919/1939" : 373.5 (091)

TRANSFORMATION OF CLASSICAL GYMNASIUM EDUCATION IN TERNOPIL DURING THE INTERWAR PERIOD (1919–1939): THE CASE OF THE JULIUSZ SŁOWACKI GYMNASIUM

Stepan Vasylyshyn*

Abstract

The aim of the article is to provide a comprehensive analysis of the transformation of classical gymnasium education in Ternopil in 1919–1939, using the Juliusz Słowacki Gymnasium as a case study, taking into account the structural, educational-methodological, socio-cultural, and personnel aspects of its functioning.

The methodological framework of the study is based on the principles of historicism, objectivity, and systematicity, which make it possible to examine the transformation of gymnasium education in Ternopil within the context of the socio-political changes of the interwar period. A **КОМПЛЕК** of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and special historical methods, including the historical-comparative, problem-chronological, and source-critical approaches, has been applied, enabling the reconstruction of the specific features of the functioning of the Juliusz Słowacki Gymnasium.

The scientific novelty of the study lies in the comprehensive coverage of transformational processes in the system of secondary education in Ternopil based on little-known archival sources, including matriculation (matura) examination protocols, "genealogies of graduates", and personnel records of teachers. For the first time, the article offers a holistic reconstruction of the functioning of the gymnasium as a social institution that combined educational, upbringing, and state-building functions. It is demonstrated that the gymnasium served as an important mechanism of social mobility, ethno-confessional integration, and the formation of the intellectual elite of the region.

The conclusions substantiate that the development of gymnasium education in Ternopil during the interwar period was characterized by a dual nature: on the one hand, the continuity of the classical humanitarian (humanistic/classical) tradition was preserved; on the other hand, it underwent gradual modernization in accordance with state needs. The reform of 1932 became a turning point, leading to the transition toward differentiated and specialized education, strengthening state control, and increasing the ideological component of the educational process. It is established that the Juliusz Słowacki Gymnasium functioned as an important center for shaping a disciplined, state-loyal, and culturally integrated citizen, while simultaneously preserving elements of the region's multinational and multi-confessional specificity.

Keywords: Ternopil Voivodeship, gymnasium education, Juliusz Słowacki Gymnasium, Jędrzejewicz reform, interwar period

* PhD in History, head of Humanitarian department of Kopychyntsi city council, history teacher in Lyceum of Hadynkivtsi village Kopychyntsi city council, Chortkiv district, Ternopil region, Hadynkivtsi village, Ukraine. E-mail: stopiks@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9926-6871>

ТРАНСФОРМАЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ГІМНАЗІЙНОЇ ОСВІТИ В ТЕРНОПІЛІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 РР.): НА ПРИКЛАДІ ГІМНАЗІЇ ІМ. Ю. СЛОВАЦЬКОГО**Степан Васишин*****Анотація**

Метою статті є комплексний аналіз трансформації класичної гімназійної освіти в Тернополі у 1919–1939 рр. на прикладі гімназії ім. Ю. Словацького, з урахуванням структурних, навчально-методичних, соціокультурних та кадрових аспектів її функціонування.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та системності, що дозволяють розглянути трансформацію гімназійної освіти у Тернополі в контексті суспільно-політичних змін міжвоєнного періоду. Використано комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних методів, зокрема історико-порівняльний, проблемно-хронологічний і джерелознавчий, що дали змогу реконструювати особливості функціонування гімназії ім. Юліуша Словацького.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному висвітленні трансформаційних процесів у системі середньої освіти Тернополя на основі маловідомих архівних джерел, зокрема протоколів іспитів зрілості, «родоводів абітурієнтів» та послужних списків педагогів. У статті вперше здійснено цілісну реконструкцію функціонування гімназії як соціального інституту, що поєднував освітні, виховні та державотворчі функції. Доведено, що гімназія виступала важливим механізмом соціальної мобільності, етноконфесійної інтеграції та формування інтелектуальної еліти регіону.

У **висновках** обґрунтовано, що розвиток гімназійної освіти у Тернополі в міжвоєнний період мав подвійний характер: з одного боку, зберігалася спадковість класичної гуманітарної традиції, з іншого – відбувалася її поступова модернізація відповідно до потреб держави. Реформа 1932 р. стала переломним етапом, що зумовив перехід до диференційованої та профільної освіти, посилення ролі державного контролю та ідеологізації навчально-виховного процесу. Встановлено, що гімназія ім. Ю. Словацького функціонувала як важливий осередок формування дисциплінованого, лояльного до держави та культурно інтегрованого громадянина, водночас зберігаючи елементи багатонаціональної та поліконфесійної специфіки регіону.

Ключові слова: Тернопільське воєводство, гімназійна освіта, гімназія ім. Ю. Словацького, реформа Єнджеєвича, міжвоєнний період

Цитування: Васишин, С. (2026). Трансформація класичної гімназійної освіти в Тернополі у міжвоєнний період (1919–1939 рр.): на прикладі гімназії ім. Ю. Словацького. *Консенсус*, 2, 64–75. <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-02/064-075>
URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/228>

* кандидат історичних наук, начальник Гуманітарного відділу Копичинецької міської ради, вчитель історії Ліцею с. Гадинківці Копичинецької міської ради Чортківського району Тернопільської області, с. Гадинківці, Україна. E-mail: stopiks@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9926-6871>

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси у сфері середньої освіти міжвоєнної доби становлять одну з ключових проблем соціальної та культурної історії Центрально-Східної Європи. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження еволюції класичної гімназійної моделі в умовах становлення та консолідації державності Другої Речі Посполитої. Освітня політика польської держави на так званих «східних кресах», зокрема на території Тернопільського воєводства, поєднувала модернізаційні імперативи з елементами спадковості попередніх освітніх систем, що зумовлює необхідність комплексного аналізу цього феномену на мікроісторичному рівні.

Актуальність теми дослідження визначається потребою переосмислення ролі класичної гімназії як інституції формування інтелектуальних та соціальних еліт у багатонаціональному середовищі Східної Галичини. Тернопільська державна друга чоловіча гімназія імені Юліуша Словацького постає у цьому контексті як репрезентативний освітній осередок, у якому відобразилися як загальнодержавні тенденції освітньої політики, так і регіональні особливості соціокультурного розвитку.

Аналіз наукових досліджень. Значний внесок у дослідження освітньої системи Тернопільського воєводства міжвоєнного періоду здійснив М. Галай¹, який у низці праць комплексно проаналізував адміністративні засади функціонування шкільництва в контексті освітньої політики Другої Речі Посполитої. Зокрема, автор розкрила механізми адміністрування освітньої галузі на воєводському та повітовому рівнях, окреслив особливості реалізації державної політики у сфері початкової освіти в 1932–1939 рр., а також простежив процеси становлення шкільництва в Тернопільському повіті у 1919–1932 рр. Окрему увагу М. Галай приділив польській системі підготовки вчителів, висвітливши інституційні та кадрові аспекти формування педагогічного корпусу. У ширшому контексті національно-освітньої політики польських урядів у Галичині важливе значення має фундаментальна монографія О. Рудої², у якій здійснено ґрунтовний аналіз стратегій держави щодо українського населення в 1920–1930-х рр., розкрито механізми впровадження асиміляційної моделі та реакції місцевого суспільства на освітні трансформації. Важливе місце в історіографії проблеми посідає праця польського дослідника

¹ Галай М. Адміністрування шкільництва Тернопільського воєводства в системі управління освітньою галуззю Другої Речі Посполитої періоду 1919–1939 років. *Гуманітарні та соціальні науки: матеріали III Міжнародної конференції молодих вчених*. Львів, Видавництво Львівської політехніки, 2011. С. 38–42; Галай М. Польська система підготовки вчителів у 1918–1932 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 31. С. 281–286; Галай М. Становлення та розвиток шкільництва в Тернопільському повіті у контексті освітньої політики Другої Речі Посполитої: 1919–1932 роки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2011. Вип. 1. С. 115–118.

² Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції. Монографія. Львів, 2019. 802 с.

Ч.Е. Бліхарського³, яка є одним із найповніших узагальнюючих досліджень історії середніх навчальних закладів Тернополя. Автор детально висвітлює процес становлення та розвитку гімназійної освіти, зокрема приділяє значну увагу організаційним засадам діяльності навчальних закладів, кадровому складу, навчальним програмам і матеріальній базі. Окрему цінність становлять наведені статистичні дані, архівні матеріали та персоніфікований підхід до викладу, що дозволяє реконструювати освітнє середовище міста у міжвоєнний період. Сукупність цих досліджень формує концептуальну основу для подальшого вивчення регіональних особливостей розвитку освітньої системи Тернопільського воєводства.

Джерельну основу дослідження становлять матеріали Державного архіву Тернопільської області та Центрального державного історичного архіву України у Львові, зокрема протоколи іспитів зрілості, «родоводи абітурієнтів», послужні списки педагогів та документи кураторії. Використання цих джерел дозволяє не лише відтворити формально-інституційні аспекти функціонування гімназії, але й проникнути у внутрішню логіку освітнього процесу та повсякдення його учасників.

Метою статті є комплексний аналіз трансформації класичної гімназійної освіти в Тернополі у 1919-1939 рр. на прикладі гімназії ім. Ю. Словацького, з урахуванням структурних, навчально-методичних, соціокультурних та кадрових аспектів її функціонування.

Виклад основного матеріалу. Після відновлення державної незалежності Польщі освітня політика влади Другої Речі Посполитої була спрямована на уніфікацію та модернізацію шкільної системи, що передбачало, зокрема, трансформацію класичних гімназій відповідно до нових ідеологічних та педагогічних орієнтирів. У цьому контексті Тернопільська гімназія зазнала реорганізації у напрямі неокласичної освітньої моделі, яка поєднувала елементи традиційної гуманітарної підготовки з вимогами державного виховання. У 1920-х роках навчальний заклад функціонував у приміщеннях на вулиці Станіслава Конарського (будинки № 1 та 2), що свідчить про його інституційну стабілізацію в умовах післявоєнної відбудови. Станом на 1926 р. гімназія мала розгалужену організаційну структуру, охоплюючи вісім класів, поділених на 16 паралельних відділів, у яких навчалося 598 учнів, що вказує на її значний освітній потенціал та суспільний попит на середню освіту⁴.

Подальший етап інституційної трансформації закладу був пов'язаний із реалізацією освітньої реформи 1932 р., відомої як реформа Єнджеєвича. Відповідно до наказу міністра релігійних конфесій та народної освіти Войцех Свентославський від 23 лютого 1937 р. «Друга державна гімназія імені Юліуша Словацького в Тернополі» була реорганізована у «Другу державну середню школу та гімназію імені Юліуша Словацького», що відповідало новій структурній моделі загальної середньої освіти. Зазначена інституція поєднувала чотирирічний гімназійний ступінь із дворічним

³ Blicharski Cz.E. Historia gimnazjów i seminariów tarnopolskich. Biskupice, 1996. 719 s.

⁴ Zygmunt Zagórowski: Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminarjów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych. Rocznik II. Warszawa-Lwów: Książnica-Atlas, 1926. S. 170.

ліцейним циклом, орієнтованим на профільну підготовку учнів. Унаслідок цих змін відбулося також остаточне закріплення одностатевого (чоловічого) характеру навчання, а ліцейний рівень було зорієнтовано переважно на гуманітарний профіль⁵. Така трансформація відображала загальноєвропейські тенденції диференціації середньої освіти та посилення її функції як інструменту формування інтелектуальної та адміністративної еліти держави.

Директорами школи упродовж зазначеного періоду були В. Ленкевич (1913–1931 рр.)⁶ та А. Хейльперн (від 1931 р.)⁷.

Початковий етап становлення польської державної освіти на теренах Тернопільщини характеризувався глибоким дуалізмом: з одного боку, відбувалося утвердження нових політико-правових реалій Другої Речі Посполитої, з іншого – зберігалася інерція австро-угорської педагогічної спадщини. Аналіз «Головного протоколу іспиту зрілості» за 1919–1920 навчальний рік свідчить, що структура звітності та методологія оцінювання знань абітурієнтів значною мірою копіювали перевірену десятиліттями австрійську модель⁸.

Навчальний план Тернопільської гімназії № 2 у цей період залишався класичним у найсуворішому розумінні цього слова. Пріоритет віддавався гуманітарному циклу, де латинська та грецька мови виступали не просто навчальними дисциплінами, а фундаментом інтелектуальної підготовки. Поруч із ними обов'язковими були польська та німецька мови, що підкреслювало багатомовний контекст регіону та необхідність підготовки кадрів, здатних оперувати науковими джерелами європейського простору.

Попри складну суспільно-політичну ситуацію в Тернополі у 1920 р., освітній процес не переривався. Протоколи фіксують проведення трьох екзаменаційних сесій: літньої, осінньої та зимової. Така гнучкість дозволяла молоді, яка часто була залучена до військових дій або стикалася з логістичними труднощами повоєнного часу, завершити навчання та отримати атестат зрілості. Дисципліни природничого циклу – математика та фізика – хоч і поступалися за кількістю годин філологічним студіям, викладалися на високому рівні, що підкріплювалося впровадженням пропедевтики філософії як вінця гімназійної освіти⁹. Прикметно, що релігія займала перше місце у переліку дисциплін, що свідчило про збереження конфесійного підходу до виховання молоді.

Архівні документи містять детальний «родовід абітурієнта», який був

⁵ Państwowe licea i gimnazja w Okręgu Szkolnym Lwowskim. „Dziennik Urzędowy Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego”. Nr 6, s. 264, 30 czerwca 1938.

⁶ Ruch służbowy. „Dziennik Urzędowy Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego”. Nr 3, s. 151, 25 marca 1932.; Sprawozdanie Dyrekcji II. Państwowego Gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1931/32. Tarnopol: 1932, s. 3, 7.

⁷ Sprawozdanie Dyrekcji II. Państwowego Gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1931/32. Tarnopol: 1932, s. 3; Sprawozdanie Dyrekcji II. Państwowego Gimnazjum im. Juliusza Słowackiego w Tarnopolu za rok szkolny 1937/38. Tarnopol: 1938, s. 3.

⁸ Державний архів Тернопільської обл., ф. 38, оп. 1, спр. 27.

⁹ Ibid.

фактично «біографічним паспортом» учня. Він включав не лише сухі факти про дату і місце народження чи віросповідання, а й розгорнуту інформацію про попередню освіту. У тогочасних умовах це мало критичне значення: попри хаос Першої світової та польсько-української воєн, зміну державних кордонів і режимів, адміністрація гімназії вимагала суворого підтвердження «тяглості навчання»¹⁰. Це дозволяло уникнути освітніх прогалин та забезпечувало високу якість випускників, які претендували на статус майбутньої еліти.

Таким чином, етап 1919-1920-х років став періодом «м'якої адаптації», де класична гімназійна традиція слугувала стабілізуючим чинником у часи радикальних державних трансформацій.

Період 1930-х років став етапом найбільш радикальної перебудови середньої освіти у міжвоєнній Польщі, що безпосередньо відбилося на діяльності Тернопільської державної другої чоловічої гімназії ім. Ю. Словацького. Впровадження закону від 11 березня 1932 р., відомого як «реформа Єнджеєвича» (на честь міністра Януша Єнджеєвича), мало на меті уніфікацію освітнього простору, посилення державного виховання та прагматизацію навчання.

Головним наслідком реформи став поділ традиційної восьмирічної гімназії на два окремі ступені: чотирирічна гімназія (загальноосвітня), закінчення якої давало «малу матуру» та дворічний ліцей, який мав вузькоспеціалізований характер і готував безпосередньо до вступу у вищі навчальні заклади¹¹.

Соціокультурний ландшафт Тернопільської гімназії у міжвоєнний період відзначався вираженою поліконфесійністю, що було характерною рисою східно-галицького регіону. Аналіз «родоводів абітурієнтів» дає змогу реконструювати етнорелігійну структуру учнівського контингенту, де поруч із римо-католиками значну частку складали греко-католики та юдеї. Релігія в навчальному плані посідала фундаментальне місце, будучи першою в переліку обов'язкових дисциплін¹². Це свідчить про те, що держава розглядала конфесійне виховання як дієвий інструмент морально-етичного формування молоді, водночас залишаючи простір для релігійної самоідентифікації представників різних громад у межах єдиного освітнього простору.

Етноконфесійна палітра закладу відображала також динаміку соціальної мобільності. Гімназія виступала платформою, де діти з родин різних соціальних прошарків – від нащадків заможної міської інтелігенції до вихідців із сільських парафій – проходили процес уніфікованої соціалізації. Вивчення мов (польської, латинської, німецької та грецької) слугувало спільним культурним кодом, який нівелював етнічні перепони та готував абітурієнтів до життя в багатонаціональній державі. Таким чином, соціокультурна модель гімназії ім. Ю. Словацького поєднувала

¹⁰ Державний архів Тернопільської обл., ф. 38, оп. 1, спр. 33.

¹¹ Sadowska J. Jędrzejewiczowska reforma oświaty w latach 1932-1933. URL: <https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/3123/1/doktorat.pdf>

¹² Державний архів Тернопільської обл., ф. 38, оп. 1, спр. 27

в собі принципи державної лояльності з повагою до традиційних релігійних цінностей учнівської спільноти.

Соціальна політика гімназії у міжвоєнний період скеровувалася на нівелювання економічних бар'єрів для обдарованої молоді, що стало особливо актуальним у часи повоєнної розрухи та глобальної економічної кризи 1930-х років. Документація закладу, зокрема «родоводи абітурієнтів», фіксує значний відсоток учнів із незаможних родин службовців та селян, чие навчання ставало можливим завдяки системі звільнення від оплати за навчання (так званих «таксових пільг») та наданню державних стипендій¹³. У протоколах іспитів зрілості часто простежується зв'язок між високою академічною успішністю та отриманням соціальної допомоги, що підкреслювало роль гімназії як меритократичного інституту, де інтелектуальний капітал учня переважав його майновий стан.

Механізми підтримки включали не лише прямі грошові виплати, а й функціонування бурси (інтернату) та благодійних фондів, що діяли при навчальному закладі. В умовах «Великої депресії» адміністрація гімназії спільно з батьківським комітетом та релігійними громадами ініціювала створення допоміжних комітетів для забезпечення бідніших учнів підручниками та одягом. Це дозволяло мінімізувати відсів талановитої молоді, зумовлений фінансовою неспроможністю родин. Ретельний облік професійного стану батьків у документації давав змогу об'єктивно оцінювати потреби кожного абітурієнта та диференціювати обсяги наданої підтримки.

Український компонент у стінах гімназії мав специфічний правовий статус, зумовлений складною етнополітичною ситуацією в Галичині після 1919 р. У тогочасній офіційній документації, зокрема в «родоводах абітурієнтів», українська мова часто фігурувала під історичною назвою «руська мова», що відображало термінологічну традицію австрійського періоду, адаптовану польською адміністрацією. Вивчення рідної мови для учнів-українців (греко-католиків) було не лише освітнім процесом, а й важливим елементом збереження національної ідентичності в умовах державної політики уніфікації.

Практика викладання української мови та літератури в державній школі суворо регламентувалася навчальними планами. Хоча гімназія мала польську мову навчання, наявність у переліку дисциплін «руської мови» дозволяла українській молоді опановувати літературну норму та історію власної культури. Протоколи іспитів зрілості свідчать, що рівень вимог до цього предмета був співмірним із іншими філологічними дисциплінами, а успішність з нього фіксувалася в атестатах нарівні з латиною чи німецькою мовою¹⁴. Це створювало підґрунтя для формування двомовної української інтелігенції, здатної функціонувати в межах державної системи, зберігаючи свій етнокультурний корінь.

Особливу роль у підтримці українського компонента відігравали вчителі-

¹³ Державний архів Тернопільської обл., ф. 38, оп. 1, спр. 29.

¹⁴ Державний архів Тернопільської обл., ф. 38, оп. 1, спр. 50.

катехити греко-католицького віросповідання. Їхній статус як державних службовців, закріплений нормами законодавства 1920-х років, надавав їм офіційне право здійснювати не лише релігійне, а й національно-виховне кураторство над українськими учнями.¹⁵ Послужні списки педагогів підтверджують, що катехити часто виступали сполучною ланкою між українською громадою Тернополя та державною освітньою вертикаллю, забезпечуючи дотримання прав меншин на вивчення рідної мови навіть у період посилення централізаторських тенденцій після реформи 1932 р.

У міжвоєнний період кадрова політика в системі середньої освіти Тернополя базувалася на принципі одержавлення педагогічного корпусу. Ключовим етапом стало прийняття Закону від 1 липня 1926 р. «Про службові відносини вчителів», який остаточно прирівняв викладачів гімназій до державних урядовців¹⁶. Це означало сувору регламентацію професійного життя: кожен крок педагога фіксувався у «Послужному списку». Держава здійснювала повний облік не лише освітнього цензу, а й військового обов'язку, сімейного стану та «цензу осілості». Така система забезпечувала централізований контроль за кадрами та стабільність освітньої системи, оскільки гарантувала вчителям пенсійне забезпечення та соціальний захист в обмін на повну політичну лояльність.

Високий рівень викладання забезпечувався залученням фахівців із фундаментальною університетською освітою. Типова професійна траєкторія гімназійного наставника передбачала закінчення філософського або теологічного факультетів провідних університетів, зокрема Університету Яна Казимира у Львові¹⁷. Особливе місце в кадровому складі посідали священослужителі-катехити, які, окрім духовної освіти, мали здобувати право на викладання у школах середнього типу через систему державних іспитів. Наявність у штаті педагогів із науковими ступенями та дипломами європейського зразка підтримувала статус гімназії як елітарного закладу, де академічна традиція поєднувалася з новими державними стандартами.

Професійна мобільність вчителів у міжвоєнний період мала вертикальний та горизонтальний характер. Горизонтальна мобільність виявлялася у частих переміщеннях педагогів між гімназіями різних міст Тернопільського воєводства або навіть різних воєводств, що курувалося освітньою владою (кураторією) для обміну досвідом та «державного зміцнення» кадрів на східних теренах. Вертикальна мобільність залежала від вислуги років та успішного проходження атестацій. Аналіз особових справ показує, що вчитель міг пройти шлях від «ад'юнкта» або тимчасового вчителя до дійсного професора гімназії¹⁸. Така структурована кар'єрна драбина стимулювала педагогів до постійного вдосконалення та дотримання високих

¹⁵ Державний архів Тернопільської обл., ф. 38, оп. 1, спр. 131.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

стандартів дисципліни, що було наріжним каменем польської освітньої політики 1919–1939 рр.

Матеріали особової справи Юзефа Возьняка (1880 р.н., уродженця с. Байківці) репрезентують типовий зразок професійної біографії педагога, формування якого розпочалося в умовах австро-угорської освітньої системи та продовжилося в інституційних рамках польської державності, що дозволяє простежити тяглість кадрових практик у перехідну добу. Документальний комплекс містить розгорнуту інформацію про освітній ценз, стаж педагогічної діяльності, службові переміщення та кваліфікаційні процедури, що уможливило реконструкцію механізмів формування й функціонування педагогічного корпусу регіону. Аналіз послужного списку засвідчує поєднання високого рівня професійної мобільності з відносною кадровою стабільністю в системі середньої освіти, зокрема в гімназії ім. Ю. Словацького, а також фіксує не лише хронологію призначень і складання іспитів, але й соціально-демографічні характеристики (національність, конфесійна належність, сімейний стан), що відкриває можливості для вивчення процедур атестації та кар'єрного просування, регламентованих законодавством про державну службу та спеціальними нормами щодо вчителства 1926 р.¹⁹ Водночас документація справи відображає процес інтеграції педагогів у державний апарат через практики складання присяги на вірність та ведення ретельного обліку вислуги років у контексті пенсійного забезпечення, а наявність відписів дипломів і декретів про призначення підтверджує юридичну легітимацію статусу вчителя як державного службовця.

Гімназійне повсякдення у міжвоєнному Тернополі було строго структурованим та підпорядкованим ідеї формування «дисциплінованого громадянина». Протоколи іспитів та класні звіти свідчать про те, що кожен аспект життя учня – від успішності до поведінки поза межами закладу – перебував під наглядом. Важливим елементом повсякдення було ведення «каталогів», де фіксувалися не лише оцінки, а й пропуски занять, спізнення та зауваження щодо морального обліку²⁰. Виховна система базувалася на поєднанні класичної гуманітарної підготовки з суворою ієрархією: учень мав беззаперечно визнавати авторитет професора, який, своєю чергою, мав статус державного урядовця. Таке середовище створювало атмосферу високої відповідальності та готувало молодь до майбутньої державної служби.

Виховний процес у гімназії зазнав суттєвих трансформацій після реформи 1932 р. Якщо у 1920-х рр. акцент робився на універсальних християнських та класичних цінностях, то у 1930-х рр. на перший план виходить «державне виховання». Документи ліцею нового устрою (1938–1939 н.р.) відображають інтеграцію в навчальний процес заходів, спрямованих на виховання лояльності до Другої Речі Посполитої. Це виявлялося у святкуванні державних дат, участі у парадах та діяльності молодіжних організацій, що діяли при гімназії. Виховання «патріота-

¹⁹ Державний архів Тернопільської обл., ф. 38, оп. 1, спр. 31.

²⁰ Державний архів Тернопільської обл., ф. 38, оп. 1, спр. 28.

державника» стало головною метою ліцейного ступеня освіти, де ідеологічна підготовка була невід'ємною складовою іспиту зрілості²¹.

Незважаючи на процеси модернізації та одержавлення, релігійне виховання залишалося стрижнем гімназійного життя. Релігія була першим предметом у списку дисциплін, що виносилися на матуру, а духовні наставники (катехити) відігравали ключову роль у повсякденному житті учнів. Особові справи викладачів, зокрема О.Е. Вінницького, свідчать, що катехити були не просто вчителями, а кураторами морального стану гімназійної спільноти²². Вони здійснювали нагляд за відвідуванням богослужінь, проводили реколекції та виступали посередниками у вирішенні конфліктів. Таким чином, гімназійне повсякдення гармонійно поєднувало в собі світську державну лояльність із традиційними християнськими цінностями, що було основою консервативного виховного ідеалу тогочасної Галичини.

15 вересня 1938 р. кураторія Львівського шкільного округу інформувала дирекцію державного ліцею та гімназії імені Ю. Словацького у Тернополі про ознайомлення з курсом «Дисципліна учнівської молоді», гаслом якого було «Нехай твої вихованці самі встановлюють собі правила; ти маєш бути лише секретарем сейму та охоронцем цих правил»²³.

Економічний та соціальний виміри функціонування навчального закладу виразно простежуються через аналіз справ, присвячених оплаті за навчання, які відображають механізми фінансового регулювання доступу до середньої освіти. Архівний документ фіксує усталену практику звільнення від оплати на підставі «свідомств про бідність» або як форму заохочення за високі академічні досягнення, що свідчить про наявність елементів соціально орієнтованої освітньої політики, спрямованої на підтримку малозабезпечених, але здібних учнів. Така документаційна практика забезпечувала належний ступінь прозорості, юридичної верифікованості та інституційної безперервності обліку навчальних досягнень упродовж усього міжвоєнного періоду²⁴.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що трансформація класичної гімназійної освіти в Тернополі у міжвоєнний період мала еволюційно-революційний характер, поєднуючи елементи спадковості з радикальними модернізаційними змінами. На початковому етапі (1919–1920-ті рр.) визначальною рисою розвитку гімназії ім. Ю. Словацького була інерція австро-угорської освітньої моделі, що проявлялася у збереженні класичного канону навчання, багатомовності та усталених форм контролю знань. Ця спадковість виконувала стабілізаційну функцію в умовах післявоєнного хаосу та становлення нової державності.

Водночас уже у 1920-х роках спостерігається поступове посилення ролі держави в організації освітнього процесу, що проявилось у бюрократизації

²¹ Державний архів Тернопільської обл., ф. 38, оп. 1, спр. 90.

²² Державний архів Тернопільської обл., ф. 38, оп. 1, спр. 131.

²³ ЦДАЛ України, ф. 179, оп. 1, спр. 233, арк. 16–17.

²⁴ Державний архів Тернопільської обл., ф. 38, оп. 1, спр. 37.

управління, запровадженні детального обліку учнів та педагогів, а також у формуванні вчительського корпусу як частини державного апарату. Гімназія виступала не лише освітньою інституцією, а й інструментом соціальної інтеграції та мобільності, забезпечуючи доступ до освіти представникам різних соціальних і етноконфесійних груп.

Кардинальний перелом у розвитку гімназійної освіти настав унаслідок реформи 1932 р., яка зруйнувала традиційну модель класичної гімназії та запровадила дворівневу систему «гімназія–ліцей». Ця реформа означала перехід від універсальної гуманітарної освіти до диференційованої та профільної підготовки, що відповідало потребам модернізованого суспільства. Водночас вона сприяла посиленню селективного характеру освіти: ліцей став елітарним етапом, доступ до якого мали лише найуспішніші учні.

Аналіз соціокультурного середовища гімназії засвідчує його виразну поліконфесійність і багатонаціональність. Освітній процес поєднував державну політику уніфікації з практиками збереження етнокультурної ідентичності, зокрема через викладання «руської мови» для українських учнів. Це сприяло формуванню двомовної та культурно гнучкої інтелігенції, здатної функціонувати в умовах багатонаціональної держави.

Важливим чинником стабільності та ефективності гімназійної освіти була кадрова політика, що передбачала високий рівень професійної підготовки педагогів, їхню соціальну захищеність та чітко регламентовану систему кар'єрного зростання. Учитель виступав не лише носієм знань, а й агентом державної політики та морального виховання, що особливо посилювалося в 1930-х роках у контексті ідеологізації освітнього процесу.

Окрему роль у функціонуванні гімназії відігравали механізми соціальної підтримки учнів, які забезпечували доступ до освіти для незаможних верств населення. Система стипендій, пільг та благодійної допомоги дозволяла реалізувати принцип меритократії, сприяючи формуванню інтелектуальної еліти незалежно від соціального походження.

У підсумку встановлено, що гімназія ім. Ю. Словацького в Тернополі у 1919–1939 рр. виступала важливим осередком не лише освітнього, а й соціокультурного та політичного життя регіону. Її трансформація від класичної австрійської моделі до модернізованої польської системи відображає ширші процеси державотворення, модернізації та ідеологізації освіти у міжвоєнній Європі. Досвід цього навчального закладу дозволяє глибше зрозуміти механізми взаємодії між традицією та модерністю в освітній сфері, а також роль школи у формуванні громадянина та еліти в умовах політичної нестабільності.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у порівняльному аналізі функціонування державних і приватних гімназій регіону, а також у вивченні індивідуальних освітніх траєкторій випускників як репрезентантів міжвоєнної інтелігенції.

REFERENCES

- Halai, M. (2011). Administruvannia shkilnytstva Ternopilskoho voievodstva v systemi upravlinnia osvითnoi haluzziu Druhoi Rechi Pospolytoi periodu 1919-1939 rokiv [Administration of schooling in the Ternopil Voivodeship in the system of management of the educational sector of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth in the period 1919-1939]. *Humanitarni ta sotsialni nauky: Materialy III Mizhnarodnoi konferentsii molodykh vchenykh*. Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki. S. 38-42 [in Ukrainian]
- Halai, M. (2011). Stanovlennia ta rozvytok shkilnytstva v Ternopilskomu poviti u konteksti osvითnoi polityky Druhoi Rechi Pospolytoi: 1919-1932 roky [The formation and development of schooling in Ternopil county in the context of the educational policy of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth: 1919-1932]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii, 1*, S. 115-118. [in Ukrainian]
- Halai, M. (2011). Polska systema pidhotovky vchyteliv u 1918-1932 rokakh. [Polish system of teacher training in 1918-1932]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 31*, 281-286. [in Ukrainian]
- Ruda, O. (2019). *Natsionalno-osvითnia polityka uradiiv Polshchi shchodo naseleння Halychyny v 20-30-kh rokakh XX stolittia: Realizatsiia ta retseptsii* [National educational policy of the Polish governments regarding the population of Galicia in the 20s-30s of the 20th century: implementation and reception]. Lviv, 802 s. [in Ukrainian]
- Blicharski, Cz. (1996). Historia gimnazjów i seminariów tarnopolskich. Biskupice [History of Ternopil Gymnasiums and Seminaries], 719 s. [in Polish]
- Sadowska, J. (1999). Jędrzejewiczowska reforma oświaty w latach 1932-1933 [Jędrzejewicz's education reform in 1932-1933]. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 385 pp. Retrieved from: <https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/3123/1/doktorat.pdf> [in Polish]

Отримано 19.04.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 30.04.2026

Прийнято до друку 20.05.2026

Submitted 19.04.2026

Received in revised form 30.04.2026

Accepted for publication 20.05.2026

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-02/076-088>

УДК (UDC) 94 (477) "1932/1933" : 930.1 : 316.7 (4) : 327(438)

CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY OF THE HOLODOMOR IN THE CONTEXT OF EUROPEAN MEMORY POLITICS: THE CONTRIBUTION OF POLISH RESEARCHERS

Iryna Krupenya*

Alina Levchenko**

Abstract

Purpose of the study. The aim of the study is to provide a comprehensive analysis of the contribution of Polish historiography, diplomatic documentation, and state memory policy to the research and international recognition of the Holodomor of 1932–1933. Particular emphasis is placed on the significance of Polish consular sources from Kharkiv, Kyiv, and Odesa, which constitute an important corpus of primary evidence on the course of the famine. The study also examines contemporary memorial practices and the political decisions of the Republic of Poland regarding the official recognition of the Holodomor as genocide, thereby tracing the evolution of approaches to interpreting this tragedy within Polish scholarly and socio-political discourse.

Research methodology. The study is based on a combination of historical, historiographical, source-critical, comparative methods, and elements of discourse analysis. This approach made it possible to examine the events of the Holodomor within their chronological and socio-political context, assess the development of Polish research, and compare interpretations in Ukrainian and Polish historiography.

Scientific novelty. The novelty of the research lies in a comprehensive study of the role of Polish historiography and diplomatic sources in the investigation of the Holodomor and in shaping European memory policy. The paper emphasizes the significance of reports by Polish consuls and intelligence materials as independent historical sources, systematizes Polish academic publications, and analyzes their contribution to the internationalization of the topic.

Conclusions. The Holodomor of 1932–1933 stands as one of the largest humanitarian catastrophes of the twentieth century. Polish consular reports and intelligence materials documented the systemic nature of Stalin's policy of famine and became an important evidentiary foundation for its study. Polish historiography has significantly broadened the international discourse, while the official recognition of the Holodomor as genocide by the Sejm and Senate of the Republic of Poland, together with the development of memorial practices, demonstrates the importance of historical memory in contemporary geopolitics. In the context of Russian aggression, Ukrainian-Polish cooperation in the field of memory politics acquires particular relevance and strategic significance.

Keywords: Holodomor of 1932–1933, Polish historiography, European memory policy, genocide, Polish diplomatic sources, Stalinist repressions, recognition of genocide, historical memory, Ukrainian-Polish cooperation

* Candidate of Political Sciences (Ph.D.), Associate Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching of Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko Sumy, Ukraine. E-mail: i.krupenya@sspu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3336-974X>

** first-year master's student of the Educational and Scientific Institute of History, Law and International Relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: alinkalevchenkoo4@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5776-7516>

**СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОДОМОРУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ
ПАМ'ЯТІ: ВНЕСОК ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ**

Ірина Крупеня*
Аліна Левченко**

Анотація

Мета роботи. Метою дослідження є комплексний аналіз внеску польської історіографії, дипломатичної документації та державної політики пам'яті у вивчення та міжнародне визнання Голодомору 1932–1933 років. Особливий акцент зроблено на значущості польських консульських джерел із Харкова, Києва та Одеси, які становлять важливий корпус первинних свідчень про перебіг голоду. Окремо розглядаються сучасні меморіальні практики та політичні рішення Республіки Польща щодо офіційного визнання Голодомору геноцидом, що дозволяє простежити еволюцію підходів до інтерпретації цієї трагедії в польському науковому та суспільно-політичному дискурсі.

Методологія дослідження. Робота ґрунтується на поєднанні історичного, історіографічного, джерелознавчого (критико-джерельного), порівняльного методів та елементів дискурс-аналізу. Це дозволило проаналізувати події Голодомору в хронологічному та соціально-політичному контексті, оцінити розвиток польських досліджень і зіставити інтерпретації в українській та польській історіографії.

Наукова новизна полягає в комплексному дослідженні ролі польської історіографії та дипломатичних джерел у вивченні Голодомору та формуванні європейської політики пам'яті. У роботі підкреслюється значення звітів польських консулів і розвідки як самостійних історичних джерел, систематизовано польські наукові публікації та проаналізовано їхній внесок в інтернаціоналізацію теми.

Висновки. Голодомор 1932–1933 років є однією з наймасштабніших гуманітарних катастроф ХХ ст. Польські консульські звіти та матеріали розвідки фіксували системний характер сталінської політики голоду й сформували важливу доказову базу для її дослідження. Польська історіографія істотно розширила міжнародний дискурс, а офіційне визнання Голодомору геноцидом Сеймом і Сенатом Республіки Польща разом із розвитком меморіальних практик засвідчують ключову роль історичної пам'яті в сучасній геополітиці. У контексті російської агресії українсько-польська співпраця у сфері політики пам'яті набуває особливої актуальності та стратегічного значення.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 років, польська історіографія, європейська політика пам'яті, геноцид, польські дипломатичні джерела, сталінські репресії, визнання геноциду, історична пам'ять, українсько-польська співпраця

Цитування: Krupenya, I., & Levchenko, A. (2026). Contemporary Historiography of the Holodomor in the Context of European Memory Politics: the Contribution of Polish Researchers. *Консенсус*, 2, 76–88. <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-02/076-088>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/229>

* кандидатка політичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. Е-mail: i.krupenya@sspu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3336-974X>

** магістрантка першого року навчання Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. Е-mail: alinkalevhenkoo4@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5776-7516>

Formulation of the problem of the research. The Holodomor of 1932–1933 remains one of the most tragic and controversial events in the history of twentieth-century Europe. For a long time the Soviet regime deliberately concealed the causes, scale and consequences of the famine, presenting it as a natural disaster or the result of economic difficulties. As a result, the tragedy of millions of Ukrainians remained largely absent from the European historical narrative and collective memory for decades. Only after the collapse of the Soviet Union did the possibility of open scholarly research and international discussion of the Holodomor emerge¹.

At the same time, the integration of the history of the Holodomor into the pan-European politics of memory remains a complex and multifaceted process. In this context, the contribution of foreign historiographies, particularly Polish scholarship, is of particular importance. Due to geographical proximity and diplomatic presence in Soviet Ukraine during the interwar period, Poland possessed unique documentary evidence concerning the famine. Reports from Polish consulates and intelligence services recorded the catastrophic situation in Ukrainian villages and became an important source for later historical research².

Analysis of recent research and publications. The Holodomor of 1932–1933 has been widely studied in Ukrainian and international historiography. Scholars have examined the political, economic and social causes of the famine, its demographic consequences and its place within the broader context of Stalinist repression. A significant number of archival sources related to these events are preserved not only in Ukraine and other post-Soviet countries but also in the archives of several European states, including Poland.

An important contribution to the historiography of the Holodomor has been made by Polish researchers who have analysed both Soviet policies and the reactions of contemporaries to the famine. Among the most notable works is the monograph by Robert Kuśnierz *Ukraine in the Years of Collectivisation and the Great Famine (1929–1933)*, which offers a comprehensive analysis of collectivisation and its consequences for Ukrainian society. Polish historiography also includes numerous studies by scholars such as C. Rajca, W. Materski, R. Torzecki, P. Eberhardt, J. Bruski and O. Olszewska.

In addition, the publication of collections of Polish archival documents in 2008 significantly expanded the source base for Holodomor research. These documents include reports from Polish diplomatic missions and intelligence services, which recorded information about the famine and the socio-economic situation in Soviet Ukraine. Memoirs of contemporaries, photographic materials and studies devoted to the reaction of Ukrainians in the Second Polish Republic to the famine also constitute an important part of the historiographical corpus. Nevertheless, despite these contributions, the role of Polish historiography in shaping international awareness of the Holodomor still requires further scholarly analysis.

¹ Applebaum A. Holodomor. *Britannica*. 2026. URL: <https://www.britannica.com/event/Holodomor>

² Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933. Warsaw–Kiev: Toruńskie Zakłady Graficzne ZAPOLEX Sp. z o.o., 2009. 649 p. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-83-7629-077-5/978-83-7629-077-5.pdf>

The purpose of research. The purpose of this study is to analyse the contribution of Polish historiography and diplomatic sources to the research of the Holodomor of 1932–1933 and to determine their role in the formation of European memory politics regarding this tragedy. The research also aims to examine key Polish scholarly works on the Holodomor, analyse documentary evidence preserved in Polish archives, and investigate the role of Poland in commemorating the victims of the famine and recognising the Holodomor as genocide.

Main research results. Contemporary Polish historiography has actively used these sources to reconstruct the events of the famine and to challenge Soviet narratives that attributed the catastrophe to natural causes. The monograph by Robert Kuśnierz occupies a central place among Polish studies of the Holodomor, offering a comprehensive examination of collectivisation policies and the mechanisms that led to mass starvation. Other Polish scholars have contributed to the development of this research field by analysing memoirs, photographic materials and archival documents.

The study also highlights the role of Ukrainian society in the Second Polish Republic in drawing attention to the famine in Soviet Ukraine. Public initiatives, memorial services and humanitarian campaigns organised in Galicia sought to support the starving population and raise awareness of the tragedy. At the same time, the official authorities of the Second Polish Republic maintained a cautious position due to diplomatic considerations³.

In the contemporary period, Poland has played an important role in the international recognition and commemoration of the Holodomor. The Polish Senate recognised the Holodomor as genocide in 2006, and the Sejm adopted resolutions condemning the policies of the Soviet regime and expressing solidarity with the Ukrainian people. Memorial practices in Poland, including monuments in Warsaw and Lublin and annual commemorative events, contribute to preserving historical memory and promoting international awareness of the tragedy⁴.

The process of integrating the history of the Holodomor of 1932–1933 into the pan-European narrative of memory is one of the most complex and dramatic phenomena in contemporary humanities. For decades, this tragedy, which claimed the lives of millions of Ukrainians, remained an “unknown genocide” for most Western Europeans, overshadowed by the horrors of the Holocaust and distorted by Soviet propaganda. However, the Russian Federation’s full-scale aggression against Ukraine in 2022 caused a tectonic shift in European consciousness, highlighting the historical parallels between Stalinist totalitarianism and modern Rashism⁵.

³ Wysocki R. *The attitude of the authorities of the Second Polish Republic to the famine in Soviet Ukraine in 1932–1933. Res Historica*. No. 31. 2011. pp. 125–146.

⁴ Worldwide Recognition of the Holodomor as Genocide. *National Museum of the Holodomor–Genocide*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/en/recognition-of-holodomor-as-genocide-in-the-world/>

⁵ Holodomor: Parliament recognises Soviet starvation of Ukrainians as genocide | News | European Parliament. *News European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20221209IPR64427/holodomor-parliament-recognises-soviet-starvation-of-ukrainians-as-genocide>

On August 7, 1932, the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR adopted a resolution "On the protection of property of state enterprises, collective farms, and cooperatives and the strengthening of public (socialist) property", which became known in popular memory as the "law of five ears of grain" and became the legal basis for the Holodomor. The cruelty of this document lay in its practical application: the concept of "theft of socialist property" even included gathering a handful of grain or a few ears of corn left in the field after the harvest, turning a centuries-old tradition that allowed the poorest segments of the population to survive on crop residues into a crime punishable by death. Researchers have recorded thousands of cases where children who searched for grain in mouse holes or women who tried to bring home a little grain in their pockets were convicted. In this way, the law effectively placed state property above human life, turning peasants into criminals for trying to save themselves from starvation⁶.

The horrific reality of Soviet totalitarianism unfolded against a backdrop of cynical political manoeuvring: even during his exile, Lev Trotsky, in a telegram to Kemal Pasha, called the USSR a "country of barbarians" and predicted that soon they would be chasing "dead rats" there, and by 1932 this prophecy had turned into a real hell. At enterprises such as the porcelain factory in Tokarivka, workers with eyes swollen from hunger were forced to sign up for state loans under threat of repression, receiving in return inedible bread mixed with sand and chaff, which led to mass illness and even the cessation of physiological cycles in women – a symptom that doctors cynically explained as necessary for "industrialisation". Hunger pushed people to the brink: there were horrific cases of human flesh being sold as jelly in markets, and the moral decay of the system reached such a level that even the dead could not find peace – in Katerynoslav, a criminal scheme was uncovered in which a cemetery guard fed corpses to pigs, and the clothes of the deceased, including the well-known announcer Koryak, were handed over to second-hand shops. Government officials were also involved in this case and were tried in secret closed trials⁷.

A separate tragic chapter of the Holodomor was the fate of national minorities, in particular German colonists, whose large community in the south of the former empire suffered devastating repression. The Soviet authorities branded them as "enemies of the state" and "kulaks", deporting them en masse to Siberia and concentration camps to certain death. According to estimates at the time, more than 100,000 German colonists died of starvation in 1933 alone. Documentary evidence from the Kyiv region for February 1933 records the complete depletion of food supplies: the peasants had no potatoes or beets left, and even cats and dogs disappeared from the streets, which people were forced to eat out of desperation. The horrific everyday life of that time is illustrated by photographs from

⁶ Professor Volodymyr Hrehenko: "The Holodomor is a huge tragedy of the Ukrainian people". *Kharkiv National University of Internal Affairs*. URL: <https://univd.edu.ua/en/news/8253>

⁷ [Testimonies of Ivan Oleksiyovych Marchenko, Anikiy Kurochkin, Ivan Orlenko, and Pamfil Sesya about the Holodomor and repressions in Ukraine in 1932–1933. Ukrainian, English.]. 27 June 1954. Central State Historical Archive of Ukraine. 1219. case 2087. sheet 42.

Kharkiv, where passers-by indifferently walked past the bodies of those who had died of starvation right on the sidewalks, and mass graves were growing on the outskirts. Even in the most fertile black earth regions of Europe, hopes for salvation were fading; drought and food confiscation led to a situation where, by the end of May 1933, people found themselves in a state of complete helplessness, not knowing where to find even a piece of bread⁸.

The Holodomor was part of a broader campaign against Ukrainian identity. In parallel with the famine, the Soviet authorities arrested and repressed intellectuals, writers, artists and religious leaders who were considered a threat to Soviet ideology. Stalin feared losing control over Ukraine, which had a history of fighting for independence, so he combined physical extermination with cultural suppression. One of the instruments of terror was the “black boards” – lists of villages that did not meet grain quotas. Such villages were banned from trade, supplies of goods and even travel. Communist brigades searched houses, taking away everything edible, including domestic animals, seeds and even dishes. This led to people eating grass, tree bark, or even the leather from their shoes.

Polish historiography and state memory policy played an invaluable role in this complex process of restoring historical truth. As a direct neighbour of Soviet Ukraine in the interwar period, Poland had unique surveillance tools at its disposal – an extensive network of diplomatic missions and effective intelligence services. Documents created by Polish consuls in Kharkiv, Kyiv, and Odesa, as well as reports from the Second Department of the General Staff of the Polish Army (“Dwójka”), today constitute a golden fund of source material for research on the Great Famine⁹.

The issues of collectivization in Ukrainian villages and the Great Famine of 1932–1933 have been thoroughly examined in contemporary historiography. Documentary evidence of these tragic events is preserved in the archives of Ukraine, the Russian Federation, other post-Soviet countries, as well as in the archives of a number of states, including Poland. This article analyzes the first publications on the Holodomor of 1932–1933 that appeared before 2005, as well as monographic studies of the Holodomor beginning with the 2005 publication of Robert Kuśnierz’s (Robert Kuśnierz) “Ukraine in the Years of Collectivization and the Great Famine (1929–1933)” (“Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)”; collections of Polish archival documents published in 2008; photographic materials illustrating life in Ukrainian villages during the period under study; scientific works devoted to the attitude of Ukrainians in the Second Polish Republic towards the famine in Soviet Ukraine; as well as memoirs of contemporaries of the Holodomor, which reflect its consequences for Ukrainian villages. A special place within the outlined subject matter is occupied by the aforementioned monograph by Prof. R. Kushnezh, which

⁸ [“Don’t let them starve to death,” published by the German Imperial Committee “Brothers in Need” with photo illustrations about the life of Russian-German colonists in the past and present and about the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. German language. Brochure.] Central State Historical Archive of Ukraine. 1219. description 4. case 2120. sheet 9.

⁹ Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933. Warsaw-Kiev : Toruńskie Zakłady Graficzne ZAPOLEX Sp. z o.o., 2009. 649 p. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-83-7629-077-5/978-83-7629-077-5.pdf>

comprehensively and multifacetedly explores the stated topic¹⁰.

Silvestr Fertac's archaeographic article focuses on analyzing the memoir work of Ukrainian emigrant Myron Dolot (S. Stariv) "Execution by Starvation," while also providing a brief overview of literature published in Poland on the Great Famine in the USSR in the 1930s. The researcher emphasizes that a full scientific understanding of the history of the Holodomor began only in the 1980s, after an information breakthrough connected with the 50th anniversary of the Ukrainian tragedy. Among the leading Polish works on this topic, S. Fertacz highlights articles from the 1990s by C. Rajca, W. Materski, R. Torzecki, P. Eberhardt, as well as monographic studies from the 2000s by R. Kushnezh, J. Bruski, and O. Olszewska. At the same time, in his opinion, Polish historiography on the famine remains limited in scope, and the range of published sources on this topic is "very modest"¹¹.

Poland acted not only as an ally in this process, but also as a "witness for the prosecution". Unlike Western countries, which often relied on journalists' reports (some of whom, such as Walter Duranty, deliberately lied), Poland had its own independent sources of information. This allowed Polish researchers to deconstruct the Soviet myth of "crop failure" and prove the deliberate nature of the famine.

First of all, it should be noted that the Great Famine of 1932-1933, later known as the Holodomor, began to be actively discussed in the statements and works of opposition figures in Soviet Ukraine only from the mid-1980s onward. From that time, alongside the term "Great Famine," the word "Holodomor" became increasingly common, although the Ukrainian anti-communist opposition initially hesitated to define this tragedy as a crime against humanity. The term "Holodomor" was used both to describe the mass famine that primarily affected the rural population and, in a broader sense, to denote a deliberate assault on the Ukrainian people, including repression of culture, religion, and political elites. Analyzing the etymology of the term, Roman Serbyn argues for its applicability to the concept of genocide, emphasizing that it derives from the words "holod" (hunger) and "moryty" (to exhaust or kill by starvation). During the presidency of Leonid Kuchma, the term was extended to other episodes of famine in Soviet Ukraine, including those of the 1920s and the post-war famine of 1946-1948, while in the early twenty-first century the Great Famine of 1932-1933 was often linked to the Great Terror of 1937 as part of a prolonged period of repression, without always stressing its artificial and deliberately planned genocidal nature¹².

The issue of quantitative estimates of human losses from the famine attracts particular attention. According to S. Zabelo, Soviet publicist K. Radek mentioned a figure of

¹⁰ Pazder P. Contemporary Polish historiography of the Holodomor of 1932-1933. *Ukrainian Historical Journal*. 2024. No. 2 (575). pp. 170-182.

¹¹ Hoodz V. The Holodomor of 1932-33 in Ukraine in the studies of Polish scholars. *Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University*. 2019. Vol. 1, no. 52. pp. 197-204.

¹² Hudz V. The relationship between the terms "artificial famine" and "holodomor" in semantic and chronological terms. *Ukrainian peasant*. 2024. No. 33. P. 87-93.

about 2 million deaths in a private conversation. At the same time, the former Polish diplomat himself suggested that the actual number of victims could have been between 2 and 3 million, taking into account deaths caused by collectivisation measures. It is important to note that representatives of diplomatic circles and intelligence services provided different data. In particular, J. Karsho-Sedlewski and V. Garlyand spoke of 5 million deaths in their reports. The latter justified this estimate with information obtained during a trip to Ukraine in August 1933, in particular, a conversation with the head of the telegraph service in Kryvyi Rih. This gives reason to believe that the figure of 5 million circulated among the population of the republic as a probable indicator of the scale of the tragedy¹³.

The Consulate General of the Second Polish Republic in Kharkiv and the consular office in Kyiv, whose activities were coordinated by the Polish Embassy in Moscow, played a decisive role in shaping perceptions of events in the USSR. In 1932–1933 the Consulate General in Kharkiv was headed by two experienced diplomats: Counsellor Adam Steblowski, who had been in the Ukrainian SSR since 1928, and, from March 1932, Jan Karsho-Sedlewski, who was well acquainted with the socio-economic situation in Ukraine. Consular work in Kyiv was headed by Henryk Janowski from September 1930, but from the second half of 1932 his functions were effectively transferred to Piotr Kunicki, who authored a significant number of reports on the Holodomor in Ukraine. In their reports, Polish consular officials in Kharkiv and Kyiv analysed in detail the processes of “dekulakisation” and forced collectivisation, focusing on the scale of rural repression and the extremely difficult situation of the kulaks as a social group displaced by the Soviet authorities. At the same time, the reports recorded various forms of protest among the peasantry in response to the introduction of a new agrarian policy by the Soviet authorities¹⁴.

In modern Ukrainian historical and historical-legal science, the Holodomor is seen as part of a multi-level preventive repressive action against the Ukrainian nation, whose revival was a threat to the integrity and existence of the Soviet empire. The artificially created famine was used as a means of delivering a decisive blow to the Ukrainian peasantry with the aim of physically exterminating a significant part of it and weakening the nation’s liberation potential. This was due to the fact that the peasantry formed the basis of the Ukrainian ethnic group: according to the 1926 census, over 81% of Ukraine’s population lived in rural areas, of which almost 88% were Ukrainians. This demographic structure remained unchanged in the early 1930s, when the rural population of Ukraine constituted the majority, and in some regions the proportion of Ukrainians exceeded 90%. At the same time, it is widely argued in academic discourse that the Holodomor was not exclusively national in character, as representatives of other ethnic groups also fell victim

¹³ Kushnezh R. An unknown Polish document about the Great Famine in Ukraine: from the memoirs of Stanislaw Zabella, head of the Soviet section of the Eastern Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Second Polish Republic. *Ukrainian Historical Journal*. 2020. No. 6. pp. 36–44.

¹⁴ Vovchuk L., Kornovenko S. The Holodomor of 1932–1933 through the Eyes of Foreign Diplomats. *Eminak*. 2019. No. 4 (28). pp. 71–82.

to the famine. In this context, the position of S. Kulchytsky is indicative, who believed that Stalin's terror by famine in Ukraine and the Kuban was genocide against Ukrainian citizens, not Ukrainians as an ethnic group¹⁵.

In contrast, the Polish press did not place much emphasis on the phenomenon of famine in the USSR and its scale. After signing the Soviet-Polish non-aggression pact on 25 July 1932, officials of the Second Polish Republic behaved very cautiously in their relations with their eastern neighbour. Only the Ukrainian population of Galicia reacted vividly to the tragedy of their compatriots beyond the Zbruch River. Public initiatives arose aimed at drawing attention to the catastrophe, condemning the Soviet regime, and collecting material aid for the starving. Church services and memorials for the victims of the famine in Greek Catholic churches received wide publicity. The Public Committee for the Rescue of Ukraine in Lviv declared Sunday, 29 October 1933, a day of national mourning and protest against the famine in Greater Ukraine. The official authorities of the Second Polish Republic reacted cautiously to this national revival among Ukrainians, sometimes resorting to banning public events. The Polish government did not give its consent to the transfer of financial aid collected by Ukrainian organisations to the starving. A desperate act of revenge against the "country of the Soviets" for its mistreatment of the Ukrainian population was the murder of Soviet Consul O. Maylov by 20-year-old OUN member M. Lemik on 22 October 1933 in Lviv¹⁶.

The process of commemorating the victims of the 1932-1933 Holodomor in Ukraine has gone far beyond national mourning, becoming an important factor in international relations, human rights activism and global memory politics. In the 21st century, the recognition of the Holodomor as an act of genocide has become a kind of marker of the geopolitical orientation of states and an indicator of their attitude towards the totalitarian legacy of the Soviet Union. While in the 20th century the memory of the Great Famine was preserved mainly through the efforts of the Ukrainian Diaspora in North America, the current stage is characterised by the active involvement of parliaments, governments and civil society in Europe, Latin America and Australia.

In 2006, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law "On the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine", which officially classified the Holodomor as genocide of the Ukrainian people. At the parliamentary level, this definition was supported by a number of states, including Georgia, Ecuador, Estonia, Colombia, Latvia, Lithuania, Mexico, Paraguay, Peru, Poland and Hungary. In addition, the Holodomor was recognised as genocide at the parliamentary and regional levels in Australia, Canada and Portugal. At the municipal level, relevant decisions were taken in Argentina, Brazil, the United Kingdom, Spain, Italy and the United States of America. Along with this, a number of countries officially commemorate the victims of the Holodomor: resolutions dedicated to perpetuating the memory of those

¹⁵ Redko A. Historical and legal assessment of the 1932-1933 famine in Ukraine. 'Artificial famines in Ukraine in the 20th century': Materials from the International Conference, Kyiv, 16 May 2018. pp. 259-266.

¹⁶ Stronsky G.Y. The Polish population of the Ukrainian SSR during the Holodomor of 1932-1933. *Ukrainian Historical Journal*. 2017. No. 4. pp. 95-128.

who perished have been adopted by the legislative bodies of Spain, France, Chile, the Czech Republic, Slovakia, Andorra, Argentina, and Mexico¹⁷.

Official recognition of the Holodomor in Poland began in the mid-2000s and took place gradually, in the context of the development of Polish-Ukrainian relations and the growing historical responsibility of the Polish political elite. A key milestone was the Resolution of the Senate of the Republic of Poland of 16 March 2006, which unequivocally recognised the Holodomor as an act of genocide. That same year, on 6 December 2006, the Polish Sejm adopted a resolution combining the commemoration of the victims with the condemnation of the policies of the totalitarian Soviet regime and an expression of solidarity with the Ukrainian people. Further confirmation of the stable political consensus came in the form of a 2015 Sejm resolution, supported by all parliamentary factions, which once again emphasised the tragedy of the millions of victims of the Holodomor. Together, these decisions cemented Poland's position on the interpretation of the Holodomor as a crime of genocide and demonstrated its consistent support for Ukrainian historical memory¹⁸.

Lublin, a city with deep traditions of multiculturalism, unveiled its monument to the victims of the Great Famine in 2014. The monument is located on the roundabout named after Metropolitan Peter Mohyla, symbolising the spiritual connection between nations. The architectural design of the monument is concise but emotionally powerful, becoming the venue for the annual "Light a Candle of Remembrance" events. It is noteworthy that Lublin actively uses its status as the "Gate of Remembrance" (Brama Grodzka) for educational projects, linking the memory of the Holodomor with the memory of the Holocaust and the extermination of the city's Jewish population¹⁹.

The central place of commemoration in the Polish capital is the monument at the Orthodox cemetery in the Wola district (Cmentarz Wolski). Opened in 2009, this monument is the work of sculptor Gennady Yershov and architect Bogdan Bobersky. The location was chosen for a reason: the Wolski Cemetery is the resting place of many soldiers of the Ukrainian People's Republic Army, creating a historical continuity between the struggle for independence and the tragedy of the Holodomor. Every year in November, ecumenical memorial services are held here with the participation of Ukrainian diplomats, representatives of the Polish authorities and students from Ukrainian schools. In 2021, for example, the ceremony included the laying of wheat ears and the lighting of lamps, which has become an established tradition²⁰.

¹⁷ The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine – genocide of the Ukrainian people. *Embassy of Ukraine in the Republic of Tajikistan*. 2018, <https://tajikistan.mfa.gov.ua/news/9316-golodomor-1932-1933-godov-v-ukraine-genocid-ukrainskogo-naroda>

¹⁸ The Polish Sejm honoured the victims of the Holodomor of 1932-1933 with a minute of silence. *News | Official website of the UIPN*. 2022, <https://old.uinp.gov.ua/news/sejm-polshchi-vshanuvav-zagiblikh-vid-golodomoru-1932-1933-khvilinoyu-movchannya>

¹⁹ Uczczenie pamięci ofiar Wielkiego Głodu (Holodomoru) na Ukrainie. *Lublin. Miasto inspiracji*. <https://lublin.eu/lublin/wspolpraca-miedzynarodowa/biezace-wydarzenia-miedzynarodowe/uczczenie-pamieci-ofiar-wielkiego-glodu-holodomoru-na-ukrainie.1432.1198.1.html>

²⁰ Anti-Soviet partisans' memorial in Wrocław won the CODAawards 2024 competition. *National Museum of the Holodomor-Genocide*. <https://holodomormuseum.org.ua/en/news/anti-soviet-partisans-memorial-in-wroclaw-won-the-codaawards-2024-competition/>

The current stage of Holodomor commemoration is marked by a sharp contrast between international recognition of the tragedy and the Russian Federation's policy of destroying historical memory. In the occupied territories of Ukraine, monuments to the victims of the Holodomor are being systematically dismantled, particularly in Luhansk, Mariupol and Kherson, which indicates that this memory is perceived as a threat to the imperial narrative. At the same time, the international community is responding with increased memorial, educational and informational initiatives, including global campaigns such as Light a Candle, which bring together millions of people in digital format to preserve the memory of the victims of the Holodomor²¹.

Conclusions. Thus, the research conducted by Polish historians, diplomats, and consular officials was of great importance for the early and subsequent understanding of the Holodomor of 1932–1933. Already in the interwar period, Polish representatives in the Ukrainian SSR recorded the consequences of forced collectivisation, mass starvation and repression against the Ukrainian peasantry, emphasising their systematic and deliberate nature. In contemporary Polish historiography, the Holodomor is seen as part of the Stalinist regime's repressive policy aimed at weakening Ukrainian society and destroying its social and national foundations. This interpretation generally correlates with the approaches of Ukrainian historical and historical-legal science, which qualifies the Holodomor as a crime of genocide committed using famine as an instrument of mass violence.

An important result of this scientific and social reflection was the official recognition of the Holodomor as genocide by the Republic of Poland, enshrined in the decisions of the Senate and Sejm in 2006 and confirmed by a parliamentary resolution in 2015. The Polish model of commemoration combines academic discourse, political responsibility and symbolic solidarity with Ukraine, which is particularly important in the context of the current confrontation over historical memory. Against the backdrop of international recognition and the development of global memorial initiatives, the demonstrative destruction of monuments to the victims of the Holodomor in the Russian-occupied territories of Ukraine shows that the memory of this tragedy remains a key element in the struggle for historical truth and countering imperial narratives.

REFERENCES

- Anti-Soviet partisans' memorial in Wrocław won the CODAwards 2024 competition.** *National Museum of the Holodomor-Genocide.* Retrieved from: <https://holodomormuseum.org.ua/en/news/anti-soviet-partisans-memorial-in-wroclaw-won-the-codaawards-2024-competition/> [in English].
- Applebaum, A.** *Holodomor. Britannica.* Retrieved from: <https://www.britannica.com/event/Holodomor> [in English].
- Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933.** (2009). *Warsaw–Kiev: Toruńskie Zakłady Graficzne ŻAPOLEX Sp. z o.o.*, 649 p. Retrieved from: <http://history.org.ua/LiberUA/978-83->

²¹ Ukrainian World Congress. Holodomor-90: Light a candle. Join the global UWC campaign! *Ukrainian World Congress: International Organization.* <https://www.ukrainianworldcongress.org/holodomor-90-light-a-candle-join-the-global-uwc-campaign/>

- [7629-077-5/978-83-7629-077-5.pdf](#) [in English].
- Holodomor: Parliament recognises Soviet starvation of Ukrainians as genocide.** *News | European Parliament.* Retrieved from: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20221209IPR64427/holodomor-parliament-recognises-soviet-starvation-of-ukrainians-as-genocide> [in English].
- Hoodz, V. (2019).** *Holodomor 1932-1933 rr. v Ukraini u doslidzhenniakh polskykh uchenykh* [The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine in the studies of Polish scholars]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, Vol. 1, No. 52, pp. 197-204 [in Ukrainian].
- Hudz, V. (2024).** *Vzaiemozv'язok terminiv "shtuchnyi holod" ta "holodomor" u semantychnomu i khronolohichnomu vymiri* [The relationship between the terms "artificial famine" and "Holodomor" in semantic and chronological terms]. *Ukrainskyi seloznavets*, No. 33, pp. 87-93 [in Ukrainian].
- Kudela-Świątek, W. (2024).** *Hołodomor jako symbol niezłomności w ukraińskiej kulturze pamięci w ostatniej dekadzie* [The Holodomor as a symbol of resilience in Ukrainian memory culture in the last decade]. *Politeja*, No. 7 (94), pp. 239-259 [in Polish].
- Kushnezh, R. (2020).** *Nevidomyi polskyi dokument pro Velykyi holod v Ukraini: zi spohadyv Stanislava Zabelly, nachalnyka radianskoho viddilu Skhidnoho departamentu Ministerstva zakordonnykh sprav Druhoi Rechi Pospolytoi* [An unknown Polish document about the Great Famine in Ukraine: from the memoirs of Stanislav Zabella, head of the Soviet section of the Eastern Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Second Polish Republic]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, No. 6, pp. 36-44 [in Ukrainian].
- Pazder, P. (2024).** *Suchasna polska istoriografii Holodomoru 1932-1933 rr.* [Contemporary Polish historiography of the Holodomor of 1932-1933]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, No. 2 (575), pp. 170-182 [in Ukrainian].
- Redko, A. (2018).** *Istoryko-pravova otsinka holodu 1932-1933 rr. v Ukraini* [Historical and legal assessment of the 1932-1933 famine in Ukraine]. *"Shtuchni holody v Ukraini XX stolittia": materialy Mizhnarodnoi konferentsii, Kyiv.*, pp. 259-266 [in Ukrainian].
- Stronsky, G. (2017).** *Polske naseleння URSS u chasy Holodomoru 1932-1933 rr.* [The Polish population of the Ukrainian SSR during the Holodomor of 1932-1933]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, No. 4, pp. 95-128 [in Ukrainian].
- The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine – genocide of the Ukrainian people. (2018).** *Embassy of Ukraine in the Republic of Tajikistan.* Retrieved from: <https://tajikistan.mfa.gov.ua/news/9316-golodomor-1932-1933-godov-v-ukraine-genocid-ukrainskogo-naroda> [in English].
- The Polish Sejm honoured the victims of the Holodomor of 1932-1933 with a minute of silence. (2022).** *News | Official website of the UIPN.* Retrieved from: <https://old.uinp.gov.ua/news/seim-polshchi-vshanuvav-zagiblikh-vid-golodomoru-1932-1933-khvilinoyu-movchannya> [in English].
- Uczczenie pamięci ofiar Wielkiego Głodu (Holodomoru) na Ukrainie.** *Lublin. Miasto inspiracji.* Retrieved from: <https://lublin.eu/lublin/wspolpraca-miedzynarodowa/biezace-wydarzenia-miedzynarodowe/uczczenie-pamieci-ofiar-wielkiego-glodu-holodomoru-na-ukrainie.1432.1198.1.html> [in Polish].
- Ukrainian World Congress. Holodomor-90: Light a candle. Join the global UWC campaign!** *Ukrainian World Congress: International Organization.* Retrieved from: <https://www.ukrainianworldcongress.org/holodomor-90-light-a-candle-join-the-global->

[uwc-campaign/](#) [in English].

Vovchuk, L., Kornovenko, S. (2019). *Holodomor 1932-1933 rr. ochyma inozemnykh dyplomativ* [The Holodomor of 1932-1933 through the eyes of foreign diplomats]. *Eminak*, No. 4 (28), pp. 71-82 [in Ukrainian].

Wysocki, R. (2011). The attitude of the authorities of the Second Polish Republic to the famine in Soviet Ukraine in 1932-1933 [Stosunek władz II Rzeczypospolitej do głodu na Ukrainie radzieckiej w latach 1932-1933]. *Res Historica*, No. 31, pp. 125-146 [in Polish].

Worldwide Recognition of the Holodomor as Genocide. *National Museum of the Holodomor-Genocide*. Retrieved from: <https://holodomormuseum.org.ua/en/recognition-of-holodomor-as-genocide-in-the-world/> [in English].

Отримано 15.04.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 12.05.2026

Прийнято до друку 20.05.2026

Submitted 15.04.2026

Received in revised form 12.05.2026

Accepted for publication 20.05.2026

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-02/089-100>

УДК (UDC) 94 (477.52) "1943" : 32.019.5 : 930.2

THE ALMANAC 'ROMEN TSVITE' (1943): A LITTLE-KNOWN SOURCE ON THE HISTORY OF NAZI PROPAGANDA IN THE OCCUPIED SUMY REGION

Vitalii Korol*

Tetiana Shut**

Abstract

The aim of the work is a detailed analysis of the structure and content of a little-known historical source from the period of German occupation – the literary almanac 'Romen Tsvite' ('Chamomile is Blooming'), published in the city of Romny, Sumy region, in 1943.

The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, and comprehensiveness. General scientific (analysis, synthesis, induction, deduction) and special historical (historical-genetic, historical-systemic, retrospective, comparative-historical) methods were used, as well as elements of hermeneutics and content analysis.

The scientific novelty lies in the fact that the study of the almanac 'Romen Tsvite', until now practically unknown to the scientific community, has become the subject of a separate study for the first time.

Conclusions. The literary almanac collection 'Romen Tsvite' appeared not simply as a publishing project, but as a complex tool of ideological indoctrination and legitimization of the Nazi occupation regime. The key strategy of the publication was the instrumentalization of national memory: by revising Shevchenko's works and emphasizing the genetic connection between Ukrainian and German culture, the occupation authorities sought to distance the population from Russian influence and integrate it into the hierarchical system of the new Europe. The almanac vividly captures the phenomenon of informational collaborationism, where the efforts of local intelligentsia aimed to create the illusion of peaceful prosperity and cultural autonomy under German supremacy, while simultaneously hiding the realities of terror behind a facade of anti-Bolshevik rhetoric and mythologizing the figure of Adolf Hitler. 'Romen Tsvite' is an important source for studying the mechanisms of total control over the public space of the occupied region, in which national forms of culture were used exclusively to legitimize the order imposed by the invaders.

Keywords: World War II, German occupation, Sumy region, Nazi propaganda, literary collection, 'Romen Tsvite'

* Candidate of Historical Science, senior lecturer, Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: v.korol@sspu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5805-1415>

** first-year master's student of the Educational and Scientific Institute of History, Law and International Relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: tanashut20@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9451-6787>

ЗБІРКА «РОМЕН ЦВІТЕ» (1943 Р.): МАЛОВІДОМЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАЦИСТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ОКУПОВАНІЙ СУМЩИНІ**Віталій Король*****Тетяна Шуть******Анотація**

Метою статті є детальний аналіз структури та змісту маловідомого історичного джерела періоду німецької окупації – літературної збірки «Ромен цвіте», що вийшла в 1943 р. у місті Ромни Сумської області.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та всебічності. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція) і спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-системний, ретроспективний, порівняльно-історичний) методи, а також елементи герменевтики та контент-аналізу.

Наукова новизна полягає в тому, що вивчення збірки «Ромен цвіте», дотепер практично невідомої науковій спільноті, вперше стало темою окремого дослідження.

Висновки. Літературна збірка «Ромен цвіте» постала не просто як видавничий проект, а як складний інструмент ідеологічної індоктринації та легітимізації нацистського окупаційного режиму. Ключовою стратегією видання стала інструменталізація національної пам'яті: через ревізію шевченкіани та підкреслення генетичного зв'язку української культури з німецькою, окупаційна влада намагалася дистанціювати населення від російського впливу, інтегруючи його в ієрархічну систему нової Європи.

Збірка яскраво фіксує явище інформаційного колабораціонізму, де зусилля місцевої інтелігенції спрямовувалися на створення ілюзії мирного розквіту та культурної автономії під німецькою зверхністю, водночас приховуючи реалії терору за фасадом антибільшовицької риторики та міфологізації постаті Адольфа Гітлера. «Ромен цвіте» є важливим джерелом для вивчення механізмів тотального контролю над публічним простором окупованого регіону, в якому національні форми культури використовувалися виключно для легітимізації насадженого загарбниками ладу.

Ключові слова: Друга світова війна, німецька окупація, Сумщина, нацистська пропаганда, літературна збірка, Ромен цвіте

Цитування: Король, В., & Шуть, Т. (2026). Збірка «Ромен цвіте» (1943 р.): маловідоме джерело з історії нацистської пропаганди на окупованій Сумщині. *Консенсус*, 2, 89–100.

<https://doi.org/10.3110/consensus/2026-02/089-100>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/230>

* кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна. E-mail: v.korol@sspu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5805-1415>

** здобувач I року навчання ОР «Магістр» Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна. E-mail: tanashut20@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9451-6787>

Постановка проблеми. Серед різноманітних аспектів дослідження публічного інформаційного простору України періоду Другої світової війни видавнича справа німецької окупаційної влади займає окреме становище через насиченість, різноманітність і відносно велику поширеність друкованої пропаганди, а також внаслідок певного відображення у публікованих матеріалах тогочасного життя українського населення. У цій ситуації кожне виявлене окупаційне видання є важливим внеском до скарбниці історичних джерел з цієї тематики.

Роменщина, як і решта Сумської області, під час німецької окупації 1941–1943 рр. перебувала в складі зони військової адміністрації. Не зважаючи на свою провінційність, Ромни в ті роки теж стали центром розгортання потужної інформаційної обробки населення з боку нацистської влади. Свідченням цього є і випуск у 1943 р. літературної збірки «Ромен цвіте». До сьогоднішнього часу цей альманах залишався поза увагою дослідників. Це можна пояснити тим, що збереглися лише одиничні примірники видання, які в радянський період знаходилися в закритих «спецхранах», через периферійність публікації збірка не була широко відома в еміграції, а вже за незалежної України зацікавленим науковцям просто не щастило натрапити на неї.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У радянські часи об'єктивне дослідження окупаційної видавничої справи було неможливим через диктат офіційної ідеології та надзвичайну обмеженість доступу до джерел. Активно розроблятися ця тематика почала в період незалежності. Так, комплексно досліджують інформаційний простір та систему нацистської пропаганди в окупованій Україні О. Салата і Д. Титаренко¹. На всебічному вивченні аспектів функціонування окремих окупаційних видань зосереджуються С. Стельникович та О. Жуковський². Низка сучасних науковців аналізують певні напрями нацистської пропаганди і висвітлення деяких специфічних тем на шпальтах підконтрольних німцям газет. Зокрема, йдеться про праці Н. Гандрабури, Н. Глушенка, О. Гончаренка, А. Іваненка, Г. Казакова і В. Нестеренка³. Водночас М. Горох, І. Грідіна та Є. Проценко

¹ Салата О.О. Періодичні видання в системі нацистської пропаганди на окупованих територіях України у 1941–1943 роках. *Київські історичні студії*. 2020. № 2 (11). С. 116–125. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.2.16>; Титаренко Д. Україна в контексті офіційного пропагандистського дискурсу періоду нацистської окупації. *Ukraina Moderna*. 2023. № 35. С. 18–48. DOI: <https://doi.org/10.3138/ukrainamoderna.35.018>

² Стельникович С. Житомирська газета «Голос Волині» в німецькому інформаційному просторі (жовтень 1941–1943 рр.). *Інтерфаксум: історія, політика, культура*. 2021. № 9. С. 139–151. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112020>; Stelnykovych S., Zhukovskiy O. The newspaper «Ovruchski Visti» in the Nazi information space (August–October 1943). *Інтерфаксум: історія, політика, культура*. 2023. № 12. С. 117–129. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112052>

³ Гандрабура Н.Я. Україномовна окупаційна преса як джерело з історії нацистської експлуатації населення України (1941–1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. № 38. С. 338–342; Глушенко Н.М. Висвітлення нацистської політики щодо селянства рейхскомісаріату «Україна» у періодичних виданнях періоду окупації (1941–1944 рр.). *Культурологічний альманах*. 2024. № 3. С. 73–81. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.9>; Honcharenko O., Ivanenko A.

акцентують свою увагу на використанні в окупаційній пресі політичних карикатур з пропагандистською метою⁴.

Проте в дослідженні саме неперіодичних видань періоду окупації наразі спостерігаються суттєві пробіли. Що ж до безпосередньо збірки «Ромен цвіте», то в науковому обігу про неї зафіксована лише одна мимобіжна згадка в опублікованому тексті доповіді всеукраїнської конференції, що відбулася в 2011 р. у Сумах⁵. Отже, існує потреба в подальшому запровадженню в науковий обіг цього джерела.

Метою статті є детальний аналіз структури і змісту маловідомого історичного джерела періоду німецької окупації – літературної збірки «Ромен цвіте», що вийшла в 1943 р. в місті Ромни Сумської області.

Виклад основного матеріалу. Літературна збірка «Ромен цвіте» була специфічним продуктом своєї епохи. Видання побачило світ у друкарні роменської газети «Відродження» під егідою філії Відділу пропаганди міста Ромни. Кураторство над проектом здійснював керівник філії, зондерфюрер К. Віммер, а загальну підтримку виданню надавав ортскомендант міста, майор Вандеслебен. Точна дата появи збірки невідома, проте її можна встановити приблизно. З одного боку, в тексті культурної хроніки наприкінці цієї брошури згадуються події травня і червня 1943 р., а з іншого – на шпальтах номеру газети «Відродження» за 6 липня того ж року міститься оголошення про надходження «Ромен цвіте» в продаж до книгарні. Тобто вірогідно видання вийшло з друку наприкінці червня – на початку липня 1943 р.

Сторінки брошури надруковані на папері газетного ґатунку, а обкладинка виготовлена з картону низької якості, що пояснюється нестачею добрих матеріалів. Розмір формату сторінок приблизно 15 на 20 см. Титульний аркуш обкладинки оздоблений зображенням квіток ромену, а остання сторінка – нацистською свастикою. (див. рис. 1.1 та рис. 1.2). Тираж збірки невідомий, проте через тогочасний дефіцит паперу й обмежені технічні можливості провінційного видавництва наклад не міг бути великим.

Поява альманаху об'єднала навколо себе тогочасну місцеву окупаційну

Reception of the Holodomor of 1932–1933 in the practice of the Nazi occupation regime in Ukraine as a means of forming the model of historical memory. *East European Historical Bulletin*. 2023. № 27. С. 183–201. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281519>; Казаков Г. Питання української історії та культури в окупаційній пресі Запорізької та Дніпропетровської обл. 1941–1943 рр. *Сторінки історії*. 2024. № 58. С. 271–283. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.58.2024.309252>; Нестеренко В.А. Тема дій німецьких підводних човнів в пресі на окупованих територіях України (на матеріалах «Сумського вісника» 1941–1943 рр.). *Сумська старовина*. 2021. № LVIII. С. 48–68. DOI: <https://doi.org/10.21272/starovyna.2021.58.5>

⁴ Горох М.В. Відзеркалення геополітичних реалій 1941–1943 рр. у політичній карикатурі окупаційної преси Чернігівської та Сумської областей. *Сіверщина в історії України*. 2021. Вип. 14. С. 293–313; Грідіна І.М., Проценко Є.О. Політична карикатура на сторінках окупаційної преси Донбасу. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2018. № 27. С. 201–209.

⁵ Король В.М. Антиросійська пропаганда і тема європейськості України на сторінках друкованих окупаційних ЗМІ Сумщини (1941–1943 рр.). *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи*: зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф., Суми, 20 травня 2011 р. / ред. кол.: К.К. Васильєв, В.М. Власенко, А.В. Гончаренко та ін. Суми: СумДУ, 2011. Ч. 1. С. 85–90.

адміністрацію та представників інтелігенції, які пішли на співпрацю з нацистською владою. Окрім німецького командування, ключову роль у підготовці видання відіграв бургомістр міста С.П. Андрієвський. Ідеологічне та змістовне наповнення забезпечували редактор газети «Відродження» І.С. Романченко, директор бібліотеки С.Л. Бабка, який виступив автором низки статей, і директор місцевого музею М.М. Семенчик. Художню частину збірки доповнювали твори поетів, які відображали тогочасні культурні реалії міста.

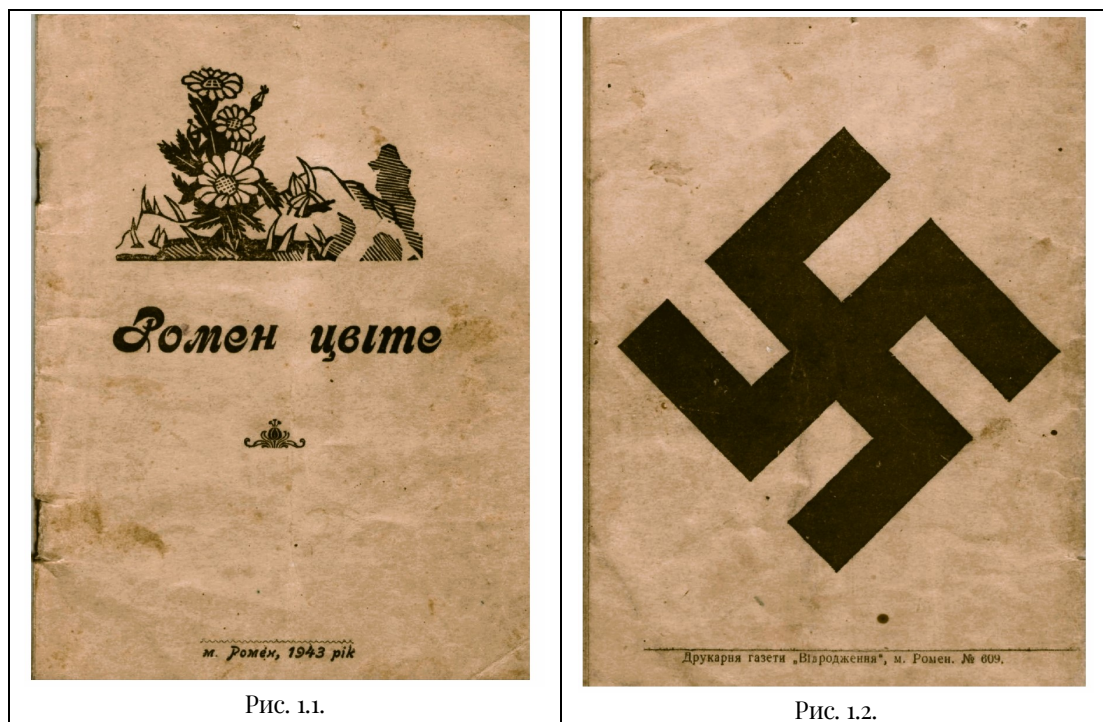

Рис. 1. Титульний й останній аркуші обкладинки збірки «Ромен цвіте».

Збірка є яскравим зразком пропагандистського видання періоду німецької окупації України і має виражений антисемітський, антибільшовицький та пронімецький ідеологічний характер. Також вона є свідченням колабораційної пропаганди, що використовувала ідею українського національного відродження задля легітимізації німецької влади та боротьби проти Радянського Союзу.

Видання відносно невелике за змістом (всього 64 сторінки), однак воно ефективно поєднує у собі офіціоз, краєзнавство й художню творчість. Загалом збірник містить 26 авторських матеріалів – статей, нарисів, промов, а також низку поетичних творів та культурну хроніку. Важливою особливістю є те, що збірка прямо пов'язана з пропагандистською газетою «Відродження»: вона не лише готувалася тією ж редакцією (під керівництвом І.С. Романченка та наглядом зондерфюрера К. Віммера), а й містить статті, що були раніше опубліковані на шпальтах газети або

тематично продовжували її лінію. Ця обставина дозволяє висувати твердження про взаємозалежність і дублювання змісту, за яких газета відповідала за оперативну щоденну пропаганду, а альманах – за глибинну, культурно-історичну легітимізацію окупаційної влади.

У цьому контексті важливе значення має порівняння ідентичних статей або нарисів, що публікувалися як у збірнику «Ромен цвіте», так і на шпальтах «Відродження». Цілковита тотожність в обох виданнях низки матеріалів, як, наприклад, «Короткий нарис історії міста Ромна» С.Л. Бабки (в газеті підписаний псевдонімом С. Роменець⁶) чи промова «Два світи» К. Віммера⁷, демонструє свідому стратегію ретрансляції та закріплення центральних ідеологічних тез у свідомості населення. Якщо в газеті ці матеріали подавалися як актуальна публіцистика, то їхнє перевидання у формі альманаху забезпечувало їм статус офіційного, документованого ідейного маніфесту, підсилюючи нормативність пронімецького й антибільшовицького наративів. У такий спосіб «Ромен цвіте» та «Відродження» функціонували як єдиний медіа-комплекс, де газета поширювала ідеї, а альманах надавав їм непохитного авторитету, використовуючи культурне поле для впровадження нацистської ідеології в українське суспільство.

Ще одним зв'язком між «Відродженням» та «Ромен цвіте» є той факт, що газета активно рекламувала збірку, інформуючи читача про її появу, місце продажу та ціну примірника (рис. 2).

Рис. 2. Реклама збірки «Ромен цвіте» у газеті «Відродження».

Візуальний ряд видання представлений 9 чорно-білими ілюстраціями, серед яких фотографії визначних архітектурних пам'яток (зокрема, Роменського собору), портрети Гітлера, Шиллера й Шевченка та репродукції музейних експонатів, що мали створювати ілюзію «мирного розквіту» міста під німецьким протекторатом.

Центральний ідеологічний посил збірки, як уже зазначалося вище, ґрунтувався на поєднанні антибільшовизму з антисемітизмом. Документ відкрито декларує необхідність боротьби проти «жидо-комуністичного» світового зла, представляючи німецьку окупаційну владу як єдину рушійну силу для встановлення «нового порядку» та досягнення мети повного «кінця жидівства в Європі». Навколо цієї тези будувався весь зміст збірки, що підтверджується програмною статтею

⁶ Роменець С. Короткий нарис історії міста Ромна. *Відродження*. 1943. 19 березня, № 21 (128). С. 2-3.

⁷ Віммер К. Два світи. *Відродження*. 1942. 1 грудня, № 90 (100). С. 1.

В.О. Ржевського «Визволений Ромен». У ній автор описує вхід німецьких військ у Ромни 10 вересня 1941 р. як сакральний акт спасіння від червоного терору, акцентуючи увагу на тому, що за німців «місто почало дихати вільно»⁸.

Тези викладені вище підтверджуються й промовою зондерфюрера К. Віммера, яка була виголошена на відкритті театру в Ромнах. Віммер називає Гітлера визволителем української культури, стверджуючи, що саме він врятував європейську цивілізацію від «міжнародного жидівства», яке століттями планувало духовну деградацію народів. Автор промови проводить маніпулятивну паралель, стверджуючи, що СРСР був лише інструментом у руках «жидівського світового центру», а більшовицька революція – духовно підготованою жидами акцією для знищення національних культур. Окремий акцент робиться на тому, що за 20 років перебування у складі СРСР українська культура була свідомо приречена на загибель⁹.

Особливе місце в ідеологічній структурі збірки посідає і промова майора Вандеслебена виголошена з нагоди Дня героїв на могилах німецьких солдатів у Ромнах 14 березня 1943 р. Цей текст додає до антисемітської риторики елементи культу смерті та жертвності. Вандеслебен трактує війну проти «сатанинського більшовизму» як екзистенційну битву «бути чи не бути», де німецький солдат виступає щитом не лише для Райху, а й для всієї Європи¹⁰.

Цікаво, що пропаганда намагалася прив'язати українську землю до німецької ідентичності: майор стверджував, що хоча солдатів і вкриває українська земля, тут також «б'ється серце Райху». Смерть окупантів подається як вища жертва заради майбутніх поколінь, а перемога над більшовизмом – як єдина умова існування життя взагалі¹¹.

Історична ревізія у збірнику представлена «Коротким нарисом історії міста Ромна» С.Л. Бабки, де минуле переписується крізь призму протистояння Москві та відродження міста після 1941 р. Радянський період маркується як час суцільного занепаду¹². Ця лінія знаходить своє продовження і в археологічному розрізі, зокрема у розвідці М.М. Семенчика «Археологічне обличчя Роменщини». Автор вказує, що величезна кількість знахідок з Роменщини поповнювали музеї Москви, Ленінграда, Києва, Харкова та інших міст, фактично позбавляючи місцеву громаду її матеріальних пам'яток¹³.

⁸ Ржевський В.О. Визволений Ромен. *Ромен цвіте: збірка* / під керівництвом К. Віммера. Ромен: Філіал відділу пропаганди міста Ромен, 1943. С. 4–6.

⁹ Віммер К. Два світи. *Ромен цвіте: збірка* / під керівництвом К. Віммера. Ромен: Філіал відділу пропаганди міста Ромен, 1943. С. 7–9.

¹⁰ Вандеслебен. До дня героїв. *Ромен цвіте: збірка* / під керівництвом К. Віммера. Ромен: Філіал відділу пропаганди міста Ромен, 1943. С. 38–39.

¹¹ Ibid. С. 39.

¹² Бабка С.Л. Короткий нарис історії міста Ромна. *Ромен цвіте: збірка* / під керівництвом К. Віммера. Ромен: Філіал відділу пропаганди міста Ромен, 1943. С. 9–12.

¹³ Семенчик М.М. Археологічне обличчя Роменщини. *Ромен цвіте: збірка* / під керівництвом К. Віммера. Ромен: Філіал відділу пропаганди міста Ромен, 1943. С. 50–53.

Великий пласт збірника складають матеріали культурно-просвітницького характеру: вірші, літературознавчі нариси, звіти про відновлення міського господарства. Цей блок мав на меті не лише заповнити інформаційний вакуум, а й вибудувати чітку антитезу радянському минулому.

Літературна частина представлена творами місцевих авторів, зокрема В.О. Ржевського та М.П. Чигиріна, чия творчість майже повністю підпорядковувалася тезі про визволення народу від більшовизму. Вона зображувалася в ультранаціоналістичних та антисемітських тонах, що яскраво підтверджується рядками з вірша першого зі згаданих поетів: «...жиди *Вкраїну розтерзали...*», «...*ганебні Сталіна закони / рука кривавая дракона...*»¹⁴. Одночасно з демонізацією радянської влади, вони утверджували і культ особи німецького лідера, оспівуючи його як месіанську постать та рятівника українського народу: «...*великий фюрер Адольф Гітлер. / Він – батько рідний Україні. / Він – матір бідній сиротині...*»¹⁵.

Поруч із поезією публікувалися нариси про українську літературу радянської доби (подані крізь призму цензури та репресій) та статті про відновлення культурного життя міста. Особливий акцент робився на роботі театру, окружної бібліотеки та музею. Окремо згадувалося про збережений у музеї унікальний експонат – торбан Т.Г. Шевченка.

Загалом постать Тараса Шевченка у збірнику була використана як центральний елемент культурної політики окупаційної влади, спрямованої на створення образу національної лояльності режиму. Шевченкіана видання представлена трьома основними напрямками: ідеологічним переосмисленням творчості, естетичною рефлексією та краєзнавчими дослідженнями.

В ідеологічному аспекті ключовою є стаття І.С. Романченка «Поет визволеного народу». Автор пропонує ревізію спадщини Кобзаря, стверджуючи, що радянська влада спотворила зміст його творів, пристосовувавши їх під потреби класової боротьби. Натомість окупаційний «новий порядок» заявлявся як такий, що повертає поетові його справжнє обличчя, очищене від більшовицьких трактувань¹⁶.

Естетична складова розкривається у нарисі Г.К. Дідух «Спогад» через опис особистого сприйняття поезії Кобзаря авторкою¹⁷. Краєзнавчу лінію продовжує розвідка С.Л. Бабки «Згадки Т.Г. Шевченка про Ромен», де на основі аналізу творів письменника та щоденникових записів 1845 р. підкреслюється його зв'язок з містом¹⁸.

Окремий пласт ідеологічного наповнення збірника становить концепція

¹⁴ Ржевський В.О. Розквіт. *Ромен цвіте: збірка* / під керівництвом К. Віммера. Ромен: Філіал відділу пропаганди міста Ромен, 1943. С. 35.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Романченко І.С. Поет визволеного народу. *Ромен цвіте: збірка* / під керівництвом К. Віммера. Ромен: Філіал відділу пропаганди міста Ромен, 1943. С. 19–22.

¹⁷ Дідух Г.К. Спогад. *Ромен цвіте: збірка* / під керівництвом К. Віммера. Ромен: Філіал відділу пропаганди міста Ромен, 1943. С. 18.

¹⁸ Бабка С.Л. Згадки Т.Г. Шевченка про Ромен. *Ромен цвіте: збірка* / під керівництвом К. Віммера. Ромен: Філіал відділу пропаганди міста Ромен, 1943. С. 15–16.

інтегрованості українського письменства в німецький культурний простір, детально викладена у статті І.С. Романченка «Значення німецької літератури в розвитку українського письменства». Автор вибудовує теорію генетичної спорідненості української та німецької культур, починаючи від спільних рис «Слова о полку Ігоревім» із германським епосом, що мало на меті обґрунтування європейськості української літератури через її дистанціювання від російського впливу. У межах цієї концепції стверджувалося, що творчість Т. Шевченка, П. Куліша та М. Костомарова була детермінована ідеями Гете, Шиллера і Гердера, а постать Кобзаря трактується виключно як продукт західноєвропейської традиції. Особлива увага приділяється особі Івана Франка як перекладача «Фауста» та популяризатора німецького інтелектуального середовища, а через аналіз доробку Ольги Кобилянської та Лесі Українки просувається ідея німецького впливу на формування українського модерну та ідеї емансипації, зокрема через рецепцію ніцшеанства. На сторінках видання також згадувалися постаті Фрідріха Шиллера та Ріхарда Вагнера. Їхні імена використовувалися як символи німецького духу, що мали слугувати еталоном для нової української інтелігенції¹⁹.

Важливе місце у структурі видання звичайно належить постаті Адольфа Гітлера. Окрім візуальної репрезентації у формі портрета, збірник містить низку його цитат, що охоплюють ключові сфери нацистської пропаганди: від демагогічних закликів шанувати фізичну працю та соціальну рівність всередині народної спільноти до агресивних антисемітських випадів і тез про справжню незалежність континенту²⁰.

Особливу роль відіграє стаття К. Віммера «Архітектор Європи», приурочена до 54-річчя фюрера. У ній біографія Гітлера міфологізується та подається як шлях самобутнього генія, чия світоглядна еволюція від злиднів у Браунау до політичного панування зумовлена боротьбою з «міжнародним жидівством». Автор публікації намагається легітимізувати окупаційний режим, представляючи загарбницьку війну як визвольний похід, а самого Гітлера як архітектора нового геополітичного порядку, в якому Україні відведено роль підпорядкованого елемента в системі нової Європи. Така подача матеріалу мала на меті не лише зміцнення культу вождя, а й психологічну мобілізацію місцевого населення через нав'язування ілюзії причетності до розбудови «нового ладу»²¹.

Заключною частиною збірника є «Культурна хроніка», де зафіксовано події мистецького життя міста Ромни та регіону з листопада 1941 по червень 1943 рр.

¹⁹ Романченко І.С. Значення німецької літератури в розвитку українського письменства. *Ромен цвіте: збірка* / під керівництвом К. Віммера. Ромен: Філіал відділу пропаганди міста Ромен, 1943. С. 40–45.

²⁰ Гітлер А. [Цитати]. *Ромен цвіте: збірка* / під керівництвом К. Віммера. Ромен: Філіал відділу пропаганди міста Ромен, 1943. С. 55.

²¹ Віммер К. Архітектор Європи. *Ромен цвіте: збірка* / під керівництвом К. Віммера. Ромен: Філіал відділу пропаганди міста Ромен, 1943. С. 58–60.

У звітах про театральне життя повідомляється про діяльність театру ім. Леонтовича під керівництвом А. Воліківського та М. Богдановича. Репертуар установи базувався на українській класиці, зокрема постановках «Наталки Полтавки», «Запорожця за Дунаєм» і «Лісової пісні», що поєднувалися з виконанням німецьких народних пісень для підкреслення лояльності до окупантів. Інституційна розбудова регіону представлена відкриттям Роменського музею, художньої школи та міської бібліотеки. При цьому відновлення роботи останньої супроводжувалося вилученням радянської та єврейської літератури, що свідчить про системну цензуру та ідеологічну селекцію фондів²².

Хроніка також описує літературні вечори за участю поетів М. Чигирини і В. Ржевського, художні виставки молодих митців та проведення Шевченківських свят. Організація цих заходів безпосередньо Відділом пропаганди вказує на їхню маніпулятивну роль: використання національних культурних форм мало на меті заспокоєння населення та відвернення уваги від реалій окупаційного ладу²³.

Висновки. Отже, літературна збірка «Ромен цвіте» постала не просто як видавничий проєкт, а як складний інструмент ідеологічної індоктринації та легітимізації окупаційного режиму на Роменщині. Ключовою стратегією видання стала інструменталізація національної пам'яті: через ревізію шевченкіани та підкреслення генетичного зв'язку української культури з німецькою, окупаційна влада намагалася дистанціювати населення від російського впливу, інтегруючи його в ієрархічну систему нової Європи. Збірка яскраво фіксує явище інформаційного колабораціонізму, де зусилля місцевої еліти спрямовувалися на створення ілюзії мирного розквіту та культурної автономії під німецькою зверхністю, водночас приховуючи реалії терору за фасадом антибільшовицької риторики та міфологізації постаті Адольфа Гітлера. «Ромен цвіте» є важливим джерелом для вивчення механізмів тотального контролю над публічним простором окупованого регіону, в якому національні форми культури використовувалися виключно для легітимізації насадженого загарбниками ладу.

Перспективним для подальших досліджень за цією тематикою видається вивчення персоналій, причетних до випуску літературної збірки, та їхньої мотивації до участі в цьому видавничому проєкті.

REFERENCES

Handrabura, N. (2014). Ukrainomovna okupatsiina presa yak dzherelo z istorii natsystskoi ekspluatatsii naseleння Ukrainy (1941–1944 rr.) [The Ukrainian language occupation press as a source from history of Nazi exploitation of Ukrainian population (1941–1944)]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 38, 338–342 [in

²² [Без автора]. Культурна хроніка. *Ромен цвіте: збірка* / під керівництвом К. Віммера. Ромен: Філіал відділу пропаганди міста Ромен, 1943. С. 60–61.

²³ Ibid.

- Ukrainian].
- Hlushenok, N. (2024). Vysvitlennia natsystskoi polityky shchodo selianstva reikhskomisariatu «Ukraina» u periodychnykh vydanniakh periodu okupatsii (1941–1944 rr.) [Explanation of the Nazi policy regarding the peasantry of the Reichskommissariat «Ukraine» in periodicals of the occupation period (1941–1944)]. *Kulturolohichniy almanakh*, 3, 73–81. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.9> [in Ukrainian].
- Honcharenko, O., & Ivanenko, A. (2023). Reception of the Holodomor of 1932–1933 in the practice of the Nazi occupation regime in Ukraine as a means of forming the model of historical memory. *East European Historical Bulletin*, 27, 183–201. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281519> [in English].
- Horokh, M. (2021). Viddzerkalennia heopolitychnykh realii 1941–1943 rr. u politychnii karykaturi okupatsiinoi presy Chernihivskoi ta Sumskoi oblasti [The reflection of 1941–1943 geopolitical reality in the political cartoon of the occupational press in Chernihiv and Sumy region]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 14, 293–313 [in Ukrainian].
- Hridina, I., & Protsenko, Ye. (2018). Politychna karykatura na storinkakh okupatsiinoi presy Donbasu [Political caricatures in the occupation press of Donbas region]. *Novi storinky istorii Donbasu*, 27, 201–209 [in Ukrainian].
- Kazakov, H. (2024). Pytannia ukraïnskoi istorii ta kultury v okupatsiinii presi Zaporizkoi ta Dnipropetrovskoi obl. 1941–1943 rr. [The aspects of Ukrainian history and culture in the occupation press of Zaporizhzhia and Dnipropetrovsk oblasts. 1941–1943]. *Storinky istorii*, 58, 271–283. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.58.2024.309252> [in Ukrainian].
- Korol, V. (2011). Antyrosiiska propahanda i tema yevropeïskosti Ukraïny na storinkakh drukovanykh okupatsiinykh ZMI Sumshchyny (1941–1943 rr.) [Anti-Russian propaganda and the theme of Ukraine's Europeaness on the pages of the printed occupation media of Sumy region (1941–1943)]. *Suspilno-politychni protsesy na ukraïnskykh zemliakh: istoriia, problemy, perspektyvy: zb. mat. Vseukr. nauk.-prakt. konf., Sumy, 20 travnia 2011 r. / red. kol.: K.K. Vasyliiev, V.M. Vlasenko, A.V. Honcharenko ta in. Sumy: SumDU. Ch. 1, 85–90* [in Ukrainian].
- Nesterenko, V. (2021). Tema dii nimetskykh pidvodnykh chovniv v presi na okupovanykh terytoriiakh Ukraïny (na materialakh «Sumskoho visnyka» 1941–1943 rr.) [The theme of the German submarines' activities covered in the press on the occupied territories of Ukraine (based on the materials of «Sumy Herald» of 1941–1943)]. *Sumska starovyna*, 58, 48–68. DOI: <https://doi.org/10.21272/starovyna.2021.58.5> [in Ukrainian].
- Salata, O. (2020). Periodychni vydannia v systemi natsystskoi propahandy na okupovanykh terytoriiakh Ukraïny u 1941–1943 rokakh [Periodicals in the system of Nazi propaganda in occupied territories of Ukraine in 1941–1943]. *Kyïvski istorychni studii*, 2 (11), 116–125. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.2.16> [in Ukrainian].
- Stelnykovych, S. (2021). Zhytomyrska hazeta «Holos Volyni» v nimetskomu informatsiinomu prostori (zhovten 1941 – 1943 rr.) [Zhytomyr newspaper «The Voice of Volyn» in the German information space (October 1941 – 1943)]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, 9, 139–151. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112020> [in Ukrainian].
- Stelnykovych, S., & Zhukovskiy, O. (2023). The newspaper «Ovruchski Visti» in the Nazi information space (August–October 1943). *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, 12, 117–129. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112052> [in English].
- Tytarenko, D. (2023). Ukraina v konteksti ofitsiinoho propahandystskoho dyskursu periodu natsystskoi okupatsii [Ukraine in the context of official propaganda discourse during the

period of Nazi occupation]. *Ukraina Moderna*, 35, 18-48. DOI:
<https://doi.org/10.3138/ukrainamoderna.35.018> [in Ukrainian].

Отримано 10.05.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 20.05.2026

Прийнято до друку 27.05.2026

Submitted 10.05.2026

Received in revised form 20.05.2026

Accepted for publication 27.05.2026

HISTORIOGRAPHY OF THE SOVIET RESISTANCE MOVEMENT IN UKRAINE DURING THE SECOND WORLD WAR (1941-1944): THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE RESEARCH

Mykyta Kalaburza*

Abstract

The article provides a theoretical and methodological substantiation of the historiographical study of the Soviet Resistance Movement in Ukraine during the Second World War. The main conceptual approaches, principles, and methods of scientific analysis of historiographical sources are examined, and the specific features of applying modern methodological instruments to the study of the Soviet underground and partisan movement, as well as broader forms of popular resistance in the occupied territory of Ukraine, are determined. Particular attention is paid to the problem of the formation of historiographical concepts within the context of socio-political and ideological transformations of the twentieth and early twenty-first centuries, as well as to the influence of memory politics and ideological conjuncture on the development of the historical narrative.

The purpose of the study is to provide a theoretical and methodological substantiation of the historiographical investigation of the Soviet Resistance Movement in Ukraine during the Second World War, to determine the conceptual approaches, principles, and methods of historiographical source analysis, and to clarify the peculiarities of applying modern methodological instruments in the study of the Soviet underground and partisan movement, as well as broader forms of popular resistance in the occupied territory of Ukraine.

The scientific novelty of the article lies in the comprehensive theoretical and methodological interpretation of the historiography of the Soviet Resistance Movement in Ukraine as an independent field of historical knowledge. The study systematizes the principal methodological approaches to the investigation of the historiography of the Soviet underground and partisan movement, identifies the specific features of the formation of Soviet, Western, émigré, and contemporary Ukrainian historiographical traditions, and substantiates the necessity of a comprehensive analysis of historiographical sources taking into account the socio-political, ideological, and cultural factors of their emergence.

Conclusions. It has been demonstrated that the historiography of the Soviet Resistance Movement in Ukraine represents a complex multilevel process in the development of historical knowledge formed under the influence of political, ideological, and intellectual factors of the corresponding historical epoch. The comprehensive application of modern theoretical and methodological instruments makes it possible to conduct a holistic analysis of various historiographical traditions, identify patterns in the development of the historical narrative, and determine promising directions for further historiographical and concrete historical studies of the Soviet Resistance Movement in Ukraine during the Second World War.

Keywords: historiography, historical anthropology, historical writing, methodology, occupation, partisan movement, Soviet Resistance Movement, the Second World War, underground struggle, unarmed resistance, Ukraine, Ukrainian SSR

* Postgraduate Student of the Department of History, Admiral Makarov National University of Shipbuilding, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: nikitos1992511@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7965-8325>

ІСТОРІОГРАФІЯ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941–1944 РР.): ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ**Микита Калабурза*****Анотація**

У статті здійснено теоретико-методологічне обґрунтування історіографічного дослідження радянського руху Опору в Україні в роки Другої світової війни. Проаналізовано основні концептуальні підходи, принципи та методи наукового аналізу історіографічних джерел, а також визначено специфіку застосування сучасного методологічного інструментарію у вивченні радянського підпільно-партизанського руху та широких форм народного спротиву на окупованій території України. Особлива увага приділена проблемі формування історіографічних концепцій у контексті суспільно-політичних та ідеологічних трансформацій 20 – початку 21 ст., а також впливу політики пам'яті та ідеологічної кон'юнктури на розвиток історичного наративу.

Мета роботи полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні історіографічного дослідження радянського руху Опору в Україні в роки Другої світової війни, визначенні концептуальних підходів, принципів та методів аналізу історіографічних джерел, а також з'ясуванні особливостей застосування сучасного методологічного інструментарію при дослідженні радянського підпільно-партизанського руху та широких форм народного спротиву на окупованій території України.

Наукова новизна полягає у комплексному теоретико-методологічному осмисленні історіографії радянського руху Опору в Україні як самостійного напрямку історичного знання. У статті систематизовано основні методологічні підходи до вивчення історіографії радянського підпільно-партизанського руху, визначено специфіку формування радянської, західної, діаспорної та сучасної української історіографічних традицій, а також обґрунтовано необхідність комплексного аналізу історіографічних джерел з урахуванням суспільно-політичних, ідеологічних та культурних чинників їх виникнення.

Висновки. Доведено, що історіографія радянського руху Опору в Україні є складним багаторівневим процесом розвитку історичного знання, який формувалася під впливом політичних, ідеологічних та інтелектуальних чинників відповідної історичної епохи. Комплексне застосування сучасного теоретико-методологічного інструментарію дозволяє здійснювати цілісний аналіз різних історіографічних традицій, виявляти закономірності розвитку історичного наративу та визначати перспективні напрями подальших історіографічних і конкретно-історичних досліджень радянського руху Опору в Україні в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, історична антропологія, історіографія, історіописання, методологія, незброєний спротив, окупація, партизанський рух, підпільна боротьба, радянський рух Опору, Україна, УРСР

Цитування: Калабурза, М. (2026). Історіографія радянського руху опору в Україні в роки Другої світової війни (1941–1944 рр.): теоретико-методологічні засади дослідження. *Консенсус*, 2, 101–115. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-02/101-115>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/231>

* аспірант кафедри історії Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, м. Миколаїв, Україна. Е-mail: nikitos1999251@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7965-8325>

Постановка проблеми. Дослідження радянського руху Опору в Україні в роки Другої світової війни належить до числа найбільш складних, дискусійних та політизованих проблем вітчизняної історичної науки. Від моменту появи перших праць, присвячених діяльності радянських партизанів, підпільників і широких форм народного спротиву на окупованій території України, історіографія цієї проблеми формувалася під потужним впливом суспільно-політичної кон'юнктури, ідеологічних настанов, змін методологічних парадигм та трансформацій історичної свідомості. Саме тому вивчення не лише конкретно-історичних аспектів радянського руху Опору, але й історії наукового осмислення даної проблематики набуває особливої актуальності.

В сучасних умовах розвитку історичної науки спостерігається суттєве посилення уваги до проблемної історіографії як окремого напрямку історичного пізнання. Історіографічні дослідження дедалі більше виходять за межі простого бібліографічного опису або констатації наукових здобутків попередників і перетворюються на комплексний аналіз розвитку історичної думки, концептуальних моделей, теоретико-методологічних підходів, суспільно-політичних умов функціонування науки та впливу ідеологічних чинників на формування історичного знання. У цьому контексті історіографія радянського руху Опору в Україні виступає важливим об'єктом дослідження, оскільки саме ця тематика впродовж десятиліть перебувала в центрі радянської політики пам'яті та використовувалася як один із ключових елементів офіційного історичного наративу.

Особливість історіографії радянського руху Опору полягає також у тому, що вона формувалася в умовах жорсткого ідеологічного контролю радянської держави. Радянська історична наука тривалий час була змушена функціонувати в межах концепції «всенародної боротьби», що передбачала безумовне домінування комуністичної партії у всіх формах антинацистського спротиву. За таких умов значна частина досліджень носила апологетичний характер, а проблемні, суперечливі або малодосліджені аспекти діяльності підпілля і партизанського руху або замовчувалися, або висвітлювалися фрагментарно. Водночас навіть за умов значної ідеологізації радянська історіографія накопичила великий масив фактичного матеріалу, документальних свідчень, мемуарної літератури та конкретно-історичних досліджень, які потребують нового критичного осмислення.

Після здобуття Україною незалежності історіографічна ситуація суттєво змінилася. Відбулося розширення джерельної бази, активізувалося вивчення раніше закритих архівних матеріалів, з'явилися нові методологічні підходи, пов'язані з історичною антропологією, історією повсякденності, memory studies, усною історією та дослідженням політики пам'яті. Разом із тим значна частина сучасних досліджень зосереджувалася переважно на переоцінці ролі націоналістичного підпілля та діяльності ОУН і УПА, тоді як історіографія саме радянського руху Опору нерідко залишалася на периферії наукових зацікавлень або розглядалася фрагментарно. Це створило певний дисбаланс між накопиченням конкретно-історичних праць та рівнем їх комплексного історіографічного осмислення.

Актуальність дослідження посилюється також необхідністю критичного аналізу не лише радянської та сучасної української історіографії, але й праць західних, американських, діаспорних та зарубіжних дослідників, які формували альтернативні підходи до оцінки радянського підпільно-партизанського руху на території України. Порівняння різних історіографічних традицій дає змогу виявити особливості інтерпретації проблеми в різних суспільно-політичних та наукових середовищах, простежити еволюцію концептуальних підходів та визначити перспективні напрями подальших наукових пошуків.

Таким чином, необхідність комплексного історіографічного дослідження радянського руху Опору в Україні в роки Другої світової війни зумовлюється як значним науковим доробком з даної проблематики, так і потребою його сучасного теоретико-методологічного переосмислення. Це, у свою чергу, визначає важливе наукове та практичне значення дослідження для подальшого розвитку вітчизняної історичної науки, формування об'єктивного бачення подій воєнної доби та поглиблення сучасних історіографічних студій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика радянського руху Опору в Україні у роки Другої світової війни тривалий час перебуває у центрі уваги вітчизняної та зарубіжної історичної науки. Водночас найбільш активно досліджувались конкретно-історичні аспекти діяльності партизанських формувань, радянського підпілля, організаційних структур руху Опору, а також окремі регіональні особливості антинацистської боротьби. Значно меншою мірою предметом спеціального наукового аналізу ставала історіографія радянського руху Опору як самостійний напрям історичного знання, пов'язаний із вивченням еволюції наукових концепцій, методологічних підходів і суспільно-політичних чинників формування історичного наративу.

Теоретико-методологічні засади історіографічного дослідження ґрунтовно розроблені у працях Я. Калакури¹, який визначив основні принципи та методи сучасного історіографічного аналізу, а також окреслив місце проблемної історіографії в структурі історичної науки. Важливе значення для осмислення методології історіографічних досліджень мають праці О. Кіяна², присвячені антропологічному та гносеологічному вимірам історіографічного синтезу. Значний вплив на формування сучасних підходів до інтерпретації історіографічних джерел справили герменевтичні концепції М. Хайдеггера³ та Ф. Шляермахера⁴, а також дослідження Н. Харченко⁵, в яких розглядається проблема розуміння історичного тексту в контексті герменевтичного аналізу.

¹ Калакура Я.С. Методологія історіографічного дослідження. К.: ВПЦ «Київський університет», 2018. 319 с.

² Кіян О. Методологічні принципи історіографічного синтезу: антропологічний контекст і гносеологічні орієнтири. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки*. 2010. Вип. 13. С. 250–260.

³ Хайдеггер М. Буття і час. Харків: Фоліо, 2013. 503 с.

⁴ Шляермахер Ф. Герменевтика. Харків: Фоліо, 2014. 242 с.

⁵ Харченко Н.В. Проблема розуміння в контексті герменевтичного аналізу. *Вісник інституту розвитку дитини*. 2014. Вип. 32. Серія: Психологія. С. 158–165.

Серед узагальнюючих праць, присвячених історії України в роки Другої світової війни, важливе місце посідають наукові розвідки О.Лисенка⁶ та І.Патриляка⁷. У цих дослідженнях розкриваються основні тенденції розвитку воєнної історії, аналізуються дискусійні питання історіописання воєнної доби та окреслюються перспективи подальшого вивчення проблематики руху Опору.

Безпосередньо історіографічним аспектам радянського руху Опору присвячені праці М.Слободянюка⁸ та Д.Нефьодова⁹. У роботах зазначених дослідників здійснено аналіз основних етапів розвитку історіографії руху Опору, розглянуто особливості радянської, діаспорної, західної та сучасної української історіографічних традицій, а також охарактеризовано вплив суспільно-політичної кон'юнктури на формування наукових концепцій. Окремі аспекти радянського історіописання воєнної доби висвітлені у працях В.Стецкевича¹⁰, який приділив увагу теоретичному осмисленню історії Другої світової війни та специфіці радянської історіографічної моделі.

Разом із тим аналіз сучасної наукової літератури свідчить про відсутність комплексного дослідження, спеціально присвяченого теоретико-методологічним засадам історіографії саме радянського руху Опору в Україні. Недостатньо дослідженими залишаються питання трансформації концептуальних підходів до висвітлення радянського підпілля та партизанського руху, впливу ідеологічних чинників на формування історичного наративу, а також місця радянського руху Опору в сучасному історичному дискурсі. Це зумовлює необхідність подальшого комплексного історіографічного аналізу проблеми з урахуванням сучасних методологічних підходів та розширення джерельної бази дослідження.

Мета статті полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні історіографічного дослідження радянського руху Опору в Україні в роки Другої світової війни, визначенні концептуальних підходів, принципів та методів наукового аналізу історіографічних джерел, а також з'ясуванні специфіки застосування сучасного методологічного інструментарію у вивченні радянського підпільно-партизанського руху та широких форм народного спротиву на окупованій території України.

⁶ Лисенко О.Є. Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у 2 кн. Київ: Наукова думка, 2011.

⁷ Патриляк І.К. Між двома проваллями: Україна в роки Другої світової війни. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 4–24.

⁸ Слободянюк М.А. Історія радянського руху Опору в Україні: сучасний стан наукової розробки проблеми. *Сторінки воєнної історії України*. 2010. Вип. 13. С. 245–258; Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми: монографія. Дніпро: Герда, 2017. 460 с.

⁹ Нефьодов Д.В. Історіографія руху Опору в Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.). Миколаїв, 2013. 238 с.; Радянський рух Опору на Півдні Української РСР в радянському історіописанні 1970–х – першої половини 1980–х рр. *Літопис Волині*. 2026. № 34. С. 96–104.

¹⁰ Стецкевич В.В. Історія України в роки війни 1941–1945 рр.: теоретичний контекст осмислення (деякі аспекти проблеми). *Сторінки воєнної історії України*. 2002. Вип. 6. С. 25–31; Радянська історіографія Другої світової війни. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 2. С. 5–42.

Виклад основного матеріалу. Визначення теоретичних та методологічних основ історіографічного дослідження радянського руху Опору в Україні під час Другої світової війни вимагає, перш за все, чіткого розуміння специфіки самої історії як самостійної дисципліни. На нашу думку, принципово не ототожнювати історію зі спорідненими дисциплінами та галузями гуманітарних наук, такими як історія соціально-політичної думки, історія ідеології, історія філософських концепцій чи природничі науки, оскільки, хоча вони також досліджують розвиток науки, вони мають різну тематику, різні завдання та різні методи дослідження.

Не менш важливим є розмежування між історією та бібліографією. Поширеною помилкою в історіографічних дослідженнях залишається спроба звести аналіз розвитку історії до формального переліку праць, короткого опису публікацій або зазначення дат їх публікації. Бібліографічні реєстри, каталоги та довідники, безсумнівно, є важливими інструментами для наукової роботи істориків, оскільки вони сприяють систематизації наукових знань та полегшують пошук необхідного матеріалу. Водночас самі історичні дослідження є набагато всебічнішими та не обмежуються простим описом доступної літератури. Заміна концептуального історичного аналізу лише оглядом літератури позбавляє дослідження його наукової глибини та перешкоджає відстеженню закономірностей розвитку історичної думки.

Історичний аналіз охоплює всебічне вивчення низки взаємопов'язаних компонентів. До них належать особистість автора, соціально-політичні умови створення твору, використані методологічні інструменти, джерельний матеріал та концептуальні основи відповідного історичного дослідження. Тільки поєднання цих факторів дозволяє зрозуміти не лише зміст історичної праці, але й причини появи конкретних наукових підходів до зображення радянського руху Опору.

Особливе значення в історіографічному аналізі має вивчення власної особистості дослідника. Кожна історична праця виникає не ізольовано від суспільства, а за певних політичних, ідеологічних та інтелектуальних умов. Тому історіограф цікавить не лише зміст дослідження, але й те, чому автор дійшов цих висновків, які фактори вплинули на розвиток його поглядів, а також які соціальні та наукові обставини сформували створення відповідного твору. Для історіографічного дослідження недостатньо задокументувати публікацію книги чи статті. Набагато важливіше визначити причини його появи, його значення для розвитку історичної науки та його зв'язок із соціально-політичною ситуацією відповідного історичного періоду.

У випадку історії радянського руху Опору цей підхід набуває особливої актуальності, оскільки значна частина досліджень радянського періоду проводилася під суворим ідеологічним контролем. Партизанський рух, підпільна діяльність та опір нацистам тривалий час залишалися частиною офіційної радянської історіографії, що суттєво формувало цю галузь. У багатьох випадках вибір тем, інтерпретація подій, оцінка діяльності окремих бійців Опору чи навіть доступ до архівних матеріалів залежали від позиції партійних та державних структур і панівної

ідеологічної позиції. Тому дослідження історіографії радянського руху Опору неможливе без врахування механізмів впливу влади на розвиток історичної науки.

Водночас розвиток історичної науки визначався не лише політичними факторами. Важливу роль також відігравали стан історичних знань, якість джерельного матеріалу, наявність архівів, розвиток суміжних історичних дисциплін та існування усталених наукових концепцій. Навіть за умов сильної ідеологізації історична наука зберігала певний рівень внутрішньої автономії. Це проявилось в постійному накопиченні фактичного матеріалу, вдосконаленні методів дослідження та появі нових напрямків в історичному аналізі. Отже, теми конкретних історичних праць визначалися не лише соціально-політичною ситуацією, а й їхньою науковою актуальністю та наявністю спірних або недостатньо досліджених аспектів предмета.

Не менш важливим елементом історіографічного аналізу є вивчення організації історичної науки. Для історика важливі не лише тексти історичних праць, а й основи академічного середовища: діяльність академічних установ, підготовка науковців, доступ до архівів, можливості публікацій, стан наукових журналів та механізми поширення історичних знань. Через ці елементи суспільство та держава здійснюють прямий чи опосередкований вплив на розвиток історичної науки та формування історичного наративу.

Невід'ємною частиною історіографічного аналізу є вивчення джерельного матеріалу, що використовується в конкретних історичних працях про радянський рух Опору в Україні. Історики повинні визначити першоджерела, на яких базується дослідження, репрезентативність документальних свідчень та як стан розвитку джерелознавства та інших спеціалізованих історичних дисциплін вплинув на історіографічні висновки. Це включає не лише перелік архівних матеріалів чи опублікованих документів, але й вивчення методології, що використовувалася для їх обробки, ступеня аналізу джерел, а також можливості перевірки їхньої достовірності та визначення рівня їхньої автентичності.

Це питання має особливе значення для історіографії радянського руху Опору, оскільки значна частина джерельного матеріалу протягом значного періоду перебувала під контролем державних та партійних органів. Доступ дослідників до архівних матеріалів значно відрізнявся в різні історичні періоди, що безпосередньо впливало на наукові висновки та концептуальні підходи. За радянських умов доступ до більшості документів був обмежений, а деякі джерела вибірково використовувалися для задоволення ідеологічних потреб офіційної історіографії. Тому історіографічний аналіз повинен враховувати не лише використання конкретних джерел, але й здатність дослідників працювати з ними в певний історичний період.

Центральним елементом будь-якого історіографічного дослідження є аналіз концепції історії як системи поглядів на певне історичне явище чи процес. Ця концепція визначає логіку інтерпретації історичних фактів, їхню ієрархію, причинно-наслідкові зв'язки та загальні підходи до оцінки минулих подій. У деяких

випадках концептуальні основи конкретної історичної праці сформульовані чітко та повністю. В інших випадках концепція існує в прихованій формі та може бути простежена лише через окремі оцінки, висновки, термінологію та методи інтерпретації історичних подій. За цих умов історіографічний аналіз вимагає не лише вивчення окремої праці, а й всебічного ознайомлення з усім науковим доробком автора або навіть певною школою історіографії.

Відмінною рисою історіографії радянського руху Опору є те, що одні й ті ж історичні факти в різні епохи лягли в основу розвитку різних, часом навіть суперечливих, концепцій. Радянська історіографія традиційно виходила з концепції «національної боротьби» та вирішальної ролі Комуністичної партії в координації опору нацистам. На противагу цьому, деякі західні дослідники та представники діаспори розглядали радянський підпільний партизанський рух переважно крізь призму радянської політичної історії, механізмів радянської влади та ідеологічного протистояння часів холодної війни. Сучасна українська історіографія, навпаки, характеризується значно ширшим спектром методологічних підходів, прагненням до критичного аналізу існуючих наукових моделей та спробою всебічного аналізу різних форм радянського Опору на окупованій території України.

Історія виникнення, розвитку, взаємодії та трансформації історичних концепцій, таким чином, становить основу історичної науки. Аналізуючи концептуальні моделі, історична наука дозволяє не лише простежити розвиток наукових знань про радянський рух Опору, але й зміну методологічних парадигм, суспільних вимог та політичних контекстів, у яких діяла історична наука.

Сучасна історична наука все більше орієнтується на дослідницьку антропологію, яка зосереджується на окремій людині, її світогляді, мотивації, інтелектуальній орієнтації та специфічних характеристиках сприйняття історичної реальності. У контексті історіографічного вивчення радянського руху Опору такий підхід має особливе значення, оскільки дозволяє розглядати істориків не лише як авторів творів, а й як безпосередніх учасників інтелектуального, політичного та ідеологічного ландшафту свого часу. Тому концептуальна модель нашого дослідження передусім базується на принципах історіографічної антропології, яка включає всебічний розгляд особистісного фактору у формуванні історичних концепцій та інтерпретацій радянського руху Опору.

У цих рамках неупередженість, сцієнтизм та культурологічний підхід набувають особливого значення як складові сучасного теоретичного та методологічного інструментарію в історіографічних дослідженнях. Перш за все, важливо, щоб дослідники зберігали максимально можливу дистанцію від політичних та ідеологічних впливів. Для історіографії радянського руху Опору ця проблема має фундаментальне значення, оскільки ця тема була однією з найбільш ідеологічно заряджених галузей радянської історіографії протягом десятиліть.

Як добре відомо, радянська історіографія базувалася на принципі партійності, який визначав не лише оцінку історичних подій, а й саму структуру наукових

досліджень. В умовах жорсткої ідеологічної системи значна частина досліджень проводилася в рамках заздалегідь визначених шаблонів мислення. Це впливало на вибір джерел, інтерпретацію фактів, оцінку діяльності руху Опору та формування загального історичного наративу. В результаті історична наука часто втрачала свою властиву здатність до критичного аналізу, а окремі історичні праці ставали частиною офіційної державної ідеології.

Водночас історичний аналіз повинен враховувати, що такі явища не були унікальними для радянської науки. У контексті глобального ідеологічного протистояння часів «холодної війни» політичний фактор також суттєво вплинув на розвиток західних досліджень радянської історії. Антикомуністичні настрої, які формували соціально-політичне життя США та Західної Європи в середині 20 ст., часто впливали на науковий дискурс щодо радянського руху Опору та призводили до політизованого сприйняття радянської проблематики. Тому одним із найважливіших методологічних принципів, що керують нашим дослідженням, є неупередженість. Це передбачає прагнення до максимально об'єктивного та неупередженого аналізу різних історіографічних традицій, незалежно від їхнього політичного чи ідеологічного походження.

Не менш важливим компонентом теоретико-методологічної моделі дослідження є культурологічний підхід. Це дозволяє розглядати історіографію не лише як збірку наукових праць, а й як невід'ємну частину інтелектуальної культури певного історичного періоду. У цьому контексті історіографічне джерело розуміється не лише як відображення професійного рівня автора, а й ширшого культурного, соціального та ідеологічного контексту, в якому діяла історична наука. Тому аналіз історіографії радянського руху Опору неможливий без урахування специфіки політики пам'яті, трансформації суспільної свідомості та зміни підходів до розуміння подій Другої світової війни в різні історичні періоди.

Герменевтика відіграє тут вирішальну роль, дозволяючи нам розглядати історичний текст як результат складної взаємодії між автором, історичним періодом та академічним середовищем. Герменевтичний аналіз дозволяє виявити приховані смисли, концептуальні акценти та ідеологічні позиції, що вплинули на розвиток конкретних історичних інтерпретацій радянського руху Опору.

Третім важливим методологічним орієнтиром є сцієнтизм, який передбачає критичне ставлення до існуючих моделей історичного знання та необхідність постійного переоцінювання методів, що використовуються для інтерпретації історичних фактів. За сучасних умов історичний сцієнтизм пропонує можливість всебічної переоцінки існуючих наукових знань, звільнення від застарілих догматичних рамок та розвитку більш об'єктивного погляду на історію радянського руху Опору в Україні.

Культурологічний підхід займає вирішальне місце в структурі теоретичного та методологічного інструментарію нашого дослідження. Його значення полягає в тому, що історіографію не можна розуміти лише як механічне накопичення виданих праць.

Історичне дослідження – це, перш за все, форма наукової рефлексії над розвитком історичної думки, специфічними особливостями інтерпретації історичних подій та еволюцією концептуальних моделей у певну історичну епоху.

У цьому контексті герменевтика, як один з провідних методологічних підходів у сучасному історичному аналізі, набуває особливого значення для нашого дослідження. Герменевтичний підхід дозволяє розглядати історичне джерело не ізольовано, а в ширшому контексті соціально-політичних, культурних та інтелектуальних процесів, що формували умови його створення. Історичний аналіз у цьому випадку постає як своєрідний рух, заснований на принципі «герменевтичного кола»: розуміння певного тексту досягається через розуміння історичної епохи, а специфічні характеристики самої епохи, у свою чергу, розкриваються через аналіз конкретних історичних джерел.

З одного боку, працю історика неможливо повноцінно оцінити без урахування соціально-політичних та ідеологічних умов її створення. Це особливо помітно в дослідженнях радянського руху Опору, який протягом тривалого часу перебував під прямим впливом державної ідеології, офіційної політики пам'яті та домінуючих концепцій радянської історіографії. З іншого боку, одне історичне джерело відображає не лише індивідуальні погляди чи професійний рівень автора, але й загальний стан розвитку історичної науки, пануючі методологічні підходи та специфічні характеристики академічного середовища певного історичного періоду.

Таким чином, герменевтика дозволяє розглядати історичний текст одночасно як результат особистого сприйняття автором історичної реальності та як продукт конкретного історичного періоду. Це дає змогу точніше досягнути механізми виникнення історичних концепцій щодо радянського руху Опору, виявити вплив ідеологічних факторів на інтерпретацію подій Другої світової війни та зрозуміти логіку розвитку різних історичних традицій.

Ще одним важливим компонентом теоретико-методологічної моделі нашого дослідження є сциєнтистський підхід. З огляду на сучасний розвиток історичної науки, цей підхід набуває значного значення, оскільки історіографічний сциєнтизм передбачає критичний аналіз попереднього дослідницького досвіду, аналітичних методів та моделей інтерпретації історичних знань. Такий підхід уникає механічного відтворення усталених концепцій та сприяє більш об'єктивному аналізу історіографії радянського руху Опору в Україні. Крім того, сциєнтизм звертає увагу дослідників на необхідність постійної адаптації методологічних інструментів до сучасного стану розвитку історичної науки та суміжних гуманітарних дисциплін.

Наступний рівень теоретико-методологічного інструментарію в нашому дослідженні складається з фундаментальних принципів історичної науки. Центральне значення мають принципи історизму, наукової об'єктивності, систематичності, повноти та безперервності. Їх комплексне застосування дозволяє провести цілісний та неупереджений аналіз історіографії радянського руху Опору в Україні під час Другої світової війни.

Фундаментальним принципом усіх історико-історіографічних досліджень традиційно є історизм. Його застосування передбачає вивчення історичних явищ, процесів та концепцій у контексті конкретної історичної епохи з урахуванням особливостей соціально-політичного, інтелектуального та культурного розвитку цього періоду. У рамках історіографічного аналізу історизм дозволяє простежити розвиток наукових підходів до репрезентації радянського руху Опору, виявити зміни в інтерпретації діяльності підпілля та партизанського руху, а також визначити специфічні характеристики виникнення різних історіографічних традицій. Цей принцип має особливе значення при оцінці радянської історіографії, оскільки дозволяє аналізувати її не з точки зору сучасних уявлень, а крізь призму умов та методологічних обмежень свого часу.

Не менш важливим для нашого дослідження є принцип наукової об'єктивності. Це передбачає прагнення до максимально неупередженого аналізу історичних джерел, незалежно від їхньої ідеологічної чи політичної спрямованості. Водночас об'єктивність не означає ігнорування соціально-політичної ситуації, в якій діяла історична наука. Навпаки, об'єктивний історичний аналіз вимагає врахування впливу політичних, ідеологічних та культурних факторів на формування історичних концепцій та наукових оцінок. Тому під час вивчення історіографії радянського руху Опору особлива увага приділяється визначенню взаємозв'язку між соціально-політичною ситуацією певного історичного періоду та характером його історичного представлення.

Принцип системного аналізу зумовив необхідність комплексного підходу до аналізу історіографії радянського руху Опору. Застосування цього підходу передбачає розгляд історіографічного процесу як цілісної, багатопланової системи, що охоплює різні історіографічні школи, наукові традиції, концептуальні моделі та методологічні підходи. У нашому дослідженні це означає розгляд радянської, західної, діаспорної та сучасної української історіографії, а також включення робіт суміжних гуманітарних дисциплін – політології, соціології, культурології, досліджень пам'яті та інших галузей сучасної гуманітарної науки. Такий системний підхід дозволяє нам простежити взаємодію різних історіографічних традицій та виявити закономірності в розвитку історичних знань про радянський рух Опору в Україні.

Тісно пов'язаний з принципом систематичності, принцип всебічності звертає увагу дослідника на необхідність якомога повнішого розгляду різноманітних, навіть суперечливих, історичних інтерпретацій та ціннісних суджень. Історіографія радянського руху Опору виникла в різноманітних політичних, національних та ідеологічних контекстах, що природно призвело до появи безлічі суперечливих концепцій та підходів. Тому побудова цілісної історіографічної картини можлива лише завдяки всебічному аналізу всього спектру наукових позицій – від радянських апологетичних моделей до критичного взаємодії із західною та сучасною українською історіографією.

Важливим елементом цілісної методологічної дослідницької основи є принцип

наступності або спадкоємності. Його застосування забезпечує усвідомлення необхідності критичного, але уважного вивчення попереднього історіографічного досвіду. Навіть у випадках очевидної ідеологічної упередженості в межах окремих історіографічних шкіл чи концепцій, їх повне ігнорування є методологічно необґрунтованим. Аналіз як наукових досягнень, так і концептуальних недоліків попередніх етапів історіографії дозволяє виявити раніше недостатньо досліджені аспекти проблеми, визначити перспективні напрямки подальших наукових досліджень та забезпечити подальший розвиток конкретних історичних досліджень радянського руху Опору в Україні.

Третій рівень теоретико-методологічного інструментарію в нашому дослідженні складають методи історіографічного аналізу. Це система прикладних дослідницьких інструментів, використання яких забезпечує отримання нових наукових знань та всебічне розуміння розвитку історіографії радянського руху Опору в Україні під час Другої світової війни.

Специфіка самого історіографічного дослідження, на відміну від конкретної історичної роботи, полягає в поєднанні кількох методологічних рівнів, перший з яких має філософський характер. На цьому рівні застосовувалися методи аналізу та синтезу. Аналітичний метод дозволив розбити весь історіографічний процес на окремі його складові, визначивши основні історіографічні традиції, концептуальні напрямки та специфічні особливості їх розвитку. У рамках цього дослідження історіографія радянського руху Опору умовно поділена на радянську, західну, діаспорну та сучасну українську традиції, кожна з яких має свої методологічні орієнтири, джерельні бази та відмінні риси в інтерпретації подій воєнного часу.

Специфіка самого історіографічного дослідження, на відміну від конкретно-історичної роботи, полягає в поєднанні кількох методологічних рівнів, перший з яких має філософський характер. Застосування аналітичного методу дозволило визначити основні тенденції розвитку історіографії радянського руху Опору, простежити еволюцію наукових підходів, виявити вплив соціально-політичних факторів на формування історичних концепцій та встановити зв'язок між ідеологічною ситуацією певного історичного періоду та характером конкретно-історичних досліджень. Особлива увага приділялася дослідженню джерельної бази, специфічним особливостям використання архівних матеріалів, ролі мемуарів та впливу політики пам'яті на формування історичного наративу.

Метод синтезу, у свою чергу, дозволив пов'язати окремі історіографічні факти, концепції та інтерпретації в цілісну систему знань про розвиток історіографії радянського руху Опору. Завдяки цьому синтезу вдалося отримати цілісну картину специфічних особливостей розвитку історичної науки в різні епохи, взаємодії різних історіографічних шкіл та зміни підходів до дослідження радянського підпілля та партизанського руху.

Наступний рівень методологічного інструментарію складають загальнонаукові методи дослідження. Метод класифікації та типології має велике значення для цієї

роботи, оскільки дозволив систематизувати велику кількість історіографічних джерел та визначити тематичні центри дослідження радянського руху Опору. Завдяки цьому методу вдалося структурувати конкретні історичні праці відповідно до проблемних тем, визначити дослідницькі пріоритети різних історіографічних шкіл та з'ясувати особливості їхніх концептуальних підходів.

Абстракція та ідеалізація також відіграють важливу роль в історіографічному аналізі. Їх застосування дозволяє дослідникам свідомо відійти від індивідуальних характеристик конкретних дослідників, щоб визначити їхню приналежність до певних історіографічних рухів, шкіл думки чи концептуальних моделей. У контексті дослідження радянського руху Опору це дозволяє чіткіше простежити закономірності розвитку історіографії, виявити типові риси окремих історіографічних традицій та висвітлити недостатньо досліджені аспекти теми.

Спеціально-історичні методи дослідження займають особливе місце в методологічному інструментарії. Зокрема, історико-генетичний метод служить для вивчення виникнення та розвитку історіографічних концепцій радянського руху Опору та визначення причин їх виникнення та трансформації в різні історичні періоди. Цей метод дозволяє дослідникам простежити розвиток історичних перспектив від радянської концепції «національної боротьби» до сучасних підходів, заснованих на принципах критичного аналізу та методологічного плюралізму.

Хронологічний метод дозволив хронологічно розглянути розвиток історіографії радянського руху Опору, виявити основні фази його зародження та визначити характерні риси кожного історіографічного періоду. Водночас проблемно-хронологічний метод надав можливість виділення окремих тематичних блоків у рамках загальної проблеми, що сприяло більш глибокому аналізу окремих аспектів історіографії підпільного та партизанського рухів.

Застосування біографічного методу дозволило персоніфікувати окремі напрямки історіографії та простежити внесок окремих дослідників у вивчення радянського руху Опору. Крім того, цей метод дозволив виявити зміни в поглядах окремих істориків під впливом соціально-політичних трансформацій, змінених методологічних орієнтирів та розширення джерельної бази досліджень.

Метод періодизації має велике значення для нашого дослідження, оскільки дозволив визначити основні фази розвитку історіографії радянського руху Опору та простежити вплив політичних, ідеологічних та інтелектуальних змін на історичний наратив. Це дозволило виявити метаморфози у зображенні діяльності радянського підпілля та партизанського руху в різні історичні періоди.

Ретроспективний аналіз надав можливість оцінити наукові досягнення попередніх етапів історіографії, тоді як перспективний аналіз виявив найбільш актуальні та раніше малодосліджені напрямки подальших історіографічних та конкретно-історичних досліджень радянського руху Опору в Україні.

Застосування контент-аналізу, який передбачає виявлення, систематизацію та аналіз найчастіших змістовних структур, концепцій та оціночних ознак у широкому

спектрі історіографічних джерел, також сприяло підвищенню об'єктивності дослідження. Застосовуючи цей метод, вдалося простежити особливості виникнення історичного дискурсу про радянський рух Опору, виявити домінуючі концептуальні моделі та визначити специфічні особливості його розвитку в різних історіографічних традиціях.

Висновки. Теоретична та методологічна основа історіографічного дослідження радянського руху Опору в Україні під час Другої світової війни дозволяє розглядати історіографію не як механічну колекцію наукових праць, а як складний процес історичного формування, що перебуває під впливом соціально-політичних, ідеологічних та інтелектуальних факторів відповідної епохи. Антропологічний підхід дозволив зосередитися на ролі історика як носія певних світоглядів та методологічних позицій, а також на його місці в певному академічному середовищі, тоді як принцип неупередженості забезпечив максимально нейтральний аналіз різноманітних історіографічних традицій.

Застосування герменевтичного та культурологічного підходів допомогло зрозуміти історіографічне джерело не лише як сховище інформації про минуле, а й як відображення стану розвитку історичної науки, специфічних характеристик політики пам'яті та суспільної свідомості певної епохи. Водночас науковий підхід дозволив критично розглянути попередній історіографічний досвід і запобіг простому відтворенню усталених моделей мислення.

Використання герменевтичних та культурологічних підходів сприяло розумінню історіографічного джерела не лише як носія інформації про минуле, а й як відображення стану розвитку історичної науки, специфіки політики пам'яті та суспільної свідомості певної епохи. Комплексне застосування принципів історизму, наукової об'єктивності, систематичності, повноти та безперервності заклало основу для цілісного аналізу розвитку історіографії радянського руху Опору в Україні. Цей аналіз враховував специфічні характеристики радянської, західної, діаспорної та сучасної української історичної традицій, а також досліджував вплив політичних та ідеологічних факторів на формування історичного наративу.

Використані методологічні інструменти, включаючи аналітичні методи, процедури синтезу, класифікацію, типологію, абстракцію, історико-генетичні, проблемно-хронологічні та біографічні методи, періодизацію, ретроспективу та контент-аналіз, дозволили всебічно дослідити процес розвитку історіографії радянського руху Опору, простежити еволюцію концептуальних підходів до зображення підпільної боротьби партизанів та визначити перспективні напрямки для подальших історіографічних та історичних досліджень з цієї теми.

REFERENCES

- Kalakura, Ya. (2016). *Metodolohiia istoriografichnoho doslidzhennia: naukovo-metodychni posibnyk*. Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet». 319 p. [in Ukrainian].
- Kiian, O. (2010). *Metodolohichni pryntsypy istoriografichnoho syntezu: antropolohichni kontekst i hnoseolohichni oriientyry* [Methodological principles of historiographical synthesis: hno-

- anthropological context and epistemological orientations]. *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Serii: Istorychni nauky*, 13, 250–260 [in Ukrainian].
- Lysenko, O. (2011). *Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z 21 stolittia. Istorychni narysy [Ukraine in the Second World War: a view from the 21 century. Historical essays] (Vols. 1–2)*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Nefodov, D. (2013). *Istoriografiia rukhu Oporu v Pivdennii Ukraini v roky Velykoi Vitchyznianoi viiny (1941–1944) [Historiography of the Resistance Movement in Southern Ukraine during the Great Patriotic War (1941–1944)]*. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Nefodov, D. (2026). *Radianskyi rukh Oporu na Pivdni Ukrainskoi RSR v radianskomu istoriopysanni 1970–kh – pershoi polovyny 1980–kh rr. [The Soviet Resistance Movement in the South of the Ukrainian SSR in Soviet historiography of the 1970s – first half of the 1980s]*. *Litopys Volyni*, 34, 96–104 [in Ukrainian].
- Patryliak, I. (2016). *Mizh dvoma provalliamy: Ukraina v roky Druhoi svitovoi viiny [Between two abysses: Ukraine during the Second World War]*. *Problemy vsesvitnoi istorii*, 1, 4–24 [in Ukrainian].
- Slobodianiuk, M. (2017). *Antyfasystskyi rukh Oporu v Ukraini (1939–1944 rr.): istoriografiia problemy [Anti-fascist Resistance Movement in Ukraine (1939–1944): historiography of the problem]*. Dnipro: Herda, 460 p. [in Ukrainian].
- Slobodianiuk, M. (2010). *Istoriia radianskoho rukhu Oporu v Ukraini: suchasnyi stan naukovoї rozrobky problemy [History of the Soviet Resistance Movement in Ukraine: the current state of scientific development of the problem]*. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 13, 245–258 [in Ukrainian].
- Stetskevych, V. (2002). *Istoriia Ukrainy v roky viiny 1941–1945 rr.: teoretychnyi kontekst osmyslennia (deiaki aspekty problemy) [History of Ukraine during the war of 1941–1945: theoretical context of comprehension (some aspects of the problem)]*. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 6, 25–31 [in Ukrainian].
- Stetskevych, V. (2011). *Radianska istoriografiia Druhoi svitovoi viiny [Soviet historiography of the Second World War]*. In *Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia [Ukraine in the Second World War: a view from the XXI century] (Book 2, pp. 5–42)*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kharchenko, N. (2014). *Problema rozuminnia v konteksti hermenevtychnoho analizu [The problem of understanding in the context of hermeneutic analysis]*. *Visnyk instytutu rozvytku dytyny. Serii: Psykholohiia*, 32, 158–165 [in Ukrainian].
- Khaidehher, M. (2013). *Buttia i chas [Being and Time]*. Kharkiv: Folio, 503 p. [in Ukrainian].
- Shliaiermakher, F. (2014). *Hermenevtyka [Hermeneutics]*. Kharkiv: Folio, 242 p. [in Ukrainian].

Отримано 16.05.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 24.05.2026

Прийнято до друку 27.05.2026

Submitted 16.05.2026

Received in revised form 24.05.2026

Accepted for publication 27.05.2026

Всесвітня історія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-02/116-131>

УДК (UDC) 327.39 : 061.1ЄС (497)

EVOLUTION OF THE EUROPEAN UNION'S CONDITIONALITY POLICY TOWARD THE WESTERN BALKAN

Olena Chumachenko*

Abstract

The article examines the formation and evolution of the European Union's conditionality policy towards the Western Balkans from the 1990s to the 2020s. **The purpose** of the study is to analyse the main stages in the development of EU conditionality, identify its implementation mechanisms, and assess its impact on European integration processes in the Western Balkans.

The research methodology is based on the principles of historicism, scientific objectivity, systematicity, and comprehensiveness. The study employs historical-genetic, problem-chronological, comparative, and systemic methods, as well as the analysis of EU legal acts and policy documents.

The scientific novelty of the article lies in the comprehensive examination of the transformation of EU conditionality from an instrument of post-conflict stabilization into one of the key mechanisms for ensuring regional security and strengthening the European Union's geopolitical influence under contemporary international challenges.

Conclusions. The study demonstrates that the origins of EU conditionality can be traced to the Copenhagen criteria of 1993, while its systematic application to the Western Balkans began with the launch of the Stabilisation and Association Process in 1999. It is established that, alongside the traditional accession criteria, the countries of the region were required to fulfil additional conditions related to post-conflict reconciliation, cooperation with international judicial institutions, regional cooperation, and the normalization of bilateral relations. The article analyses the impact of the 2003 Thessaloniki Summit, the introduction of the "fundamentals first" principle, the revised enlargement methodology of 2020, and contemporary geopolitical developments on the evolution of EU enlargement policy. It is argued that since the outbreak of Russia's full-scale invasion of Ukraine, conditionality has increasingly become linked to security objectives, the strengthening of the EU's strategic autonomy, and the containment of external influence. The article concludes that conditionality remains one of the most effective instruments for the democratic transformation of candidate countries and an important factor in shaping a new European security order.

Keywords: conditionality policy, European Union, Western Balkans, EU enlargement, European integration, Stabilisation and Association Process, democratic reforms, security

* Candidate of Historical Sciences (PhD in History), Associate Professor, Head of the Department of History, Law and Teaching Methods, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine.
E-mail: chumachenko@gnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6889-5221>

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ УМОВНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ЗАХІДНИХ БАЛКАН

Олена Чумаченко*

Анотація

У статті досліджено процес формування та еволюції політики умовності Європейського Союзу щодо держав Західних Балкан упродовж 1990-х – 2020-х рр. **Метою статті** є аналіз основних етапів розвитку політики умовності ЄС, визначення механізмів її реалізації та оцінка впливу на євроінтеграційні процеси в регіоні Західних Балкан.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, науковості, системності та об'єктивності. У роботі використано історико-генетичний, проблемно-хронологічний, порівняльний та системний методи, а також метод аналізу нормативно-правових актів і документів Європейського Союзу.

Наукова новизна статті полягає у комплексному дослідженні трансформації політики умовності ЄС щодо Західних Балкан від інструменту післяконфліктної стабілізації до одного з ключових механізмів забезпечення регіональної безпеки та геополітичного впливу ЄС в умовах сучасних міжнародних викликів.

Висновки. Встановлено, що формування політики умовності ЄС бере початок із Копенгагенських критеріїв 1993 р., а її практичне застосування щодо Західних Балкан набуло системного характеру після створення Процесу стабілізації та асоціації у 1999 р. З'ясовано, що поряд із традиційними критеріями членства до держав регіону висувалися додаткові вимоги, пов'язані з післяконфліктним врегулюванням, співпрацею з міжнародними судовими інституціями, розвитком регіонального співробітництва та нормалізацією міждержавних відносин. Проаналізовано вплив Салонікського саміту 2003 р., запровадження принципу «насамперед фундаментальні реформи», оновленої методології переговорного процесу 2020 р. та сучасних геополітичних чинників на еволюцію політики розширення. Визначено, що після початку повномасштабної російсько-української війни політика умовності дедалі більше поєднується із завданнями забезпечення безпеки, зміцнення стратегічної автономії ЄС та протидії зовнішньому впливу. Зроблено висновок, що політика умовності залишається одним із найефективніших інструментів демократичної трансформації держав-кандидатів та важливим чинником формування нового безпекового порядку в Європі.

Ключові слова: політика умовності, Європейський Союз, Західні Балкани, розширення ЄС, європейська інтеграція, Процес стабілізації та асоціації, демократичні реформи, безпека

Цитування: Чумаченко, О. (2026). Еволюція політики умовності Європейського Союзу щодо Західних Балкан. *Консенсус*, 2, 116–131. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-02/116-131>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/232>

* кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, м. Глухів, Україна. Е-mail: chumachenko@gnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6889-5221>

Постановка проблеми. Політика розширення Європейського Союзу (ЄС) є одним із головних інструментів впливу на сусідні держави. Через неї ЄС стимулює політичні, економічні та правові реформи. Основою цього процесу є політика умовності: просування до членства або поглиблення співпраці залежить від виконання вимог ЄС, насамперед у сферах демократії, верховенства права та функціонування державних інституцій.

Найяскравіше цей механізм проявився у політиці ЄС щодо Західних Балкан¹. Після конфліктів 1990-х рр. ЄС поєднав у регіоні інтеграцію зі стабілізацією та післявоєнним врегулюванням. Саме в цей період у політиці ЄС поступово сформувався механізм умовності, що передбачав залежність між виконанням визначених політичних, правових та інституційних вимог і просуванням держав на шляху до членства в ЄС. Упродовж 1990-х – 2020-х рр. політика умовності ЄС щодо держав Західних Балкан зазнала суттєвої трансформації. Якщо на початковому етапі головним завданням ЄС була стабілізація постконфліктного регіону, то згодом умовність перетворилася на складний механізм політичного та інституційного впливу, пов'язаний із реалізацією демократичних реформ, забезпеченням верховенства права, врегулюванням міждержавних суперечок і адаптацією до *acquis communautaire*². Після 2022 р. політика розширення ЄС дедалі більше почала набувати безпекового та геополітичного значення, що актуалізувало дослідження еволюції механізмів умовності в історичній ретроспективі.

Досвід держав Західних Балкан становить практичний інтерес і для України, яка нині проходить етап адаптації до вимог членства в Європейському Союзі. У цьому контексті особливого значення набуває аналіз історичного розвитку політики умовності ЄС, механізмів її реалізації та впливу на трансформаційні процеси у державах-кандидатах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній історіографії політика умовності Європейського Союзу досліджується передусім у контексті теорії європеїзації та політики розширення ЄС. Теоретичні засади аналізу механізмів політики умовності ЄС були сформовані у працях Ф.Шиммельфенніга та У. Зедельмаєра³, які розробили модель зовнішніх стимулів. Проблематика демократичної трансформації держав Центрально-Східної Європи у процесі розширення ЄС відображена у працях М. Вачудової⁴, яка доводить, що перспектива

¹ *Західні Балкани* – політичний термін ЄС на позначення Албанії, Боснії і Герцеговини, Північної Македонії, Сербії, Чорногорії та Косова як групи держав-кандидатів і потенційних кандидатів на вступ до Європейського Союзу.

² *Acquis communautaire* – правовий доробок ЄС.

³ Schimmelfennig F., Sedelmeier U. The Europeanization of Eastern Europe: the external incentives model revisited. *Journal of European Public Policy*. 2019. Vol. 27. p. 1–20.

⁴ Vachudova M. *Europe Undivided: Democracy, Leverage and Integration After Communism*. Oxford University Press Inc., New York, 2005. 341 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/346630576_Europe_Undivided_Democracy_Leverage_and_Integration_After_Communist

членства стала одним із ключових чинників модернізації політичних інститутів постсоціалістичних держав. Правові та політичні суперечності сучасної політики умовності аналізують Д. Коченов та Е. Башеська⁵, які підкреслюють залежність процесу розширення не лише від формального виконання критеріїв, а й від політичних рішень держав-членів ЄС. Дослідники звертають увагу на те, що політика умовності дедалі більше поєднується із геополітичними та безпековими інтересами ЄС. О. Анастасакіс⁶ розглядає політику умовності в регіоні крізь призму післяконфліктної стабілізації та регіональної безпеки. Сучасний безпековий вимір політики розширення аналізують також Р. Допчі та Л. Ліка⁷, які пов'язують активізацію політики ЄС щодо Західних Балкан із наслідками російсько-української війни та трансформацією безпекової стратегії ЄС.

Проблеми трансформації сучасної політики умовності ЄС щодо Західних Балкан та її ефективності в умовах нових геополітичних викликів висвітлюються у працях Б. Тубіча⁸. А. Джелосі⁹ досліджує проблеми локальної імплементації політики умовності та взаємозв'язок між інституційною довірою і внутрішньополітичними трансформаціями на прикладі Албанії. Безпековий і геополітичний вимір політики розширення ЄС після початку російсько-української війни висвітлює С. Мітрович¹⁰. Сучасний стан та перспективи еволюції політики розширення ЄС щодо Західних Балкан комплексно досліджує також Р. Курич¹¹, акцентуючи увагу на впливі політичних, інституційних і безпекових чинників на динаміку європейської інтеграції держав регіону. Г. Дімітров¹² аналізує кризу політики умовності після

⁵ Коченов Д., Башеська Е. Україна та розширення ЄС: яким правом керуватися та в якому напрямку рухатися? (переклад з англійської Анни Малишевої). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*, 2025. № 15 С. 95–113. URL: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2025.15.95-113>

⁶ Anastasakis O. The Europeanization of the Balkans. *Brown Journal of World Affairs*, 2005. № 12. P. 77–88. URL: https://www.academia.edu/65456650/The_Europeanization_of_the_Balkans

⁷ Dopchie R., Lika L. The EU Enlargement Strategy in the Western Balkans: Assessing the Implications Amidst the War in Ukraine. *European Foreign Affairs Review*. 2024. Issue 2, P. 159–176. <https://kluwerlawonline.com/journalarticle/European+Foreign+Affairs+Review/29.2/EERR2024007>

⁸ Tubić B. EU and Western Balkan Countries. *Law, Identity and Values*. 2025. № 5(2), P. 191–213. URL: <https://doi.org/10.55073/2025.2.191-213>

⁹ Gjelošhi A. The Convergence Paradox in Albania: Local Agency, Institutional Trust, and the Implementation of EU Conditionality. *The Social Studies*. 2025. P. 109–116. URL: https://www.researchgate.net/publication/396891199_The_Convergence_Paradox_in_Albania_Local_Agency_Institutional_Trust_and_the_Implementation_of_EU_Conditionality

¹⁰ Mitrović S. EU enlargement to the Western Balkans in the light of the war in Ukraine. European Policy Centre. 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/387663522_EU_enlargement_to_the_Western_Balkans_in_the_light_of_the_war_in_Ukraine

¹¹ Curic R. Assessment of the state of the European Union's enlargement process towards the Western Balkans. *Studia Środkowoeuropejskie i Balkanistyczne*. 2025. № 34 (1). P. 505–530. URL: https://www.researchgate.net/publication/398428878_Assessment_of_the_state_of_the_European_Union's_enlargement_process_towards_the_Western_Balkans_Factors_conditioning_the_evolution_of_the_European_Union's_enlargement_process_towards_the_Western_Balkans

¹² Dimitrov G. Overcoming the crisis of post-accession conditionality of the EU: lessons learned from the CVM's

вступу до ЄС на прикладі Болгарії та Румунії, акцентуючи увагу на обмеженості механізмів впливу Європейського Союзу після набуття державами членства.

В українській історіографії проблема політики умовності ЄС досліджується переважно у контексті європейської інтеграції України та трансформації політики розширення після 2014 р. О. Рудік¹³ здійснює теоретичне осмислення механізмів «обумовленості» як залежності між виконанням реформ та отриманням політичних, економічних і фінансових переваг від ЄС. У дослідженні Н. Гумби (Іщенко) та Д. Гайдая¹⁴ проаналізовано досвід євроінтеграції держав Західних Балкан, особливості застосування політики умовності ЄС та можливості використання балканського досвіду у процесі європейської інтеграції України. А. Грубінко та А. Мартинов¹⁵ досліджують трансформацію політики ЄС після Brexit, приділяючи увагу питанням подальшого розширення Союзу та європейській перспективі Західних Балкан, політичні та геостратегічні аспекти політики ЄС щодо регіону як важливий елемент сучасної політичної стратегії ЄС. Питання європейської інтеграції України в умовах російської агресії та змін у безпековій політиці ЄС досліджують А. Парфіненко¹⁶, Т. Сидорук¹⁷, Н. Романюк і В. Нечипорук¹⁸, у працях яких наголошується, що після 2022 р. політика умовності ЄС перетворюється на один із ключових інструментів інтеграції України до європейського політичного простору.

Мета статті полягає у дослідженні процесу формування та еволюції політики умовності Європейського Союзу щодо Західних Балкан упродовж 1990-х – 2020-х рр., визначенні основних механізмів її реалізації та особливостей впливу на євроінтеграційні процеси в регіоні.

Виклад основного матеріалу. Історичні засади політики умовності ЄС пов'язані з рішеннями Європейської Ради у Копенгагені 21-22 червня 1993 р., коли

failure. *Papers from the International Scientific Conference of the European Studies Department Jean Monnet Centre of Excellence Faculty of Philosophy at Sofia University "St Kliment Ohridski"*. 2014. № 1. Р. 161-174. URL: https://www.researchgate.net/publication/398943839_Overcoming_the_crisis_of_post-accession_conditionalities_of_the_EU_lessons_learned_from_the_CVM's_failure

¹³ Рудік О. Обумовленість ЄС як рушійна сила європейської інтеграції країн Західних Балкан. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2018. Т. 21. № 3. С. 102-107. URL: <https://doi.org/10.15421/10.15421/171845>

¹⁴ Гумба (Іщенко) Н., Гайдай Д. Досвід євроінтеграції Західних Балкан і висновки для України. К., 2021. 35 с. URL: https://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/Western-Balkans_ukr.pdf

¹⁵ Європейський Союз після Brexit: продовження історії. Моногр. / А.В. Грубінко, А.Ю. Мартинов. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2021. 258 с.; Мартинов А. Західні Балкани в політичній стратегії Європейського Союзу. *Дриновський збірник*, 2021. № 14. С. 69-77. URL: <https://doi.org/10.7546/DS.2021.14.08>

¹⁶ Парфіненко А. Війна в Україні та Західні Балкани: імперативи нової геополітичної динаміки розширення ЄС. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2024. № 1 (18). С. 185-204. URL: <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2024-01-185-204>

¹⁷ Сидорук Т. Війна Росії в Україні і майбутнє європейської безпеки (Russia's war in Ukraine and the future of European security). *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2024. № 1 (18). С. 205-222. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/10190/>

¹⁸ Романюк Н., Нечипорук В. Перспективи членства України в ЄС у контексті російської агресії. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2022. № 3 (14). С. 44-60. <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2022-03-44-60>

були сформульовані базові критерії членства в Європейському Союзі¹⁹. Вони передбачали наявність стабільних демократичних інституцій, функціонування ринкової економіки, здатність виконувати *acquis*, а також готовність самого ЄС до прийняття нових членів. Саме після Копенгагенського саміту політика розширення перетворилася з переважно політичного процесу на чітко структурований механізм, заснований на принципі умовності (*англ. conditionality*) – залежності між виконанням вимог ЄС та отриманням винагороди у вигляді фінансової допомоги, просування переговорів або перспективи членства. Як зазначають Ф. Шиммельфенніг та У. Зедельмаєр, у цей період формується модель «зовнішніх стимулів», відповідно до якої ефективність впливу ЄС залежить від чіткості умов, послідовності їх застосування та переконливості перспективи вступу: «Модель зовнішніх стимулів виходить із того, що ЄС здійснює вплив через систему винагород і санкцій, а її ефективність залежить від розміру винагороди, визначеності умов та довіри до політики умовності»²⁰. Вирішальним чинником успішної демократичної трансформації постсоціалістичних держав стала саме наявність реалістичної перспективи вступу до ЄС. На думку М. Вачудової, європейська інтеграція створювала для національних еліт потужні стимули до проведення політичних та інституційних реформ, що забезпечувало стійкість демократичних перетворень навіть у державах із недостатньо розвиненими демократичними традиціями²¹.

Першим масштабним випробуванням для політики умовності стали держави Західних Балкан, де ЄС зіткнувся з необхідністю післяконфліктної стабілізації регіону. Розпад Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії у 1991-1992 рр., війна у Хорватії (1991-1995 рр.), боснійський конфлікт (1992-1995 рр.) та Косовська криза 1998-1999 рр. продемонстрували неспроможність традиційних механізмів європейської дипломатії гарантувати стабільність у Південно-Східній Європі. Уже в грудні 1991 р. ЄС у «Декларації щодо Югославії» пов'язав міжнародне визнання нових держав із дотриманням демократичних принципів, прав людини, прав національних меншин та непорушності кордонів²². О. Анастасакіс вказує, що політика ЄС щодо Балкан від самого початку поєднувала завдання демократизації із забезпеченням регіональної стабільності та післяконфліктної реконструкції, що відрізняло її від підходів, застосованих до держав Центрально-Східної Європи²³. Фактично політика умовності ЄС почала застосовуватися ще до формального запуску політики розширення щодо регіону.

У 1996-1997 рр. Європейська Комісія (ЄК) започаткувала так званий

¹⁹ European Council In Copenhagen 21-22 June 1993 Conclusions Of The Presidency. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/21225/72921.pdf>

²⁰ Schimmelfennig F., Sedelmeier U. The Europeanization of Eastern Europe: the external incentives model revisited. P. 2-3.

²¹ Vachudova M. Europe Undivided: Democracy, Leverage and Integration After Communism. P. 15.

²² Declaration on Yugoslavia (Extraordinary EPC Ministerial Meeting, Brussels, 16 December 1991) // UN Security Council. Document S/23293. 1991. 17 Dec. Annex I. P. 2-3.

²³ Anastasakis O. The Europeanization of the Balkans. P. 80.

«регіональний підхід» до держав Південно-Східної Європи. Його основою стали рішення Ради ЄС від 26 лютого 1996 р. та 29 квітня 1997 р., які визначили комплекс політичних і економічних вимог для Албанії, Боснії і Герцеговини, Македонії, Союзної Республіки Югославії та Хорватії. Серед ключових критеріїв були демократизація, свобода ЗМІ, повернення біженців, захист національних меншин і розвиток регіонального співробітництва²⁴. Важливою особливістю регіонального підходу було поєднання класичних критеріїв демократизації з вимогами, безпосередньо пов'язаними з наслідками югославських воєн.

Переломним моментом стала Косовська криза 1999 р. та військова операція НАТО проти Союзної Республіки Югославії навесні того ж року. Події в Косові засвідчили, що нестабільність на Балканах безпосередньо впливає на безпеку Європи, стимулюючи нелегальну міграцію, транскордонну злочинність та гуманітарні кризи. У відповідь Європейська Комісія 26 травня 1999 р. представила нову стратегію відносин із державами регіону – Процес стабілізації та асоціації (ПСА)²⁵. Його основу становили Угоди про стабілізацію та асоціацію (УСА), автономні торговельні преференції та фінансова допомога в межах програм CARDS²⁶, а пізніше IPA²⁷. Саме ПСА започаткував поєднання політики розширення з політикою безпеки та післяконфліктного врегулювання.

У межах ПСА політична умовність набула значно жорсткішого й водночас більш диференційованого характеру. Держави Західних Балкан мали не лише виконувати Копенгагенські критерії, а й реалізовувати додаткові вимоги: насамперед, співпрацю з Міжнародним кримінальним трибуналом щодо колишньої Югославії (МТКЮ)²⁸, нормалізацію міждержавних відносин, повернення біженців та розвиток регіонального співробітництва. Найпоказовішим прикладом стала Хорватія, переговори про вступ якої у 2005 р. були тимчасово заблоковані через недостатню співпрацю з Гаазьким трибуналом у справі генерала Анте Готовіні²⁹. Аналогічно просування Сербії до членства безпосередньо залежало від арешту та передачі до Гааги Ратко Младича і Радована Караджича³⁰. Як наголошувала головна

²⁴ Чумаченко О. Регіональний підхід ЄС до Західних Балкан у другій половині 1990-х рр. *Проблеми міжнародних відносин*. 2018. № 14. С. 139–160. URL: <https://vmv.kymu.edu.ua/series/vipusk14/7.pdf>

²⁵ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament of 26 May 1999 on the stabilisation and association process for countries of South-Eastern Europe [COM(1999) 235. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ari8003>

²⁶ CARDS (Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation) – програма фінансової допомоги ЄС державам Західних Балкан у 2000–2006 рр.

²⁷ IPA (*Instrument for Pre-Accession Assistance*) – інструмент фінансової підтримки ЄС для держав-кандидатів і потенційних кандидатів на вступ, запроваджений у 2007 р.

²⁸ Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території колишньої Югославії з 1991 року, створений РБ ООН 23 травня 1998 року

²⁹ Хорватія не справляється з вимогами Євросоюзу. *Korrespondent.net*, 1 лютого 2005. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/252964-horvatiya-ne-spravlyayetsya-z-vimogami-evrosoyuzu>

³⁰ Report with a proposal for a European Parliament recommendation to the Council on relations between the

прокурорка МТКЮ Карла дель Понте, саме політика умовності ЄС виявилася найбільш дієвим механізмом спонукання держав регіону до повної співпраці з Трибуналом, насамперед у питаннях розшуку та передачі осіб, обвинувачених у воєнних злочинах³¹.

Важливим етапом став саміт ЄС в Салоніках 19-20 червня 2003 р., під час якого вперше було офіційно проголошено, що «майбутнє Західних Балкан – у Європейському Союзі»³². Це рішення мало стратегічний характер, оскільки надало державам регіону чітку перспективу членства. Саме після Салонікського саміту ЄС перейшов від політики стабілізації до поступової інтеграції регіону. У 2000-х рр. держави Західних Балкан почали підписувати Угоди про стабілізацію та асоціацію: Македонія – у 2001 р., Хорватія – у 2001 р., Албанія – у 2006 р., Чорногорія – у 2007 р., Сербія – у 2008 р.

Також після саміту в Салоніках відбувається інституціоналізація політики умовності ЄС щодо Західних Балкан: Європейська Комісія поступово переходить до системного застосування принципу «виконання – винагорода», за якого просування держави на шляху до членства прямо залежить від результатів реформ. У 2000-х рр. такий підхід став основою політики ЄС у регіоні. Зокрема, саме виконання вимог у сфері безпеки, контролю кордонів та боротьби з організованою злочинністю дало змогу Сербії, Чорногорії та Північній Македонії у грудні 2009 р. отримати безвізовий режим із ЄС, а Албанії та Боснії і Герцеговині – у 2010 р.³³

Упродовж 2000-2010-х рр. механізм політики умовності поступово ускладнюється. ЄС дедалі більше концентрується на практичному функціонуванні інституцій. Як підкреслює Б. Тубіч, «ЄС більше не задовольнявся “реформами на папері” та прагнув застосовувати активніші механізми впливу»³⁴. Після вступу Болгарії та Румунії до ЄС у 2007 р., у зв’язку із серйозними проблемами з корупцією та незалежністю судової системи, ЄК переглянула підходи до розширення. У стратегії розширення 2011-2012 рр. було запроваджено принцип – «насамперед фундаментальні реформи» (*англ.* «fundamentals first»)³⁵. Саме тоді було започатковано

European Union and Serbia (2007/2126(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-6-2007-0325_EN.pdf?redirect

³¹ ICTY Prosecutor Carla Del Ponte provides assessment of Serbia's cooperation to the EU General Affairs and External Relations Council. Press Release. The Hague, 15 October 2007. URL: <https://www.icty.org/en/press/icty-prosecutor-carla-del-ponte-provides-assesment-serbias-cooperation-eu-general-affairs-and>

³² Eu-Western Balkans Summit Thessaloniki, 21 June 2003 Declaration. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/pres_03_163/

³³ Марциновський А., Сидоренко С. 9 шляхів до безвізу: як інші держави йшли до скасування віз з ЄС. Європейська правда. П'ятниця, 7 жовтня 2016. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/10/7/7055466/>

³⁴ Tubić B. EU and Western Balkan Countries. P. 193.

³⁵ Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. Enlargement Strategy and Main Challenges 2011-2012. COM/2011/0666 final. European Commission. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52011DC0666>

новий підхід, за яким переговорні глави 23 («Судова система та основоположні права») та 24 «Правосуддя, свобода та безпека» відкривалися на ранніх етапах переговорів і закривалися останніми для забезпечення сталості реформ³⁶. Це означало, що саме реальні результати у сфері верховенства права визначали загальну динаміку переговорного процесу.

Посилення контролю на доінтеграційному етапі було значною мірою зумовлене попереднім досвідом розширення ЄС. Г. Дімітров звертає увагу на проблему політики умовності після вступу до ЄС, коли після набуття членства вплив ЄС на внутрішні реформи держав суттєво послаблювався. Саме така ситуація частково проявилася у Болгарії та Румунії після 2007 р., що змусило ЄС запровадити спеціальний Механізм співпраці та перевірки у сфері правосуддя та боротьби з корупцією: ЄК усвідомила необхідність «значно активнішого, постійного та глибшого залучення у внутрішні питання верховенства права та реформ, що виходило б за межі простого моніторингу»³⁷. Це стало однією з причин посилення умовності щодо Західних Балкан, де питання верховенства права, боротьби з корупцією та ефективності державного управління перетворилися на центральний критерій оцінки готовності до членства.

Упродовж 2010-х рр., особливо після 2014 р., політика ЄС щодо Західних Балкан набула виразного геополітичного виміру. Поряд із традиційними завданнями розширення дедалі більшого значення набували питання безпеки та стратегічної стабільності регіону. Цьому сприяла сукупність зовнішніх викликів, серед яких анексія Криму Росією, міграційна криза 2015–2016 рр., а також посилення політичної та економічної присутності інших міжнародних акторів на Балканах. Західні Балкани залишаються простором перетину інтересів ЄС, США, Росії, Китаю та Туреччини, що суттєво підвищує їх стратегічне значення для Європейського Союзу. Особливу увагу Брюсселя привернуло розширення китайської ініціативи «17+1»³⁸, зростання російського енергетичного та політичного впливу в Сербії, а також активізація турецької присутності в Боснії і Герцеговині та Косові. Додаткове занепокоєння викликала діяльність проросійських політичних сил у Сербії та Республіці Сербській у складі Боснії і Герцеговини, що супроводжувалася інформаційним впливом і збереженням енергетичної залежності від Росії. «Західні Балкани мають для Європи геостратегічне значення з погляду безпеки, транзитних шляхів і торгівлі»³⁹.

Серйозним сигналом для ЄС став і невдалий державний переворот у Чорногорії в жовтні 2016 р., до організації якого, за даними чорногорських та

³⁶ Там само.

³⁷ Dimitrov G. Overcoming the crisis of post-accession conditionality of the EU. P. 172.

³⁸ Чумаченко О. Інструмент сусідства, розвитку та міжнародної співпраці – Глобальна Європа як нова архітектура фінансової допомоги Європейського Союзу. *Європейські історичні студії*. 2026. № 34. С. 180–199. DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2026.34.10>

³⁹ Парфіненко А. Війна в Україні та Західні Балкани: імперативи нової геополітичної динаміки розширення ЄС. С. 189.

західних спецслужб, були причетні проросійські структури⁴⁰. Ці події засвідчили, що збереження невизначеності щодо європейської перспективи держав регіону створює сприятливі умови для посилення зовнішнього впливу та політичної дестабілізації.

Усвідомлення необхідності активнішої присутності ЄС у регіоні та надання його державам чіткішої перспективи членства зумовило перегляд підходів до політики умовності та стало підґрунтям для ухвалення нової стратегії Європейської Комісії «Реалістична перспектива розширення ЄС та поглиблення взаємодії із Західними Балканами» (перекл. *авт.*) від 6 лютого 2018 р.⁴¹ У документі наголошувалося на необхідності прискорення реформ у сферах верховенства права, незалежності судової системи, державного управління та боротьби з корупцією, а також вперше було окреслено можливу перспективу вступу окремих держав регіону до ЄС до 2025 р. Під час презентації стратегії верховна представниця ЄС із закордонних справ Федеріка Могеріні заявила: «Це має стати відправним пунктом, рішенням заради майбутнього Європи»⁴². Окрему увагу ЄК приділила необхідності врегулювання двосторонніх суперечок до вступу в ЄС, фактично перетворивши добросусідські відносини на одну з ключових умов інтеграції. Показовим стало формулювання про те, що жодна держава не може «імпортувати» невинні конфлікти до Європейського Союзу.

Практичне значення цього підходу особливо проявилось у врегулюванні конфлікту між Грецією та Македонією щодо назви держави, який упродовж багатьох років блокував початок переговорів про вступ до ЄС і НАТО⁴³. Лише Преспанська угода, підписана у червні 2018 р. прем'єр-міністрами Зораном Заєвим і Алексісом Ципрасом, відкрила Північній Македонії шлях до переговорного процесу⁴⁴. Але вже після врегулювання суперечки з Грецією нові вимоги висунула Болгарія, яка наполягала на перегляді окремих історичних та мовних питань. Це засвідчило, що політика умовності дедалі більше залежала не лише від виконання формальних критеріїв ЄС, а й від політичних позицій окремих держав-членів. На посилення

⁴⁰ Іщенко Н. Повна поразка Росії: що показав вирок учасникам "антинатівського" перевороту в Чорногорії. *Європейська правда*. 2019. 10 травня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/05/10/7095995/>

⁴¹ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans. COM/2018/065 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52018DC0065>

⁴² Strategy for the Western Balkans: EU sets out new flagship initiatives and support for the reform-driven region. Press release Feb 6, 2018 Strasbourg. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_18_561

⁴³ Чумаченко О. Політика ЄС щодо Македонії у 1990-х рр. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2016. Вип. 4. С. 47–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2016_4_9

⁴⁴ Final Agreement for the Settlement of the Differences as Described in the United Nations Security Council Resolutions 817 (1993) and 845 (1993), the Termination of the Interim Accord of 1995, and the Establishment of a Strategic Partnership between the Parties (Prespa Agreement). Prespa, 12 June 2018. United Nations Treaty Series. Vol. 3336. URL: un.org.

політичного компоненту в сучасній політиці розширення звертають увагу Д. Коченов та Е. Башеська⁴⁵.

Суттєвий вплив на подальшу трансформацію політики умовності мала і так звана «втома від розширення», яка посилилася після фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр., міграційної кризи 2015 р., Brexit та загострення внутрішньополітичних суперечностей у самому Європейському Союзі⁴⁶. За цих умов розширення поступово втрачало статус одного з головних пріоритетів ЄС, а серед окремих держав-членів посилювалися скептичні настрої щодо подальшого прийняття нових членів. Найбільш показовою стала позиція Франції у жовтні 2019 р., коли президент Еммануель Макрон заблокував початок переговорів про вступ Албанії та Північної Македонії, вимагаючи реформування методології розширення ЄС⁴⁷. А. Джелосі на прикладі Албанії показує, що ефективність політики умовності залежить не лише від формального виконання вимог ЄС, а й від рівня суспільної довіри до державних інституцій та спроможності місцевих акторів забезпечувати практичну імплементацію реформ⁴⁸. Наслідком цього стало представлення ЄК у лютому 2020 р. оновленої методології переговорного процесу, яка передбачала жорсткіший контроль за реформами, об'єднання переговорних розділів у тематичні кластери та можливість призупинення переговорів у разі регресу держав-кандидатів⁴⁹.

На думку Р. Куріч, затягування переговорного процесу та постійне розширення переліку вимог поступово знижували рівень довіри до ЄС в державах Західних Балкан⁵⁰. Особливо це проявилось у випадку Північної Македонії, яка отримала статус кандидата на вступ ще у грудні 2005 р., однак через суперечки спочатку з Грецією, а згодом із Болгарією фактично змогла розпочати переговори лише у липні 2022 р.⁵¹ Подібна ситуація спостерігалася і в інших державах регіону. Чорногорія, яка відкрила переговори про вступ у 2012 р., до середини 2020-х рр. не завершила жодного з ключових переговорних кластерів через проблеми у сфері верховенства

⁴⁵ Коченов Д., Башеська Е. Україна та розширення ЄС: яким правом керуватися та в якому напрямку рухатися? С. 104.

⁴⁶ Європейський Союз після Brexit: продовження історії. С. 153.

⁴⁷ Tcherneva V., Varma T. After the French veto: The new scramble for the Western Balkans. *European Council on Foreign Relations*. 25 October 2019. URL: https://ecfr.eu/article/commentary_after_the_french_veto_the_new_scramble_for_the_western_balkans/

⁴⁸ Gjeloši A. The Convergence Paradox in Albania: Local Agency, Institutional Trust, and the Implementation of EU Conditionality. P. 110.

⁴⁹ Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions Enhancing The Accession Process – A credible EU perspective for the Western Balkans. Brussels, 5.2.2020 COM(2020) 57 final. European Commission. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/ef0547a9-c063-4225-b1b4-93ff0027d0co_en?filename=enlargement-methodology_en.pdf

⁵⁰ Curić R. Assessment of the state of the European Union's enlargement process towards the Western Balkans. P. 511.

⁵¹ Council Conclusions on Enlargement North Macedonia and Albania. Brussels, 18 July 2022. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11440-2022-INIT/en/pdf>

права, боротьби з корупцією та функціонування судової системи⁵². Сербія після початку переговорів у 2014 р. зіткнулася з дедалі жорсткішими вимогами ЄС щодо нормалізації відносин із Косовом, забезпечення свободи медіа та узгодження зовнішньої політики з позицією Європейського Союзу⁵³. У результаті в суспільствах регіону дедалі частіше поширювалися сумніви щодо реалістичності перспектив членства та послідовності політики ЄС.

Новий етап розвитку політики умовності розпочався після повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р., що суттєво змінило сприйняття політики розширення у самому Європейському Союзі. Як зазначає А. Парфіненко, відбулася переоцінка політики розширення як механізму стабілізації кордону та розбудови миру⁵⁴. Якщо раніше розширення переважно розглядалося як тривалий технічний процес, то після 2022 р. воно дедалі більше почало трактуватися як інструмент забезпечення європейської безпеки та геополітичної стабільності. Аналогічно вказує С. Мітровіч, що в нових умовах Західні Балкани почали розглядатися не як периферійний простір європейської політики, а як складник ширшого проекту «об'єднаної Європи», де інтеграція безпосередньо пов'язується зі стримуванням зовнішнього впливу та зміцненням безпекової архітектури континенту⁵⁵. Подібні висновки роблять Р. Допчі та Л. Ліка, наголошуючи, що війна в Україні фактично змусила ЄС переглянути темпи й пріоритети політики розширення, а також посилила геополітичний компонент політики умовності⁵⁶.

У 2022–2024 рр. ЄС здійснив низку кроків, які засвідчили повернення політичної ваги політики розширення. У липні 2022 р. після багаторічного блокування офіційно розпочалися переговори про вступ Албанії та Північної Македонії. У грудні 2022 р. Боснія і Герцеговина отримала статус кандидата на вступ до ЄС, хоча ще кількома роками раніше Європейська Комісія оцінювала перспективи країни значно стриманіше. У березні 2024 р. Європейська рада ухвалила політичне рішення про початок переговорів із Боснією і Герцеговиною⁵⁷. Одним із нових критеріїв оцінки держав-кандидатів фактично стала їхня зовнішньополітична

⁵² COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Montenegro 2023 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2023 Communication on EU Enlargement policy. Brussels, 8.11.2023. SWD(2023) 694 final. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/e09b27af-427a-440b-a47a-ed5254aec169_en?filename=SWD_2023_694%20Montenegro%20report.pdf

⁵³ Stanicek B. Serbia: EU accession progress stalled. European Parliamentary Research Service. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2021/690658/EPRS_ATA\(2021\)690658_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2021/690658/EPRS_ATA(2021)690658_EN.pdf)

⁵⁴ Парфіненко А. Війна в Україні та Західні Балкани: імперативи нової геополітичної динаміки розширення ЄС. С. 190.

⁵⁵ Mitrović S. EU enlargement to the Western Balkans in the light of the war in Ukraine. European Policy Centre.

⁵⁶ Dopchie R., Lika L. The EU Enlargement Strategy in the Western Balkans: Assessing the Implications Amidst the War in Ukraine. P. 159–176.

⁵⁷ Пакет розширення за 2025 рік демонструє прогрес у напрямку членства в ЄС для ключових партнерів з розширення. European Commission Press release. Nov 4, 2025. Brussels. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/uk/ip_25_2584

орієнтація та рівень узгодженості зі Спільною зовнішньою та безпековою політикою ЄС. Албанія, Чорногорія та Північна Македонія майже повністю підтримали санкційну політику ЄС щодо Росії та приєдналися до більшості зовнішньополітичних рішень Брюсселя. Натомість Сербія, попри статус кандидата на вступ до ЄС, відмовилася запроваджувати санкції проти російської федерації, продовживши співпрацю з Москвою в енергетичній сфері та зберігаючи тісні політичні контакти з російським керівництвом. Така позиція Белграда неодноразово ставала предметом критики з боку ЄК та Європейського парламенту, які наголошували на необхідності поступового узгодження зовнішньої політики Сербії з курсом ЄС. Так, у жовтні 2025 р. президентка ЄК Урсула фон дер Ляен під час візиту до Белграда наголосила, що узгодження зовнішньої політики Сербії із санкційною політикою ЄС щодо Росії залишається однією з умов вступу держави до Європейського Союзу⁵⁸.

Додатковим чинником нестабільності залишалася ситуація у Боснії і Герцеговині, де керівництво Республіки Сербської на чолі з Мілорадом Додіком неодноразово демонструвало проросійську позицію, оскаржувало повноваження загальнодержавних інституцій та порушувало питання розширення автономії Республіки Сербської. Показовим стало відкриття 5 лютого 2024 р. судового процесу проти Додіка за звинуваченням у невиконанні рішень Високого представника Крістіана Шмідта щодо скасування антиконституційних законів Республіки Сербської⁵⁹. Європейський Союз розглядав дії керівництва Республіки Сербської як потенційний фактор дестабілізації регіону та загрозу Дейтонській системі врегулювання.

Сучасний етап реалізації політики умовності на Західних Балканах демонструє як її ефективність, так і наявність суттєвих обмежень. З одного боку, саме перспектива членства в ЄС залишається головним стимулом для проведення демократичних, адміністративних та економічних реформ у державах регіону. Протягом останніх років країни Західних Балкан досягли помітного прогресу у гармонізації законодавства з *acquis communautaire*, реформуванні систем державного управління та зміцненні інституційної спроможності. Як зазначають Н. Гумба (Іщенко) та Д. Гайдай, балканський досвід переконливо демонструє, що саме послідовне виконання критеріїв членства, підтримання політичного консенсусу щодо європейської інтеграції та забезпечення стійкості реформ незалежно від змін політичної кон'юнктури є ключовими передумовами успішного просування до членства в ЄС⁶⁰. З іншого боку, тривалість переговорного процесу, збереження двосторонніх суперечностей між окремими державами, проблеми верховенства права, корупції та політичної поляризації свідчать про те, що трансформаційний потенціал політики умовності не є безмежним.

⁵⁸ Kostina I. Von der Leyen reminds Serbia that it must align with sanctions against Russia to join EU. *Ukrainska Pravda*. 15 October 2025. URL: <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2025/10/15/8002841/>

⁵⁹ У Боснії і Герцеговині нарешті почався суд над лідером боснійських сербів Додіком. *Європейська правда*. 2024. 5 лютого. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/02/5/7178978/>

⁶⁰ Гумба (Іщенко) Н., Гайдай Д. Досвід євроінтеграції Західних Балкан і висновки для України. С. 55.

Досвід Сербії, Боснії і Герцеговини та Північної Македонії засвідчує, що успішність європейської інтеграції залежить не лише від здатності держав-кандидатів виконувати вимоги Брюсселя, але й від послідовності самої політики розширення ЄС, готовності держав-членів підтримувати подальше розширення та збереження довіри до європейської перспективи в суспільствах регіону. Саме тому в сучасних умовах політика умовності дедалі більше поєднує інструменти демократичної трансформації, безпекового співробітництва та геополітичного стримування зовнішніх акторів, що надає їй якісно нового змісту порівняно з попередніми етапами розвитку політики розширення ЄС. У цьому контексті досвід держав Західних Балкан набуває особливого значення і для України. Як справедливо наголошує Т. Сидорук, «майбутня стабільність України зараз справедливо розглядається як ключ до майбутньої стабільності Європи», а політична й економічна інтеграція України до ЄС стала важливим елементом забезпечення довгострокової безпеки на континенті⁶¹.

Висновок. Політика умовності Європейського Союзу щодо Західних Балкан пройшла еволюцію від інструменту післяконфліктної стабілізації регіону у 1990-х рр. до комплексного механізму політичного, правового та інституційного впливу на держави-кандидати у 2020-х рр. Її формування ґрунтувалося на Копенгагенських критеріях 1993 р., а системного характеру вона набула після започаткування Процесу стабілізації та асоціації у 1999 р., який поєднав цілі розширення ЄС із завданнями забезпечення миру, безпеки та регіональної співпраці.

Основними механізмами реалізації політики умовності стали принцип «виконання – винагорода», Угоди про стабілізацію та асоціацію, моніторинг виконання критеріїв членства, передвступна фінансова допомога та додаткові вимоги щодо післяконфліктного врегулювання, регіонального співробітництва й нормалізації міждержавних відносин. Подальша еволюція механізмів умовності проявилася у запровадженні принципу «насамперед фундаментальні реформи», посиленні уваги до верховенства права та оновленні методології переговорного процесу у 2020 р.

Політика умовності стала одним із ключових чинників євроінтеграційних трансформацій у державах Західних Балкан, сприяючи демократизації, гармонізації законодавства з *acquis communautaire* та зміцненню інституційної спроможності. Водночас її ефективність залежала не лише від готовності держав-кандидатів виконувати вимоги ЄС, а й від послідовності політики розширення та позицій держав-членів. Досвід Північної Македонії, Сербії та Боснії і Герцеговини засвідчив, що двосторонні суперечки й політичні чинники можуть суттєво уповільнювати інтеграційний процес.

Після початку повномасштабної російсько-української війни політика умовності набула виразного безпекового та геополітичного виміру, перетворившись

⁶¹ Сидорук Т. Війна Росії в Україні і майбутнє європейської безпеки (Russia's war in Ukraine and the future of European security). С. 212.

на важливий інструмент зміцнення стратегічної автономії ЄС і протидії зовнішньому впливу. Досвід Західних Балкан має важливе практичне значення для України, оскільки дає змогу краще зрозуміти механізми реалізації політики умовності, врахувати потенційні ризики та ефективніше використовувати можливості, які відкриває переговорний процес щодо вступу до Європейського Союзу.

REFERENCES

- Anastasakis, O. (2005). The Europeanization of the Balkans. *Brown Journal of World Affairs*, 12, 77–88. Retrieved from: https://www.academia.edu/65456650/The_Europeanization_of_the_Balkas [in English].
- Chumachenko, O. (2016). Polityka YeS shchodo Makedonii u 1990-kh rr. [EU policy towards Macedonia in the 1990s]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 4, 47–55. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2016_4_9 [in Ukrainian].
- Chumachenko, O. (2018). Rehionalnyi pidkhid YeS do Zakhidnykh Balkan u druhii polovyni 1990-kh rr. [The EU regional approach to the Western Balkans in the second half of the 1990s]. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 14, 139–160. Retrieved from: <https://vmv.kymu.edu.ua/series/vipusk14/7.pdf> [in Ukrainian].
- Chumachenko, O. (2026). Instrument susidstva, rozvytku ta mizhnarodnoi spivpratsi – Hlobalna Yevropa yak nova arkhitektura finansovoi dopomohy Yevropeiskoho Soiuzu [Neighbourhood, Development and International Cooperation Instrument – Global Europe as a new architecture of European Union's financial assistance]. *Yevropeiski storychni studii*, 34, 180–199. <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2026.34.10> [in Ukrainian].
- Čurić, R. (2025). Assessment of the state of the European Union's enlargement process towards the Western Balkans. *Studia Środkowoeuropejskie i Balkanistyczne*, 34(1), 505–530. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/398428878_Assessment_of_the_state_of_the_European_Union's_enlargement_process_towards_the_Western_Balkans_Factors_conditioning_the_evolution_of_the_European_Union's_enlargement_process_towards_the_Western_Balka [in English].
- Dimitrov, G. (2014). Overcoming the crisis of post-accession conditionality of the EU: Lessons learned from the CVM's failure. *Papers from the International Scientific Conference of the European Studies Department Jean Monnet Centre of Excellence Faculty of Philosophy at Sofia University "St. Kliment Ohridski"*, 1, 161–174. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/398943839_Overcoming_the_crisis_of_post-accession_conditionality_of_the_EU_lessons_learned_from_the_CVM's_failure [in English].
- Dopchie, R., & Lika, L. (2024). The EU enlargement strategy in the Western Balkans: Assessing the implications amidst the war in Ukraine. *European Foreign Affairs Review*, 29(2), 159–176. Retrieved from <https://kluwerlawonline.com/journalarticle/European+Foreign+Affairs+Review/29.2/EERR2024007> [in English].
- Gjeloshi, A. (2025). The convergence paradox in Albania: Local agency, institutional trust, and the implementation of EU conditionality. *The Social Studies*, 109–116. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/396891199_The_Convergence_Paradox_in_Albania_Local_Agency_Institutional_Trust_and_the_Implementation_of_EU_Conditionality [in English].
- Hrubinko, A., & Martynov, A. (2021). Yevropeyskyi Soiuz pislia Brexit: prodovzhennia istorii [The European Union after Brexit: Continuation of the story]. Ternopil: Osadtsa Yu.V. [in Ukrainian].
- Humba (Ishchenko), N., & Haidai, D. (2021). Dosvid yevrointehratsii Zakhidnykh Balkan i vysnovky dlia

- Ukraine [The experience of European integration of the Western Balkans and lessons for Ukraine]. Kyiv. Retrieved from: https://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/Western-Balkans_ukr.pdf [in Ukrainian].
- Kochenov, D., & Basheska, E. (2025). Ukraina ta rozshyrennia YeS: yakym pravom keruvatysia ta v yakomu napriamku rukhatysia [Ukraine and the EU enlargement: what is the law and which is the way forward?]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*, 15, 95–113. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2025.15.95-113> [in Ukrainian].
- Martynov, A. (2021). Zakhidni Balkany v politychnii stratehii Yevropeiskoho Soiuzu [The Western Balkans in the political strategy of the European Union]. *Drynovskiyi zbirnyk*, 14, 69–77. <https://doi.org/10.7546/DS.2021.14.08> [in Ukrainian].
- Mitrović, S. (2022). EU enlargement to the Western Balkans in the light of the war in Ukraine. European Policy Centre. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/387663522_EU_enlargement_to_the_Western_Balkans_in_the_light_of_the_war_in_Ukraine [in English].
- Parfinenko, A. (2024). Viina v Ukraini ta Zakhidni Balkany: imperatyvy novoi heopolitychnoi dynamiky rozshyrennia YeS [The war in Ukraine and the Western Balkans: Imperatives of the new geopolitical dynamics of EU enlargement]. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii*, 1(18), 185–204. <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2024-01-185-204> [in Ukrainian].
- Romaniuk, N., & Nechyporuk, V. (2022). Perspektyvy chlenstva Ukrainy v YeS u konteksti rosiiskoi ahresii [Prospects of Ukraine's membership in the EU in the context of Russian aggression]. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii*, 3(14), 44–60. <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2022-03-44-60> [in Ukrainian].
- Rudik, O. (2018). Obumovenist YeS yak rushiina syla yevropeiskoi intehratsii krain Zakhidnykh Balkan [EU conditionality as a driving force of the Western Balkans European integration]. *Hrani*, 21 (3), 102–107. <https://doi.org/10.15421/10.15421/171845> [in Ukrainian].
- Schimmelfennig, F., & Sedelmeier, U. (2019). The Europeanization of Eastern Europe: The external incentives model revisited. *Journal of European Public Policy*, 27, 1–20. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/333182853_The_Europeanization_of_Eastern_Europe_the_external_incentives_model_revisited [in English].
- Sydoruk, T. (2024). Viina Rosii v Ukraini i maibutnie yevropeiskoi bezpeky [Russia's war in Ukraine and the future of European security]. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii*, 1 (18), 205–222. Retrieved from: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/10190/> [in Ukrainian].
- Tubić, B. (2025). EU and Western Balkan countries. Law, Identity and Values, 5(2), 191–213. <https://doi.org/10.55073/2025.2.191-213> [in English].
- Vachudova, M. (2005). Europe undivided: Democracy, leverage and integration after communism. New York: Oxford University Press. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/346630576_Europe_Undivided_Democracy_Leverage_and_Integration_After_Communist [in English].

Отримано 17.05.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 24.05.2026

Прийнято до друку 29.05.2026

Submitted 17.05.2026

Received in revised form 24.05.2026

Accepted for publication 29.05.2026